МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Олександр Іваницький, Ірина Козич

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності А4 Середня освіта
(за предметними спеціальностями)

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № __ від _____

Запоріжжя
2026

УДК 37.01:37.026
І18

Іваницький О. І., Козич І. В. Педагогіка : навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2026. 247 с.

У навчальному посібнику «Педагогіка» висвітлено загальні засади педагогіки, теорії виховання, освіти і навчання, специфіку і закономірності розвитку особистості учня. Особлива увага приділена питанням педагогічної діяльності вчителя, цілісності процесів виховання й навчання, особистісно-орієнтованому і компетентнісному підходам до управління освітнім процесом у закладах середньої освіти.

Посібник містить необхідну теоретичну інформацію, приклади практичного застосування набутих знань, завдання до практичних занять, контрольні запитання та тестові завдання для самоконтролю до кожної теми, індивідуальні завдання та приклади тестових завдань до підсумкового контролю, а також словник основних термінів.

Навчальний посібник призначений для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями), але може бути корисним для вступників в магістратуру на освітні програми спеціальностей А1–А6 для підготовки до Єдиного вступного випробування.

Рецензент

А. М. Андрєєв, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та прикладної фізики

Відповідальний за випуск

І. В. Козич, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

ЗМІСТ

Вступ …….. 4

Розділ І. Основи виховання …… 6

Тема 1. Педагогіка як наука …….. 6

Тема 2. Загальна характеристика логіки і методів науково-педагогічного дослідження …….. 14

Тема 3. Проблеми розвитку особистості. Соціально-педагогічні умови розвитку особистості …… 29

Тема 4. Психолого-педагогічні механізми формування особистості … 43

Тема 5. Процес виховання ……..... 54

Тема 6. Основні напрями та методи виховання ……... 68

Тема 7. Організаційні форми виховної роботи …… 78

Тема 8. Позакласна виховна робота ……. 95

Рекомендована література до Розділу 1 ……... 107

Розділ ІІ. Дидактика …….. 108

Тема 9. Основи дидактики …… 109

Тема 10. Зміст освіти ……. 124

Тема 11. Процес навчання ……..... 139

Тема 12. Діяльність суб'єктів навчання ……... 148

Тема 13. Методи, прийоми та засоби навчання ……... 155

Тема 14. Цілі та форми організації навчання ……... 170

Тема 15. Технологічний підхід в дидактиці ……. 191

Тема 16. Учитель як організатор педагогічного процесу …… 207

Тема 17. Педагогічне спілкування ……..... 218

Рекомендована література до Розділу 2 …… 231

Зразки тестових завдань до підсумкового контролю …… 232

Індивідуальні завдання ……... 237

Використана література …… 239

Словник основних термінів ……... 241

ВСТУП

Професійна конкурентоздатність педагога насамперед залежить від рівня сформованості компетентностей, пов'язаних зі здатностями планувати, організовувати та проводити навчально-виховний процес, здійснювати самоосвіту і самовиховання, критично осмислювати та оволодівати педагогічним досвідом досвідчених колег.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Педагогіка» є забезпечення теоретичної і практичної підготовки студентів до виконання функціональних обов'язків вчителя; розвиток їхніх педагогічних здібностей; виховання професійно значущих якостей педагога; ґрунтовне вивчення студентами фундаментальних питань освіти і виховання, загальних закономірностей, принципів, форм, методів навчання та виховання різних вікових груп.

У межах дисципліни здобувач освіти має опанувати системою знань з педагогіки:

- предмета, завдань, функцій педагогіки як науки, місця педагогіки в системі інших наук;
- сутнісних характеристик освіти як суспільного явища;
- основних методів наукового дослідження в педагогіці;
- структури, закономірностей і принципів педагогічного процесу;
- змісту, форм, методів, технологій виховання та навчання та навчального контролю, принципів внутрішкільного керівництва.

У разі успішного завершення дисципліни студент зможе:

- аналізувати та коментувати літературу з соціокультурної та загальногуманітарної проблематики;
- вміти викладати власні міркування послідовно, логічно, систематично та аргументовано;
- мати навички ведення інтелектуальних дискусій на засадах діалогу, відкритості й толерантності;
- здійснювати пошук, оброблення та аналіз психолого-педагогічної інформації з різних джерел;
- застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- працювати в команді;
- цінувати та поважати різноманітності та мультикультурність;
- застосовувати цифрові технології у професійній діяльності.

Компетентний вчитель, який відповідає вимогам Нової української школи, повинен мати не тільки сформовану систему знань про педагогічну діяльність, цілісність процесів виховання й навчання, особистісно-орієнтований і

компетентнісний підходи до управління освітнім процесом у закладах середньої освіти, але й впливати на особистість вихованця і колектив, володіти культурою і технікою мовлення, мати високий рівень емоційного інтелекту. Основою цих здатностей є компетентності, що формуються у процесі вивчення навчальної дисципліни «Педагогіка».

Вивчення курсу «Педагогіка» має фундаментальне значення для осмислення й удосконалення процесів виховання, навчання та розвитку особистості. Ця навчальна дисципліна формує цілісне уявлення про закономірності освітнього процесу, його принципи, методи та засоби, що дозволяє ефективно працювати з людьми, свідомо впливати на формування цінностей, розвиток здібностей і розкриття особистісного потенціалу. Педагогіка не лише готує до професійної педагогічної діяльності, а й сприяє розвитку комунікативних умінь, відповідального ставлення до взаємодії з іншими та глибшого розуміння функціонування сучасної освітньої системи.

Як наукова галузь педагогіка забезпечує теоретичне підґрунтя для аналізу й пояснення освітніх явищ, досліджує закономірності навчання і виховання, спрямовані на гармонійний розвиток людини. Її вивчення допомагає усвідомити, яким чином формуються знання, світоглядні орієнтири, соціальні навички та громадянські якості особистості, а також як відбувається процес її соціалізації в суспільстві.

Водночас педагогіка має виразну практичну спрямованість. Засвоєння курсу забезпечує набуття конкретних умінь і навичок застосування ефективних методик навчання, виховання та педагогічного спілкування з урахуванням вікових, індивідуальних і соціальних особливостей.

Вивчення педагогіки сприяє формуванню професійної компетентності, розвитку педагогічного мислення, психологічної культури та здатності до рефлексії. Воно створює підґрунтя для впровадження інноваційних підходів, удосконалення навчально-виховного процесу та підвищення його якості.

Загалом посібник охоплює 17 тем курсу, містить необхідну теоретичну інформацію, приклади практичного застосування набутих знань, завдання до практичних занять, контрольні запитання та тестові завдання для самоконтролю до кожної теми, індивідуальні завдання та приклади тестових завдань до підсумкового контролю, а також словник основних термінів.

Навчальний посібник призначений для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями), але може бути корисним для вступників в магістратуру на освітні програми спеціальностей А1–А6 для підготовки до Єдиного вступного випробування, вчителів, методистів і небайдужих до освіти, виховання і навчання особистостей.

РОЗДІЛ 1
ВИХОВАННЯ В ЦІЛІСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

ТЕМА 1
ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

Мета*:* вивчити предмет і завдання педагогіки як науки, основні педагогічні категорії; окреслити систему педагогічних наук та міжпредметні зв'язки педагогіки.

План

1. Педагогіка як наука. Предмет і завдання педагогіки.
2. Основні педагогічні категорії.
3. Система педагогічних наук.
4. Міжпредметні зв'язки педагогіки.

Ключові слова*: педагогіка, виховання, освіта, навчання, педагогічні науки, міжпредметні зв'язки.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Педагогіка як наука. Предмет і завдання педагогіки.*

Педагогіка – наука, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

Назва її походить від грецьких слів «paidos» – дитина і «ago» – веду, тобто «дітоводіння». У Давній Греції так називали рабів, які супроводжували дітей рабовласників до школи, пізніше – вільнонайманих людей, котрі займалися наставництвом, вихованням та навчанням дітей. Називали ще їх педономами, дидаскалами, майстрами.

До XVII ст. педагогіка розвивалась у лоні філософії, що була тоді майже всеохоплюючою системою наукових знань. Але розвиток матеріального виробництва і духовної культури, зростання у зв'язку з цим ролі освіти і школи, розширення та ускладнення навчально-виховної діяльності й збагачення відповідного фахового досвіду зумовили виокремлення педагогіки в самостійну науку.

Кожна наука має свої об'єкт і предмет дослідження та є синтезом знань про явища дійсності, які вона вивчає. Разом тим вона неодмінно перебуває в певних взаємозв'язках з іншими науками.

Об'єктом педагогіки є людина у процесі її виховання, навчання та розвитку, тобто цілеспрямована діяльність суспільства з формування

особистості, яка включає освітній процес та його закономірності, тобто вся сфера освіти.

Предмет педагогіки – це цілісний педагогічний процес (навчання, виховання, освіта), його закономірності, принципи, методи, зміст та технології, спрямовані на формування особистості.

Завдання педагогіки – досліджувати, пояснювати, прогнозувати та вдосконалювати процеси навчання, виховання та розвитку особистості, щоб забезпечити її гармонійний розвиток через розробку ефективних методів, форм і змісту освіти, а також модернізацію освітніх систем для підготовки до життя. Вона прагне створювати умови для розкриття потенціалу учнів та студентів, формуючи їхні знання, навички та ціннісні орієнтири.

Педагогіка досліджує виховання як свідомий і планомірний процес підготовки людини до життя і праці, розкриває його сутність, закономірності, тенденції та перспективи, вивчає принципи і правила, які регулюють виховну діяльність.

Як і кожна наука, педагогіка покликана теоретично узагальнювати факти, проникати у внутрішню природу явищ, виявляти їх причини, передбачати їх розвиток. Вона аналізує об'єктивні закономірності виховного процесу, досліджує істотні й необхідні, загальні та стійкі зв'язки, причинно–наслідкові залежності в ньому. їх знання дає можливість правильно будувати педагогічний процес, прогнозувати результати виховання і здійснювати його відповідно до потреб суспільства.

Педагогічна наука виникла і розвивалась як теорія виховання підростаючих поколінь. Зумовлено це тим, що людина, її духовні та фізичні якості формуються в дитинстві, підлітковому віці та юності. Саме у ці періоди життя розвиток особистості відбувається найбільш інтенсивно, формуються найголовніші її риси та особливості – розумові та фізичні сили, основи світогляду, переконань, моральних почуттів, риси характеру, спрямованість потреб, інтересів, уподобань тощо. Тому істотні прогалини і недоліки у вихованні, допущені в ранньому віці, ліквідувати пізніше надзвичайно важко, а іноді й неможливо.

Педагогіка вивчає процеси виховання, освіти і навчання лише у властивих їй межах, розглядає у цих процесах тільки педагогічний аспект. Вона досліджує те, на яких загальнопедагогічних засадах, завдяки яким засобам виховної роботи потрібно будувати виховний процес, освіту і навчання людей різних вікових груп в освітніх закладах, в усіх типах установ, організацій і трудових колективів.

2. *Основні педагогічні категорії.*

Педагогіка має свій понятійний апарат – систему педагогічних понять, які виражають наукові узагальнення. Ці поняття називають категоріями педагогіки.

Категорії – найзагальніші поняття, що відображають основні, найістотніші сторони, властивості та зв'язки явищ об'єктивного світу.

Найважливіші педагогічні категорії – *виховання, освіта і навчання.* Вони охоплюють сукупність реальних явищ, теоретичних і практичних питань, що належать до предмета педагогічної науки. Правильне їх розуміння потрібне передусім для пізнання педагогічних закономірностей.

Виховання – соціальне явище, властиве тільки людям, є однією зі сфер суспільно-необхідної діяльності.

Виховання – цілеспрямований та організований процес формування особистості.

Основне його призначення полягає у забезпеченні життєвої наступності поколінь, що неможливе без засвоєння і розвитку новими поколіннями суспільно -трудового досвіду.

Проблеми виховання людини вивчають різні суспільні науки – психологія, історія, філософія та ін. Педагогіка досліджує виховання як педагогічний процес, як систему засобів педагогічного управління, як складний комплекс виховних впливів.

Поняття «виховання» розуміють по–різному. *Виховання у широкому розумінні* – це процес формування особистості, що відбувається під впливом соціальних умов, або соціалізація особистості Оскільки дійсність нерідко буває суперечливою і конфліктною, то особистість може не тільки формуватися під впливом оточення, а й деформуватись під тиском антисоціальних явищ чи протистояти їм.

Виховання (в широкому педагогічному розумінні) – формування особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти, яке базується на педагогічній теорії, передовому педагогічному досвіді.

Виховання (у вузькому педагогічному значенні) – цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення конкретної мети в колективі учнів.

Виховання (в гранично вузькому значенні) – спеціально організований процес, що передбачає формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і вихованця.

Одним із елементів виховання є освіта.

Освіта – процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань.

Термін «освіта» вживається на означення не тільки процесу розумового виховання і підготовки до виконання певних суспільних функцій, а й результату

цього процесу: певного рівня освіченості, ступеня озброєності знаннями, уміннями і навичками, а також характеру освіченості (неповна середня, повна середня або вища, загальна чи професійна освіта). Здобуття певної освіти відповідає і певному статусу людини в суспільстві, його вченому ступеню (згідно зі ст. 37 Закону «Про освіту» – бакалавр, магістр, кандидат (доктор філософії), доктор наук).

Поняття «освіта» означає також сукупність і функціонування освітньо - виховних установ різних типів та ступенів (початкових, середніх та вищих шкіл, курсів, дошкільних та позашкільних закладів тощо). Йдеться про організацію освітньої справи за певними її принципами, завданнями, масштабами. Саме такий зміст терміну «освіта» міститься у виразах «система народної освіти», «ступені освіти», «управління освітою» та ін.

Головним способом здобуття освіти, засвоєння суспільно – історичного досвіду, найважливішим засобом опанування здобутками людської культури є навчання. Зв'язок між поняттями «навчання» та «освіта» настільки тісний, що їх іноді вважають ідентичними.

Навчання – це цілеспрямований процес набуття нових знань, навичок, поведінки та цінностей через досвід, вивчення чи роздуми, що містить спільну діяльність учнів та вчителя (або самостійне пізнання) з метою засвоєння інформації, формування компетентностей та всебічного розвитку особистості. Навчання може поставати у вигляді як систематичного освітнього процесу, так і індивідуального пошуку знань, що робить людину активним учасником створення та застосування знань у житті.

Навчання не є механічною передачею знань учителем учням. Це – їх спільна праця, в якій викладання й учіння перебувають у єдності й взаємодії. Провідна роль у цьому процесі належить учителю, який викладає учням навчальний матеріал, спонукає їх до учіння, спрямовує та організовує їх пізнавальну діяльність, навчає засобам і прийомам засвоєння знань, умінь і навичок, перевіряє, контролює та оцінює їх працю. Учні засвоюють (сприймають, осмислюють, запам'ятовують) знання, перетворюють узагальнений наукою досвід людства на особисте надбання, набувають навичок та умінь оперування знаннями, використання їх для вирішення навчальних завдань і практичної діяльності.

Виховання, освіта і навчання – три найважливіші напрями педагогічної діяльності, які органічно пов'язані між собою і доповнюють один одного. їх взаємозв'язок – одна з основних педагогічних закономірностей. Адже освіта як процес і як результат інтелектуальної та практичної підготовки людини до життя передбачає навчання в певних його формах, зокрема й самоосвіту. Вона тісно пов'язана з вихованням. Правильно організований процес виховання відкриває

можливості для свідомого і глибокого опанування науковими знаннями. Це стосується і навчання, у процесі якого формуються світогляд, внутрішній світ учнів, їхня самооцінка ставлення до людей, до праці, до життя загалом.

Навчання неодмінно виконує виховну функцію, а у виховній роботі, в яких би формах її не здійснювали, обов'язкові певні елементи навчання: використання і застосування знань, пояснення, показ, наслідування, засвоєння та ін. Виховання – найбільш загальне і всеосяжне поняття. Як процес, діяльність воно спрямоване на вироблення певних норм поведінки людини. Освіта сприяє формуванню світогляду, набуттю певної суми знань. Це – складова виховання. Навчання ж – це процес здобуття освіти, у якому взаємодіють учитель та учень. Отже, попри те, що виховання, освіта і навчання тісно взаємопов'язані, їх не можна ототожнювати, оскільки вони мають свою специфіку, свої особливості.

3. *Система педагогічних наук.*

Структура сучасної педагогіки відображає зв'язки і відносини, що виникли під час історичного розвитку педагогічних знань, визначає місце кожної з педагогічних наук, її роль для педагогічної практики. Нині педагогічна наука об'єднує до двадцяти педагогічних галузей. їх кількість зростає залежно від суспільних потреб (йдеться про самостійні науки із своїм предметом, методами дослідження, понятійно-категорійним апаратом). Певною мірою вони спираються на структуру та принципи загальної педагогіки, будучи її «дочірніми» і водночас самостійними науками.

Загальна педагогіка. Вивчає і формулює принципи, форми і методи навчання й виховання, які є загальними для всіх вікових груп та навчально-виховних закладів. Складається з чотирьох розділів:

- основи педагогіки (її філософські засади, характеристика систем освіти);
- теорія навчання та освіти (дидактика – сутність процесу навчання і змісту освіти);
- теорія виховання (сутність процесу виховання, організації виховного процесу);
- теорія управління навчально-виховним процесом (школознавство – система управління школою і діяльність органів освіти).

Вікова педагогіка. Вивчає закономірності виховання й навчання, організаційні форми й методи навчально-виховного процесу стосовно різних вікових груп. Її поділяють на такі напрями:

- дошкільна педагогіка (закономірності виховання дітей дошкільного віку у сім'ї, в дошкільних виховних закладах);
- педагогіка загальноосвітньої школи (зміст, форми й методи навчання і виховання школярів).

Професійна педагогіка. Досліджує і розробляє питання підготовки фахівців для різних галузей народного господарства. Залежно від рівня освіти існують такі напрями:

- педагогіка професійно-технічної освіти (підготовка кваліфікованих робітників і фахівців середньої ланки для різних галузей народного господарства);
- педагогіка вищої школи (навчально-виховний процес у вищих закладах освіти, проблеми здобуття вищої освіти).

Спеціальна педагогіка (дефектологія). Вивчає проблеми і розробляє методи виховання, навчання та освіти дітей з різними фізичними або психічними вадами. Залежно від виду дефектів педагогічні знання цієї галузі поділяють на такі напрями:

- сурдопедагогіка (навчання й виховання глухонімих, глухих і туговухих дітей);
- логопедія (навчання й виховання дітей з порушеннями мовлення);
- тифлопедагогіка (навчання й виховання сліпих та слабозорих дітей);
- олігофренопедагогіка (навчання й виховання розумово відсталих і дітей із уповільненим розумовим розвитком).

Історія педагогіки. Висвітлює процес розвитку теорії та практики навчання й виховання в різні історичні епохи, різних країн і народів.

Методики викладання окремих предметів. Вивчають закономірності викладання і вивчення конкретних навчальних дисциплін у закладах освіти різних типів.

Шкільна гігієна. Вивчає і визначає санітарно-гігієнічні умови життя учнів, організацію навчального процесу залежно від віку, стану здоров'я.

Порівняльна педагогіка. Порівнює системи народної освіти різних країн.

Галузеві педагогіки. До них належать спортивна, авіаційна, військова, інженерна, медична, культурно-освітня; педагогіка виправно-трудової системи, педагогіка підвищення кваліфікації та перекваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів.

Соціальна педагогіка. Вивчає закономірності й механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти і виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтовану діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі вирішення суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства.

Науково-теоретичну структуру соціальної педагогіки утворюють:

- агогіка (проблеми попередження відхилень у поведінці дітей та

підлітків);

• герогіка (соціально–педагогічні проблеми людей похилого віку);

• андрагогіка (освіта й виховання людини протягом усього її життя);

• віктимологія (проблеми категорії людей, які стали жертвами несприятливих умов соціальної організації та насильства).

4. *Міжпредметні зв'язки педагогіки.*

Педагогіка пов'язана з багатьма науками: філософією (етикою), соціологією, естетикою, психологією, анатомією і фізіологією людини, економічними науками, етнологією, педіатрією, кібернетикою тощо. Міжпредметні зв'язки педагогіки з іншими науками дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси.

Філософські науки допомагають педагогіці визначити мету виховання, правильно враховувати дію загальних закономірностей людського буття і мислення, забезпечують оперативною інформацією про зміни в науці й суспільстві, коригуючи спрямованість виховання.

Психологія вивчає закономірності розвитку психіки людини, а педагогіка – ефективність виховних впливів, які зумовлюють зміни у її внутрішньому світі й поведінці. Кожен розділ педагогіки спирається на відповідний розділ психології.

Анатомія і *фізіологія людини* є основою для розуміння її біологічної сутності – розвитку вищої нервової діяльності, першої і другої сигнальних систем, розвитку та функціонування органів чуття, опорно-рухового апарату, серцево–судинної і дихальної систем.

Економічні науки дають змогу простежити вплив закономірностей розвитку виробничих відносин, економічних процесів, навчання й виховання.

Етнологія вказує на національні особливості людей, які завжди є представниками певних етнічних груп.

Соціологія допомагає у пізнанні таких систем суспільства, як сім'я, школи різних типів, трудові колективи, формальні та неформальні групи, юнацька субкультура тощо, використовуючи фактичний матеріал для раціональної організації навчання й виховання.

Зв'язок педагогіки та *інформатики* тісний і взаємовигідний: педагогіка використовує інформатику для модернізації навчання, створюючи інноваційні методики (дистанційне навчання, проєкти, інтерактивні методи), а інформатика як наука спирається на педагогічні принципи для ефективного викладання своїх основ; разом вони формують цифрову компетентність учнів та готують їх до сучасного світу.

Питання для самоконтролю

1. Яке семантичне походження слова «педагогіка»?

2. Що є об’єктом і предметом вивчення педагогіки?

3. Розкрийте сутність поняття «виховання» в сучасному розумінні.

4. У яких значеннях може застосовуватися поняття «освіта»?

5. Дайте визначення поняття «навчання».

6. Що спільного і в чому полягає різниця між освітою та навчанням?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Педагогіка – це:

A) наука що вивчає закономірності розвитку дитини і визначає програму цього розвитку;

B) наука, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості

C) сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості;

D) галузь, яка досліджує теорію і практику освіти й навчання.

2. Мета виховання в сучасній загальноосвітній школі – це:

A) розвиток особистості спрямований на формування високої освіченості людини;

B) здійснювати розумове, патріотичне, громадянське, моральне, трудове, екологічне та ін. виховання учнів;

C) сукупність властивостей особистості, до яких прагне суспільство;

D) створення умов для розвитку самосвідомості особистості.

3. Відзначте головну причину зміни цілей виховання протягом історії суспільства.

A) розвиток та зміна соціально-економічних формацій;

B) війни;

C) розбіжності національних культур;

D) природа, клімат.

4. Навчання це:

A) цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої відбувається засвоєння знань, формування вмінь і навичок;

B) тільки процес виховання;

C) процес формування особистості;

D) становлення людини, як соціальної істоти.

5. Школознавство – це:

A) погляд автора на виокремлений ним для дослідження об'єкт, в межах якого була визначена наукова проблема;

B) галузь педагогічної науки, що має своєю метою дослідження змісту і методів управління шкільною справою, розкриття особливостей системи керівництва школою, організації її роботи;

C) протиріччя або нестача у фактах і наукових даних, що помічене дослідником та може бути ним розв'язане;

D) теоретичне чи практичне питання, що вимагає розв'язання.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. Визначіть, чим відрізняється педагогіка від методики навчання вашої предметної спеціальності.

Завдання 2. Напишіть есе на тему «Історія становлення української педагогіки та перспективи її подальшого розвитку».

ТЕМА 2
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛОГІКИ І МЕТОДІВ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета*:* вивчити поняття методу педагогічного дослідження, теоретичні і емпіричні групи методів педагогічного дослідження, ознайомити студентів з етапами психолого-педагогічного дослідження.

План

1. Метод і методика науково-педагогічного дослідження.
2. Соціологічні методи дослідження.
3. Тестування, проєктивні методи.
4. Математичні методи.
5. Логіка (етапи) психолого-педагогічного дослідження.

***Ключові слова**: метод науково-педагогічного дослідження, теоретичні методи, емпіричні методи, соціологічні методи, тестування, математичні методи, педагогічний експеримент.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Метод і методика науково-педагогічного дослідження.*

Поняття «метод» (грец. methodos) використовувалося в стародавньому

світі як синонім до виразів «шлях дослідження, спосіб пізнання». Сучасна філософія трактує його як форму практичного і теоретичного освоєння дійсності, систему засобів, прийомів, принципів та підходів, які може застосовувати конкретна наука для пізнання свого предмета.

Метод науково-педагогічного дослідження – спосіб дослідження психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання.

Для отримання різнобічних відомостей про розвиток особистості, колективу або іншого об'єкта навчання й виховання підбирають оптимальний комплекс методів – методику дослідження.

Методика дослідження – процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань.

Добираючи методики дослідження, важливо дотримуватися таких вимог:

- застосовувати поєднання методів, яке б відкривало різнобічні відомості про розвиток особистості, колективу, іншого об'єкта виховання чи навчання;
- використовувані методи мають забезпечити одночасно вивчення діяльності, спілкування та інформованості особистості;
- методи мають відображати динаміку розвитку певних якостей, як у віковому плані, так і протягом певного проміжку часу;
- використовувати такі методи, які дають змогу одержати відомості про учня з багатьох джерел, від найкомпетентніших осіб, які постійно спілкуються з ним.

Сучасна педагогіка використовує такі методи педагогічних досліджень: педагогічне спостереження, бесіда, інтерв'ю, експеримент, вивчення продуктів діяльності, соціологічні методи, соціометричні методи, тестування тощо.

Метод педагогічного спостереження

Метод педагогічного спостереження – організоване дослідження педагогічного процесу в природних умовах.

Він є найпоширенішим методом дослідження проблем виховання і навчання. Сутність його полягає в умисному, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті психолого-педагогічних явищ. Метод спостереження має цілеспрямований характер, підпорядковується меті дослідження. Головними його вимогами є: чіткість, систематичність, різнобічність, достатня кількість зафіксованих фактів, своєчасність, об'єктивність, економність техніки запису, ретельне, вдумливе й копітке опрацювання зібраного матеріалу, урахування всіх впливів на перебіг досліджуваних явищ, відокремлення істотних, стійких, повторюваних фактів від

другорядних та випадкових елементів, неупередженість у тлумаченні матеріалу, в оцінюванні фактів і висновків щодо них.

Розрізняють спостереження пряме, опосередковане та самоспостереження.

Пряме спостереження – вид спостереження, під час якого дослідник, безпосередньо бере участь у досліджуваному процесі, діє разом з учасниками дослідження. Характер залученості може бути різним: в одних випадках дослідник повністю зберігає інкогніто, й інші учасники ніяк його не виокремлюють у колективі; в інших – спостерігач не приховує своїх дослідницьких цілей. Залежно від дослідницьких завдань вибудовується система стосунків спостерігача з іншими учасниками дослідження. Цей тип спостереження здебільшого використовують під час вивчення дітей у процесі їх навчання й виховання.

Опосередковане спостереження – вид спостереження, що не передбачає безпосередньої участі дослідника у процесі, який вивчають. Воно ефективніше, ніж пряме спостереження, оскільки дає змогу фіксувати природну поведінку дітей, унеможливлює вплив педагога на них.

Самоспостереження – процес споглядання внутрішніх психічних процесів з одночасним спостереженням за їх зовнішніми виявами. Воно є унікальним методом «проникнення» усередину психічних процесів та явищ. Водночас пов'язане з певними труднощами, оскільки дані самоспостереження повинні бути не інтерпретованими, а сутнісними у тій послідовності, в якій вони виникають. А словесний вияв почуттів та переживань у цей момент має бути чітким та максимально спонтанним. Цінність отриманих даних залежить від щирості дитини, безпосередності, звільненості від додаткових впливів на неї. Дані самоспостережень враховують при висловлюваннях учнів про способи вирішення навчальних та інших завдань, оцінюванні успіхів і невдач у навчальній та іншій діяльності, ставлення до людей, своїх здібностей, читацьких інтересів, смаків, ідеалів, життєвих планів. Фактичні дані самоспостережень аналізують разом з даними спостережень.

Спостереження охоплює елементи теоретичного мислення (задум, методичні прийоми осмислення і контроль результатів), а також кількісні та якісні методи їх аналізу.

Методика спостереження передбачає:

- вибір ситуації та об'єкта, узагальнення теоретичних уявлень про них, конкретизацію цілей;
- побудову програми спостереження (з'ясування ознак явища, що підлягає спостереженню), одиниць спостереження, способу і форми фіксації результатів (запис, протокол, таблиці, кіно-, фото-, аудіо-, відеореєстрація);
- опис способу обробки отриманих даних.

Наприклад, під час дослідження форм та видів спілкування учнів, які сидять за однією партою, одиницею спостереження є безпосередні контакти між ними (розмова, усмішка у відповідь, записка, дотик тощо). Кожен контакт відмічають у таблиці:

Учень 1			Учень 2		
Вид контакту	Кількість (частота)	Всього	Вид контакту	Кількість (частота)	Всього
Вербальне спілкування			Вербальне спілкування		
Записка			Записка		
Моторні акти (дотик, поштовх, ...)			Моторні акти (дотик, поштовх, ...)		

Аналіз таблиці ілюструє вид спілкування, який переважає, його інтенсивність, ініціатора взаємодії. Для надійності висновків такі спостереження повторюють кілька разів.

Бесіда, інтерв'ю.

Бесіда – метод безпосереднього спілкування, який дає змогу одержати від співрозмовників інформацію, що цікавить учителя, за допомогою заздалегідь підготовлених запитань.

Бесіда потребує особливої душевної чуйності, уміння слухати й одночасно вести розмову у передбаченому руслі, розпізнавати емоційні стани співбесідника, миттєво реагуючи на будь-які зміни, фіксувати зовнішні прояви внутрішнього стану (жести, міміку, пози тощо).

Для ефективного проведення бесіди необхідно визначити мету, розробити план, з'ясувати, які питання є основними, а які додатковими, створити сприятливу, доброзичливу атмосферу для відвертої розмови, беручи до уваги вікові та індивідуальні особливості співбесідників, виявляти педагогічний такт, запротоколювати бесіду.

На початку бесіди основне завдання полягає в налагодженні первинного контакту зі співбесідником. Тому нерідко дослідник формулює спершу запитання, відповіді на які не дають пов'язаної з темою дослідження інформації, але залучають співрозмовника до зацікавленого обміну думками. Ініціатор бесіди має подбати, щоб запитання були короткими, логічними, зрозумілими.

Дані про явище, що цікавить, можна одержати при відповідях на прямо поставлені запитання (Що знає досліджуваний про той чи інший об'єкт? Яке ставлення до нього? тощо), так і опосередковано (наприклад, при обговоренні прочитаної книги). Результати бесіди доцільно порівняти з даними, отриманими

за допомогою інших методів.

Відповідно до мети подальшої співпраці учителя та учнів виділяють такі види бесіди:

• експеримент (залучення до співробітництва). Передбачає настроювання співрозмовника на специфіку експерименту, перелік основних дій, надання інструкцій;

• експериментальна бесіда (перевірка гіпотези). Використовують у ситуаціях, коли кожний окремий елемент діяльності передбачає повну змістову завершеність попереднього;

Інтерв'ю.

Інтерв'ю – метод отримання інформації за допомогою усного опитування.

Інтерв'ю допомагає одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів; дає змогу вести спостереження за їх психологічними реакціями. Воно ефективне у тих випадках, коли дослідник впевнений в об'єктивності відповідей опитуваного. Під час інтерв'ю дослідник ставить сформульовані наперед запитання у певній послідовності й записує відповіді на них. При проведенні інтерв'ю слід подбати про усунення або хоча б зниження впливу «третіх» осіб, присутність яких може змінити психологічний контекст інтерв'ю, спричинити нещирі відповіді респондента.

За ступенем формалізованості інтерв'ю бувають:

• *вільні* – не регламентовані темою, формою бесіди; тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації питань;

• *стандартизовані* – близькі за формою до анкети із закритими запитаннями.

Спілкування інтерв'юера і респондента регламентоване детально розробленим питальником (бланк інтерв'ю, анкета) й інструкцією інтерв'юера, який зобов'язаний дотримуватись послідовності й точності під час формулювання запитань і їх послідовності.

Напівстандартизоване інтерв'ю. Поєднує в собі особливості двох попередніх.

Межі між видами інтерв'ю рухливі й залежать від мети складності проблеми та етапу дослідження. Ступінь свободи учасників інтерв'ю залежить від переліку та форми запитань, змістовий рівень – від інформаційної насиченості та складності відповідей.

Певна ситуація передбачає використання відповідного різновиду інтерв'ю. *Діагностичне інтерв'ю* – спосіб отримання інформації про властивості особистості, який допомагає проникнути у її внутрішній світ та зрозуміти проблеми. *Клінічне інтерв'ю* – вид терапевтичної бесіди за необхідності надання

психолого–педагогічної допомоги. При цьому дослідника цікавить не тільки безпосередній зміст відповідей респондента (факти, погляди, почуття, асоціації тощо), а й його поведінка (тон, жести, рухи та ін.). *Фокусоване інтерв'ю* – короткочасна бесіда, мета якої полягає в отриманні інформації про конкретну проблему, процес, явище, реакцію респондента на задану дію. *Панельне інтерв'ю* – багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу. *Групове інтерв'ю* – запланована бесіда, під час якої дослідник прагне викликати дискусію в групі.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення. Респонденти краще погоджуються на коротке інтерв'ю.

Достовірність і надійність одержаної інформації залежить і від особистості дослідника, його ерудиції, спостережливості, дисциплінованості, моральної та фізичної витривалості, знання теми і техніки проведення інтерв'ю.

Результати інтерв'ю порівнюють з даними, отриманими за допомогою інших методів (анкет, спостережень, пілотажних досліджень тощо). Психолого–педагогічний експеримент

Психолого–педагогічний експеримент – метод, що забезпечує спостереження за змінами психологічних характеристик дитини в процесі педагогічного впливу на неї.

Експеримент дає змогу реєструвати факти, розкривати закономірності, механізми, динаміку, тенденції психічного розвитку, становлення особистості, виявляти можливості для оптимізації цього процесу. Саме цей метод сприяє поєднанню психологічних досліджень з педагогічним пошуком.

Психолого–педагогічний експеримент передбачає такі *етапи*:

Констатувальний експеримент першого порядку. Спрямований на з'ясування характеристик та властивостей досліджуваного явища. У ньому беруть участь основна і контрольна групи. Основну групу задіюють у всіх процедурах експерименту. Контрольна група є еталоном, за яким оцінюють розвиваючий та формуючий ефект експерименту. Завдяки цьому дослідження відбувається в паралельному режимі.

Формувальний експеримент. Здійснюється за допомогою експериментальної моделі розвиваючих Т формуючих впливів на предмет дослідження. Поєднує в собі різні процедури: навчальні, ігрові, практичні тощо. Важливою при цьому є аналітична модель «розвиваючого ефекту» експерименту – своєрідний «ідеальний образ» сподівань дослідника щодо його результатів.

Констатувальний експеримент другого порядку. На цьому етапі організують «контрольне» дослідження, залучивши основну та контрольну групи учасників. Його мета – фіксація показників із досліджуваного об'єкта після закінчення процедури формуючих впливів. Показники контрольної вибірки

використовують як еталон для з'ясування формуючого ефекту, досягнутого при роботі з основною групою. Далі результати дослідження аналізують та використовують для обґрунтування закономірностей розвитку психологічних особливостей досліджуваних.

За місцем проведення розрізняють лабораторний і природний педагогічний експеримент. *Лабораторний експеримент* відбувається в штучних умовах, коли експериментатор моделює всі необхідні для його проведення умови. Він дає змогу точно враховувати досліджувані зовнішні впливи (силу, тривалість, послідовність подразників або їх комбінацій) та реакції-відповіді (дії, висловлювання) людини на ці подразники. Експеримент завжди доповнюють певними методичними засобами, що дає змогу розширити його можливості й підвищити ефект від дослідження загалом.

Педагогічний експеримент дає змогу відокремити досліджуване явище від інших, цілеспрямовано змінювати умови педагогічного впливу на вихованців, повторювати окремі педагогічні явища приблизно в таких же умовах. Дані експерименту обробляють, перевіряють за результатами спостережень та інших методів дослідження.

Вивчення продуктів діяльності

Вивчення продуктів діяльності – метод дослідження, за якого використовують систему процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз і тлумачення продуктів діяльності людини.

Поєднує кілька дослідницьких та аналітичних процедур, які розрізняють за особливістю предмета пізнання. До таких процедур належать:

Аналіз особистих документів (листів, фотографій, щоденників, автобіографій, особових справ, зошитів). Дає матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості, її ставлення до навчання, рівень засвоєння знань, сформованості умінь та навичок.

Аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації (записів розмов, дискусій, нарад, статутів, наказів, оголошень, розпоряджень, законів, правил, газет, радіо, телепередач, реклами). Застосовується для вивчення соціальних процесів, явищ та їх впливу на особистість, стан навчально–виховної роботи в школі.

Аналіз продуктів діяльності (творчих, професійних, поведінкових, суспільних, самоорієнтованих тощо). Як метод психолого-педагогічного дослідження широко використовується у дослідницькій, прикладній діяльності педагогів і психологів. Його ефективність залежить від уміння дослідника знаходити в документах навчально-виховного закладу та матеріалах діяльності вихованців головне, характерне, глибоко аналізувати їх, бачити за ними реальні факти й дії педагогів та учнів.

2. *Соціологічні методи дослідження.*

Останнім часом у педагогіці активно використовують соціологічні методи дослідження: анкетування, визначення рейтингу, узагальнення незалежних характеристик.

Анкетування

Це метод збору фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою. Його застосовують для одержання інформації про типовість певних явищ навчально–виховного процесу. Анкетне опитування проводять для з'ясування біографічних даних, поглядів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок та особистісних рис опитуваних. Залежно від характеру інформації та способів її отримання використовують такі типи анкетного опитування:

- *суцільне* (охоплюються великі групи населення) та вибіркове (здійснюють опитування певної групи учасників);
- *усне* (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами);
- індивідуальне та групове;
- *очне* (безпосереднє опитування) та *заочне* (поштою, телефоном тощо).

Анкета є набором запитань, кожне з яких логічно пов'язане з головним завданням дослідження. Важливими для анкети є її композиція (розташування запитань), мова і стиль їх формулювання, оформлення, рекомендації щодо заповнення анкети. Починається вона зі вступної частини, в якій зазначають, хто, з якою метою проводить опитування, вміщують інструкцію щодо заповнення, зосереджують увагу на способі повернення заповненої анкети. Вступний текст повинен задати учням настрій співробітництва. Вона має забезпечувати отримання правдивих відповідей як стосовно опитуваного, так і щодо проблеми, які є предметом дослідження.

За формою анкети бувають:

- *відкриті* – анкети, в яких інструкція не обмежує способу відповіді на запитання (Напишіть назву професії, яку б Ви обрали);
- *закриті* – анкети, що мають варіанти відповідей, з яких потрібно вибрати одну (альтернативні) (Чи згодні Ви з твердженням, що професія вчителя є однією з кращих? а) безумовно згоден; б) згоден; в) не певен; г) не згоден), які допускають вибір декількох варіантів відповідей – «питання–меню» (неальтернативні);
- *напіввідкриті* – передбачають не тільки можливість скористатися однією з наведених відповідей, але й запропонувати свою;
- *полярні* – анкети, що виявляють стандартизований набір якостей особистості, ступінь виразності яких може бути оцінений за 4–5 бальною

шкалою (уважно проаналізуйте досвід роботи учителів та оцініть рівень розвитку у них педагогічних якостей: «5» – якість притаманна вчителю вищою мірою; «4» – помітно виражена; «3» – мало виражена; «2» – не виражена; «0» – не вдалося її виявити).

За змістом питання анкети поділяють на:

• *прямі,* коли зміст запитань і об'єкт інтересу збігаються (Чому Ви обрали педагогічну професію?);

• *непрямі,* коли зміст запитань та об'єкт інтересу дослідника різні (З ким із своїх товаришів Ви б хотіли сидіти за партою?).

За функціями питання анкети поділяють на: *основні* (спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища), *неосновні* (запитання–фільтри, спрямовані на з'ясування основного запитання, перевірку щирості відповідей).

Підвищенню достовірності служить і забезпечення можливості учневі ухилитися від відповіді, дати невизначену відповідь. Для цього в анкеті передбачають такі варіанти відповідей: «мені важко відповісти», «буває по-різному» тощо. Важливо, щоб запитання не мали у своїх формулюваннях явних або неявних підказок. При формулюванні оціночних запитань і варіантів відповідей обов’язково стежать за збалансованістю позитивних і негативних суджень.

При створенні анкети важливо щоб: питання точно характеризували явище, а очікувані відповіді на них були достовірними; питання були як прямими, так і непрямими, як закритими, так і відкритими; вони не містили підказок, а також неоднозначного розуміння їх змісту; давали достатній простір для відповідей; містили контрольні комбінації: прямі, опосередковані запитання, особисті, безособові запитання; передбачали попередню перевірку ступеня розуміння запитань на невеликій кількості учнів і коригування змісту анкети.

Надійність даних анкетного опитування перевіряють повторним опитуванням за тією ж процедурою тих самих осіб (визначається стійкість інформації), а також контролем даних анкетного опитування за допомогою інших методів.

Перевага анкетування в тому, що воно є порівняно економним методом збору даних, дає змогу їх аналізувати й обробляти за допомогою статистики. Особливо ефективний цей метод при масових опитуваннях.

Метод рейтингу

Полягає в оцінюванні діяльності, її окремих аспектів компетентними експертами, здатними вирішувати творчі завдання, контролювати процес експертизи, виявляти наукову об'єктивність, аналітичність, широту і конструктивність мислення, самокритичність, мати власну думку і вміти її обстоювати. За допомогою рейтингу відбувається первинна класифікація

соціально–психологічних об'єктів за ступенем вираження загальної для них властивості – експертних оцінок.

Рейтинг є основою для побудови найрізноманітніших шкал оцінок. Використовують його при оцінюванні популярності окремих учнів, значущості їх моральних якостей, престижності професій тощо. Наприклад: «Вкажіть по порядку, кому з Вашого колективу Ви довірили б серйозну справу передусім, у другу чергу, у третю чергу і т. д.?».

Метод узагальнених незалежних характеристик

Передбачає узагальнення відомостей про учнів, одержаних з різних джерел (вчителі, батьки, особи, що спостерігали за учнями у важливих для дослідника ситуаціях, однолітки, друзі), зіставлення цих відомостей, їх осмислення.

При зіставленні незалежних характеристик необхідно зважати на ймовірність існування розбіжностей в оцінках, зумовлені необ'єктивністю, поспішністю, непрофесійністю суджень «експертів». В такому разі з'ясовують причини розбіжностей, аналізують чинники, що зумовили їх.

Різновидом даного методу є *педагогічний консиліум.* Передбачає колективне обговорення результатів вивчення вихованості учнів (за певною програмою єдиними критеріями), оцінювання конкретних якостей особистості, з'ясування причин можливих відхилень в їх поведінці, вироблення засобів щодо запобігання недоліків.

Дає змогу оцінювати не тільки наявний рівень розвитку конкретних рис особистості, але й динаміку їх.

Соціометрія

Соціометрія – галузь соціології, яка вивчає міжособистісні взаємини у малих групах кількісними методами, зосереджуючись на внутрігрупових симпатіях і антипатіях; прикладна наука, метод вивчення структури й рівня міжособистісних емоційних зв'язків у групі.

Запровадив її американський соціальний психолог і педіатр Джакоб Морено (1892–1974), маючи на меті не лише вивчення, а й розв'язання проблем у групі. Сучасна соціометрія найчастіше послуговується двома методами – анкетуванням та опитуванням, складеними так, щоб на підставі навіть анонімних відповідей можна було скласти соціоматрицю, яка відобразила б особливості стосунків (симпатії, антипатії) у групі. Соціометричне опитування суттєво відрізняється від інших видів соціологічного опитування передусім тим, що його цікавить не характеристика респондента, а характеристика взаємин між респондентами.

Цей метод застосовують для дослідження міжособистісних стосунків і міжгрупових відносин з метою їх поліпшення. Він дає змогу вивчити особливості неформальних (неофіційних) стосунків, одержуючи соціологічну інформацію,

яку іншим шляхом дістати майже неможливо. Грамотне його використання є передумовою для ґрунтовних теоретичних висновків про функціонування і розвиток груп, досягнення очікуваних результатів у форму панні колективів, підвищенні ефективності їх діяльності.

Процедурно соціометрія є поєднанням методики опитування та алгоритмів для спеціального математичного обчислення первинних вимірювань. Взаємини між членами колективу з'ясовують на основі процедур: *вибір* (бажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом); *відхилення* (небажання співпрацювати з іншим); *опускання* (залишення одним індивідом іншого поза власною увагою).

Запитання соціометричної анкети містять так званий *соціометричний критерій.* Вербально його формулюють так: «Кого б Ви обрали ...?», «Чиїй думці Ви віддаєте перевагу в ситуації...?», «Хто зумів би Вас переконати ...?» та ін. Соціометричний критерій має: націлювати учасника дослідження на вибір або відхилення іншого учасника групи; бути зрозумілим та цікавим для учасників дослідження; містити в собі пропозиції щодо вибору або відхилення, які формували б у членів групи позитивний емоційно-психологічний ефект; не допускати обмежень щодо вибору одних та відхилення інших учасників групи.

Соціометричні критерії поділяють на два основні класи:

- *комунікативні критерії* (соціометричні тести). Використовують для опису, виміру реальних або уявних взаємин у гру пі,(з'ясування ставлення кожного члена групи до свого оточення. («Кого б Ви запросили на день народження?»);
- *гностичні критерії* (тести соціальної перцепції; лат. perceptio – сприймання, у психології – сприйняття). Спрямовані на відображення уявлень людини про своє місце і роль в групі, хто саме її може обрати для вирішення конкретного завдання, а хто – відхилити. («Хто з Вашого класу, на Вашу думку, хотів би запросити Вас на день народження? «).

В обох випадках критерії сформульовані у позитивній формі, тобто орієнтовані на з'ясування вибору. Але існують і заперечні критерії, які фіксують негативне ставлення однієї людини до іншої.

У соціометрії поширені *дихотомічні* (грец. dichotomia – поділ на дві частини) *критерії,* які дають змогу більш точно з'ясувати взаємини в групі. Наприклад: «Кого з членів Вашого класу Ви запросили б на день народження (позитивна частина критерію), а кого б ні?» (заперечна частина критерію).

За соціометричними критеріями можна визначати розуміння людиною закономірностей щодо взаємин у групі, бачення нею процесів спілкування між учасниками цієї групи.

У процесі соціометричного дослідження складають соціограму – графічне відображення математичної обробки результатів, отриманих за допомогою

соціометричного тесту. Соціограма наочно відображає взаємні симпатії та антипатії, наявність соціометричних «зірок» (осіб, яких обирає більшість опитуваних), «парій» (осіб, від яких усі відвертаються) та проміжні ланки між цими полюсами.

Вона дає змогу побачити структуру взаємин у групі, робити припущення щодо стилів лідерства, ступеня організованості групи загалом.

Соціометрію використовують разом з іншими методами, оскільки вона не розкриває мотивів взаємин у групі, її лише відображає їх загальну картину.

3. *Тестування, проєктивні методи.*

Тестування – метод діагностики із застосуванням стандартизованих запитань та завдань, що мають певну шкалу значень.

До нього вдаються для стандартизованого визначення індивідуальних відмінностей особистості. Тестові методи використовують у трьох сферах: 1) в освіті; 2) при виборі професії та професійній підготовці; 3) при психологічному консультуванні й психотерапії. Вони дають змогу з певною ймовірністю визначити рівень розпитку в індивіда психологічних властивостей (пам'яті, мислення, уяви та ін.), особистісних характеристик, ступінь готовності до певної діяльності, засвоєння знань і навичок тощо.

За функціональною ознакою (призначення тестів щодо предмета дослідження) розрізняють:

- *тести інтелекту* – методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда;
- *тести креативності* – сукупність методик для вивчення та оцінювання творчих здібностей особистості (креативності);
- *тести досягнень* – методики, за допомогою яких визначають ступінь конкретних знань, навичок, умінь особистості;
- *тести особистісні* – методики психодіагностики, за допомогою яких визначають різні якості особистості та її характеристики: уподобання, цінності, ставлення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки;
- *проективні тести* – методики, скеровані на виявлення певних психічних властивостей людини. Вони передбачають стимули, реагуючи на які, людина виявляє найхарактерніші свої якості. Для цього досліджуваній особі пропонують витлумачити події, відновити ціле за деталями, надати сенс неоформленому матеріалу, створити оповідання за малюнком із невизначеним змістом.

4. *Математичні методи.*

Використовують їх для кількісного аналізу фактичного матеріалу, отриманого у процесі дослідження. Вони надають процесу дослідження чіткості,

структурованості, раціональності, ефективності при опрацюванні великої кількості емпіричних даних. У педагогічних дослідженнях широко використовують такі їх види:

- *метод реєстрування* – виявлення певної якості в явищах та її кількості (наприклад, кількості запізнень на уроки);
- *метод ранжування* – класифікація даних у певній послідовності (спадання чи зростання показників), визначення місця в цьому ряду (наприклад, складання списку учнів залежно від рівня успішності тощо);
- *метод моделювання* – створення і дослідження моделей. Є засобом теоретичного дослідження психологічних явищ через уявне створення життєвих ситуацій, в яких може відбуватися діяльність людини, змодельованої системи. Допомагає пізнати закономірність поведінки людини у певних ситуаціях;
- *статистичні методи* – методи математичної статистики, що використовуються для опрацювання експериментальних даних з метою підвищення обґрунтованості висновків. У педагогіці та психології вони представлені: а) описовою статистикою (табулювання, графічний вираз та кількісне оцінювання даних); б) теорією статистичного висновку (передбачення результатів за даними обстеження вибірок); в) теорією планування експериментів (виявлення та перевірка причинних зв'язків між змінними).

Завдяки математичним методам описують кількісні характеристики педагогічних явищ, визначають оптимальні умови управління процесом навчання і виховання. Ефективні тільки при масовому характері досліджуваних явищ, їх типовості, вимірюваності.

5. *Логіка (етапи) психолого-педагогічного дослідження.*

При організації та проведенні психолого–педагогічного дослідження необхідно дотримуватися певної послідовності дій:

1. *Визначення проблеми дослідження.* Вона має бути актуальною, значимою, відображеною у темі дослідження. Розпочинаючи психолого– педагогічне дослідження з'ясовують його об'єкт, предмет та мету.

2. *Ґрунтовне і всебічне вивчення наукових фактів, положень, висновків.* Спрямоване на з'ясування під час вивчення літературних джерел головної ідеї, позиції автора та особливостей наукового доробку з досліджуваної проблеми. Важливо простежити логіку полеміки автора з іншими дослідниками, особливості його аргументації, виробити власну думку щодо його позиції, сформулювати завдання для глибшого вивчення проблеми.

3. *Вивчення шкільної практики.* Передбачає аналіз літератури про досвід школи, з'ясування проблем, які змушений вирішувати вчитель, типових недоліків у його роботі.

4. *Формулювання гіпотези дослідження.* Гіпотезу дослідження (наукове передбачення його результатів) потрібно формулювати так, щоб виявити положення, які потребують перевірки у процесі дослідження.

5. *Виконання експериментальної роботи.* Передбачає: взаємодію з предметом дослідження, з'ясування його ознак, властивостей; вибір методики, процедури дослідження; організацію експериментальної роботи за обраною методикою.

6. *Зіставлення експериментальних даних з масовою практикою.* Порівняння одержаних результатів дослідної роботи з існуючими в шкільній практиці, опублікованими в науковій, психолого-педагогічній літературі.

7. *Узагальнення результатів дослідження, формулювання наукових висновків, доведення або спростування гіпотези.* Використовують спеціальні методи (контент–аналіз – для узагальнення змістовної інформації), кореляційний, факторний та інші види аналізу – для узагальнення інформації переважно кількісного характеру та підтвердження закономірних зв'язків між явищами).

8. *Оформлення результатів дослідження, втілення їх у життя.* Подання результатів та висновків дослідження найбільш інформативним способом (графічне, схематичне моделювання, ілюстративне відображення), планування та організація перетворюючих, розвиваючих впливів на сутність досліджуваних явищ.

Питання для самоконтролю

1. Що таке метод педагогічного дослідження?
2. Які вимоги висувають до добору методів досліджень?
3. Охарактеризуйте емпіричні методи педагогічного дослідження.
4. Які особливості теоретичних методів дослідження?
5. У чому полягає значення математичних методів дослідження?
6. Назвіть етапи педагогічного експерименту і охарактеризуйте їх.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Тест – це...

A) самостійна робота;

B) метод контролю, за допомогою якого можна виявити знання фактів, правил, законів, але не здібностей;

C) контрольна робота;

D) лабораторна робота.

2. У чому сутність індуктивного методу?

A) метод передбачає вивчення предметів, явищ, рухаючись від загального до одиничного;;

B) вербальний метод навчання, за допомогою якого вчитель розкриває сутність певного явища, закону, процесу;

C) метод передбачає вивчення предметів, явищ, рухаючись від одиничного до загального;

D) це метод навчання, за допомогою якого педагог у словесній формі розкриває сутність явищ, наукових понять, процесів, які перебувають у логічному зв'язку, об'єднані загальною темою.

3. До методів теоретичного дослідження відносяться

A) спостереження, анкети, бесіди, інтерв'ю;

B) узагальнення, співставлення, вимога, гра, консиліум;

C) аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, індукція і дедукція;

D) тести, ділова гра, метод проєктів, проблемний метод.

4. До методів емпіричного дослідження відносяться …

A) спостереження, анкети, бесіди, інтерв'ю;

B) узагальнення, співставлення, вимога, гра, консиліум;

C) аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, індукція і дедукція;

D) тести, ділова гра, метод проєктів, проблемний метод.

5. Спеціально організоване сприймання педагогічного процесу в природних умовах – це …

A) педагогічне спостереження;

B) анкетування;

C) бесіда;

D) аналіз.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. Розробіть анкету для вчителів вашої предметної спеціальності з питання «Чи застосовуєте Ви методи науково-педагогічного дослідження у своїй професійній діяльності?»

Завдання 3. Розробіть презентацію до питання 5 (не менше 8 слайдів).

ТЕМА 3
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Мета: вивчити поняття про особистість, її розвиток та формування; встановити роль спадковості, середовища, діяльності й сім'ї в розвитку особистості.

План

1. Поняття про особистість, її розвиток та формування. Відмінність понять «людина – індивід – особистість – індивідуальність».
2. Роль особистісного підходу. Особистість як суб'єкт навчання та виховання.
3. Соціально-педагогічні умови розвитку особистості: Роль спадковості, середовища й діяльності в розвитку особистості.
4. Вплив педагогічної взаємодії на розвиток особистості. Роль сім'ї.
5. Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх умов розвитку. Внутрішні суперечності як рушійні сили розвитку.

Ключові слова: *особистість, індивідуальність, суб'єкт навчання, особистісний підхід, спадковість, середовище, діяльність, педагогічна взаємодія, внутрішні суперечності.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Поняття про особистість, її розвиток та формування.

Дитина уже зі свого народження всіма своїми особливостями (будова тіла забезпечує можливість прямого ходіння, структура мозку – можливість розвитку інтелекту, будова руки – перспективу використання знарядь праці тощо) підтверджує свою належність до людського роду, що фіксується в понятті «індивід».

Індивід (лат. individuum – неподільний) – людина як представник людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації тощо).

За сучасною класифікацією людей індивід займає проміжне становище (людина, індивід, особистість, індивідуальність). Це поняття, не будучи ще суто соціальним, все–таки містить у собі більше соціальних особистостей, ніж ним володіє біологічна сутність. Індивід є суспільно-історичним утворенням, здатним діяти усвідомлено. Характеристика його передбачає сукупність природних задатків, набутих знань, соціального досвіду, які виявляються у

поведінці та діяльності.

У дитини, як і в дорослої людини, співіснують біологічні й соціальні якості, що характеризують її як біологічну істоту.

Біологічні якості – все те, що охоплюється поняттям «організм». Вивчається дитячою фізіологією, яка виявляє причинні зв'язки між функціями організму в період його росту.

У розвитку дитини є два періоди інтенсивного росту тулуба і формування скелета. Перший відбувається у 6 –7 річному, другий – у 13–14 річному віці. Під час першою періоду хлопчики ростуть швидше, ніж дівчатка, під час другого – дівчатка випереджають хлопчиків на 1–1,5 року, але згодом хлопчики знову випереджають дівчаток за показниками фізичного розвитку – стають вищими, сильнішими.

Паралельно з ростом організму відбувається процес старшого дозрівання. У 6–7–річному віці спостерігається перше зацікавлення своєю та протилежною статтю, у 13–14 років настає період статевого дозрівання. Він проходить три стадії: *до пубертатну* (лат. pubertos – статева зрілість), якій властивий усталений інтерес до протилежної статі, *пубертатну* (поява здатності до запліднювання у хлопчиків і дітонародження в дівчаток), *постпубертатну* (здатність до нормального статевого життя). До біологічного в людині відносять і процес акселерації (прискореного розвитку; лат. aseleratio – прискорення).

Міологічний розвиток тісно пов'язаний з виявом якостей та особливостей, які не належать до біологічної природи людини. Так, з 1,5 – місячного віку дитина починає усміхатися, коли бачить інших людей, потім поступово вчиться розмовляти, набуває навичок поводження з різними предметами. Згодом вона починає засвоювати знання, моральні норми та правила. Характерно, що мова, навички, звички, поведінка у дітей, які живуть у різних соціальних та побутових умовах, відрізняються. Це свідчить про те, що риси і якості людей не програмуються біологічно, а формуються в процесі життя, характеризуючи її соціальний розвиток.

Соціальною істотою людина стає в процесі формування особистості дитини як майбутнього члена суспільства. Відбувається цей процес паралельно з біологічним розвитком людини. Наприклад, у 7 – 8–річному віці соціальною якістю більшості дітей є рефлексія – самооцінювання вчинків та дій. У 13 – 14 років у зв'язку з фізичним розвитком і статевим дозріванням виникає основна соціальна якість підліткового віку – почуття дорослості, а звідси і криза віку – неслухняність, так звана «автономна» моральність, відрив від батьків, прагнення проводити час серед однолітків.

Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства.

Біологічна характеристика людини в нього не входить.

Особистість – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин.

Виявляється вона і формується в процесі свідомої діяльності й спілкування. Поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуального, неповторного.

Структура особистості багатогранна. Найхарактернішими її компонентами є скерованість (вибіркове ставлення людини до дійсності); можливості (сукупність здібностей, яка забезпечує успіх діяльності); характер (комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, у ставленні до себе, до суспільства); самоуправління (утвердження самосвідомості особистості, що здійснює саморегуляцію: підсилення або послаблення діяльності, самоконтроль, корекцію дій і вчинків, планування життя й діяльності).

Особистість характеризують такі ознаки:

- розумність (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- відповідальність (рівень розвитку почуття відповідальності, уміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- свобода (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- особиста гідність (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- індивідуальність (несхожість на інших).

Особистість визначають неповторні фізичні якості, психічні процеси, темперамент, риси характеру, здібності, її потреби, інтереси. Вони позначаються на її пізнавальній діяльності, навчанні, праці, вчинках, ставленні до себе, взаєминах з іншими.

Своєрідність психіки, особистісна неповторність індивіда визначає індивідуальність.

Індивідуальність – сукупність зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей.

Вона постає як цілісна характеристика людини – оригінальність, самобутність її психічного складу, – будучи тим особистим «Я», за яким пізнають, характеризують та оцінюють людину як особистість. Вона виявляється у здібностях людини, в основних потребах, інтересах, схильностях, рисах характеру, у почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, в індивідуальному стилі діяльності та поведінки, в типі темпераменту, в особливостях емоційної та

вольової сфер тощо. Передумовою формування людської індивідуальності є анатомо–фізіологічні задатки, які перетворюються в процесі розвитку і виховання, породжуючи широку варіативність виявів індивідуальності.

Розвиток людини – процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання.

Він має різні форми (анатомо-фізіологічну, психічну та соціальну) і відбувається на основі взаємодії дитини з середовищем. Розвиток супроводжується кількісними змінами людської істоти, тобто збільшенням одних і зменшенням інших її ознак (фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили тощо). Кількісні зміни зумовлюють зміни якісні – виникнення нових ознак, особливостей і зникнення старих. Найпомітніші ці зміни в утробному періоді розвитку людини, коли її організм за короткий час із зародкової клітини перетворюється на людську істоту.

У психічному розвитку кількісні зміни виявляються у збільшенні з віком кількості навичок, асоціацій, розширенні уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника, обсягу уваги, сприйняття, пам'яті, швидкості реакцій тощо. Розвиток психічних функцій відбувається нерівномірно, в ньому чергуються фази прискорення й уповільнення, подібно до фізичного розвитку.

Якісних змін зазнають як окремі психічні процеси, так і психіка загалом. Виявляються вони у процесах запам'ятовування і відтворення, створенні уявлень про ситуації, яких не було у попередньому досвіді дитини. Якісних змін зазнають мислення, мовлення, емоції, потреби тощо. На основі засвоюваних знань і суспільного досвіду виникають та розвиваються нові якості особистості – самостійна діяльність, самопізнання, моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, ускладнюються і вдосконалюються психічні процеси, розвиваються здібності. Успішний розвиток дитини великою мірою залежить від змісту, спрямованості мотивів, якими вона керується у навчанні та праці.

Близький до розвитку людини інший процес – формування особистості, в якому основним є соціальний чинник.

Формування особистості – процес соціального розвитку молодої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина.

Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя.

2. Особистісний підхід у навчанні та вихованні розглядається як цілісна педагогічна стратегія, що орієнтує освітній процес на учня як на центральну

фігуру навчальної взаємодії. Він ґрунтується на визнанні унікальності кожної особистості, її індивідуального життєвого досвіду, потреб, інтересів, здібностей та внутрішнього потенціалу. У межах цього підходу учень перестає бути пасивним об'єктом педагогічного впливу і постає активним суб'єктом власного розвитку, самопізнання та самореалізації. Метою особистісного підходу є не лише формування заздалегідь визначених якостей, а створення умов для самоствердження, розвитку внутрішньої мотивації та відповідального ставлення до власного навчання і життя загалом.

Важливість особистісного підходу полягає в тому, що він спрямований на розкриття індивідуальних здібностей кожного учня, формування культури життєдіяльності та підготовку до повноцінного, продуктивного життя в суспільстві. Навчальний процес при цьому організовується не навколо абстрактних програмних вимог, а з урахуванням реальних освітніх потреб учня, його можливостей та рівня розвитку. Такий підхід дозволяє поєднати навчальні цілі з особистісними сенсами, що значно підвищує ефективність освітньої діяльності.

Особливо значущою є роль особистісного підходу у вихованні та соціалізації учнів. Він сприяє глибшому пізнанню дитиною самої себе, усвідомленню власних сильних і слабких сторін, формуванню адекватної самооцінки та позитивної «Я–концепції». Завдяки цьому учень отримує можливість самовизначитися, окреслити власні життєві орієнтири та свідомо обирати шляхи особистісного й професійного розвитку. Стимулюючи самостійну пізнавальну діяльність, вибір способів засвоєння та застосування знань, особистісний підхід активізує навчання і надає виховному процесу глибшого смислового наповнення.

Водночас значення особистісного підходу не обмежується лише навчальною сферою. Його цілеспрямоване й педагогічно виважене застосування сприяє формуванню відповідальності, самостійності, гнучкості мислення та здатності адаптуватися до змінних соціальних умов. Створюючи позитивний емоційний фон освітнього середовища, заохочуючи учнів до творчості, ініціативності та співпраці, цей підхід позитивно впливає на міжособистісні відносини, формує атмосферу довіри, психологічного комфорту й партнерської взаємодії між учителем і учнем.

За таких умов особистість учня постає як повноцінний суб'єкт навчання і виховання, що виявляється в його активному сприйнятті навчальної інформації, осмисленні й інтеграції суспільного досвіду з власним життєвим досвідом. Особистісний підхід сприяє розвитку здатності до самостійного пошуку, аналізу, критичного осмислення та практичного застосування знань, що підвищує їх глибину, усвідомленість і стійкість.

У процесі реалізації особистісного підходу відбувається переоцінка освітніх цілей: вони набувають особистісної значущості для самого учня, стають усвідомленими та внутрішньо мотивованими. Це, своєю чергою, позитивно позначається на рівні навчальної мотивації, відповідальності за результати власної діяльності та прагненні до саморозвитку.

Таким чином, особистісний підхід трансформує освітній процес у діалогічну взаємодію, де вчитель виконує роль фасилітатора, наставника й організатора навчального середовища, а учень постає головною дієвою особою, яка активно вибудовує власну освітню траєкторію. У результаті створюються умови для максимальної самореалізації, гармонійного розвитку та становлення цілісної, самодостатньої особистості.

3. *Роль спадковості, середовища й діяльності в розвитку особистості*

Спадковість – здатність організму відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності.

За спадковістю передаються: тип нервової системи, конституція тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри) та власне людські задатки (високоорганізований мозок, здатність розмовляти, ходити у вертикальному положенні, займатись певними видами діяльності та ін.).

Як умова формування особистості спадковість залежить від генотипу, який визначає анатомо–фізіологічну структуру організму, стадії його дозрівання, будову нервової системи, динамічність нервових процесів. Нервова система містить у собі спадково обумовлені можливості щодо формування потреб, форм поведінки, її здатність навчатися й виховуватися.

Ззовні спадковість виявляється в успадкуванні рис батьків або попередніх поколінь – темпераменту, задатків, рис обличчя, постаті, навіть рухів. За свідченням психологів, вродженими у людини є не готові здібності, а тільки потенційні можливості для їх розвитку – задатки.

Задатки – природні особливості людини, які є передумовою для розвитку індивіда.

Вони впливають на швидкість виникнення умовних рефлексів, вироблення навичок, форм поведінки, становлення темпераменту, але самі по собі не зумовлюють особливостей особистості. Якщо немає сприятливих суспільних умов, чи людина не займається відповідною діяльністю, вони взагалі можуть не виявлятися. Щоб стати талановитим художником або композитором, потрібні не тільки природні дані, а й певні умови суспільного життя (наприклад, родина Бахів, у якій було шість поколінь видатних композиторів і музикантів. Їх музичні здібності зумовлені домінантним м геном та соціальними умовами – раннім музичним вихованням). Спадково передаються інтелектуальні здібності – основа

розвитку розумових і пізнавальних сил. Генетики довели, що люди здатні до необмеженого духовного розвитку завдяки можливостям мозку. Проте інтелектуальний розвиток відбувається лише за активної розумової діяльності. Тому важливо якомога раніше виявляти задатки до різних видів діяльності й створювати відповідні умови для їх розвитку.

Спадковість може бути причиною не лише ранньої обдарованості, а й розумового відставання. Виховують таких дітей у спеціальних школах, в яких навчання відбувається за спеціальними програмами.

Крім спадковості на формування особистості впливає і середовище, – все, що оточує дитину протягом усього життя: природні чинники (клімат, природні умови та ресурси); сім'я, близьке оточення; соціальні умови існування. Погіршення чи поліпшення стану середовища значною мірою впливає на розвиток людини, її духовну і моральну сферу.

Середовище поділяють на:

- *мегасередовище,* яке для дитини має інформаційно–світоглядний характер і ототожнюється в її свідомості з поняттями космос, планета;
- *макросередовище,* що ототожнюється з поняттями етнос, суспільство, країна, держава;
- *мезосередовище,* що ототожнюються з уявленнями про своє місто або село, навколишню місцевість, рідний край, засоби масової інформації, приналежність до певної субкультури;
- *мікросередовище,* що є безпосереднім оточенням індивіда: сім'я, клас, школа, компанія, сусіди, ровесники, громадські, приватні, державні організації.

Потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання. У середовищі, під його впливом людина соціалізується.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та відносин.

Через неї відбувається успадкування і перетворення індивідами соціального досвіду у власні установки, орієнтації, навички, уміння, здібності тощо. Її мета – допомогти дитині адаптуватися в суспільстві, засвоїти досвід старших, зрозуміти своє покликання, знайти шляхи найефективнішого самовизначення. Результатом соціалізації є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у діяльності та спілкуванні.

Виділяють такі види соціалізації (за критерієм наявності мети щодо засвоєння соціального досвіду):

- *цілеспрямована* (людина ставить мету щодо змісту соціального досвіду, який вона прагне засвоїти і знає, яким чином здійснити цей процес);

• *стихійна* (засвоєння людиною норм, правил поведінки, поглядів, стереотипів відбувається без визначення мети і механізмів їх засвоєння).

Вплив середовища на формування особистості здійснюється лише в тому разі й тією мірою, якою вона у процесі активного ставлення до соціального середовища здатна сприйняти його як орієнтир у своїй життєдіяльності. У взаємодії з навколишнім світом дитина є активною, діяльною істотою. У діяльності – навчальній, трудовій, побутовій – виявляються і розвиваються її природні можливості, вона набуває нових фізичних і духовних якостей, знань та умінь, формується її свідомість. Важливою умовою ефективного розвитку особистості у діяльності є її активність, яка виявляється у рухах (сприяють фізичному загартуванню), пізнанні навколишньої дійсності (сприяє інтелектуальному розвитку), спілкуванні (дає змогу набути морального досвіду поведінки, визначити своє місце в колективі, вміти підкорятися і керувати іншими), впливі на оточення й на саму себе (самовиховання). На кожному віковому етапі розвитку переважає певний вид діяльності: ігрова (у дошкільному віці), навчальна (у шкільному віці), трудова (у дорослих).

4. Педагогічна взаємодія є одним із ключових чинників особистісного розвитку учня, оскільки безпосередньо впливає на формування його «Я–концепції», самооцінки, комунікативних умінь, здатності до самоствердження й самореалізації. У процесі такої взаємодії навчання перестає бути суто передаванням знань і набуває характеру діалогу, співпраці та підтримки. Це створює сприятливий психологічний клімат, у якому поступово відбувається перехід від авторитарної моделі навчання до особистісно орієнтованого підходу. За цих умов учитель постає не лише носієм знань, а й наставником, психологом і фасилітатором освітнього процесу, який усвідомлено використовує різні стилі спілкування та взаємодії з учнями.

Важливим результатом педагогічної взаємодії є формування позитивної «Я–концепції» та адекватної самооцінки школярів. Сприятливі міжособистісні стосунки, що ґрунтуються на довірі, прийнятті, повазі та відсутності упереджень, допомагають учневі усвідомити власну цінність і впевненіше проявляти себе в навчальній та позанавчальній діяльності. Одночасно така взаємодія сприяє розвитку комунікативних і соціальних навичок. Діалог, спільна діяльність, уміння слухати й бути почутим формують здатність до ефективного спілкування, співпраці, конструктивного розв’язання конфліктів.

Особистісно орієнтована педагогічна взаємодія стимулює самостійність і саморозвиток учнів. Коли школяр виступає активним учасником освітнього процесу, а не пасивним об’єктом впливу, він вчиться приймати рішення, брати відповідальність за власні результати, усвідомлювати свої цілі та шляхи їх досягнення. Водночас значну роль відіграє особистість учителя. Його стиль

спілкування, емпатійність, професійний такт, почуття гумору та здатність до розуміння внутрішнього світу дитини впливають на формування моральних орієнтирів, емоційної сфери та ціннісних установок учня.

Педагогічна взаємодія також є важливим засобом подолання труднощів у навчанні й поведінці. Розуміння вчителем мотивів і переживань учня, уважне ставлення до причин його вчинків допомагають знайти спільну мову, запобігти конфліктам і створити умови для позитивних змін. Особливо ефективними у цьому контексті є діалогова взаємодія, що забезпечує рівність позицій і щирість спілкування, а також співпраця й творча діяльність, які формують відчуття відповідальної взаємозалежності та спільного успіху.

Отже, педагогічна взаємодія постає як цілеспрямований, багатовимірний процес, що охоплює інтелектуальний, емоційний і соціальний розвиток учня. Вона перетворює навчання на шлях самопізнання, самовдосконалення й становлення зрілої, соціально відповідальної особистості. Значну роль у педагогічній взаємодії відіграє сім'я, яка постає першим і найважливішим середовищем соціалізації та виховання дитини. Вона формує базис особистісних, моральних, мотиваційних і пізнавальних якостей, що згодом реалізуються у навчанні та житті підлітка. Родина певною мірою визначає емоційне благополуччя, навчальні мотиви, здатність до самоконтролю й самоорганізації школяра – ключові компоненти успішного навчального процесу в базовій і профільній школі.

Сім'я створює основу емоційної стабільності дитини, забезпечує відчуття захищеності та підтримки, що сприяє адаптації до шкільних вимог та викликів. Позитивні взаємини в родині сприяють більш високій мотивації до навчання, впевненості учня у своїх можливостях та позитивно позначаються на його успішності.

Батьки безпосередньо впливають на формування внутрішньої мотивації до навчання, на здатність учня планувати свої навчальні дії та ставити освітні цілі. Активна участь батьків у процесі навчання стимулює учня бути відповідальним і цілеспрямованим.

Родина передає соціальні й моральні цінності, соціальні норми поведінки, навички комунікації, що є важливими для побудови успішної взаємодії з однолітками та вчителями у шкільному середовищі.

Залученість батьків в освітній процес – від участі в батьківських зборах до співпраці зі школою у вирішенні навчальних і виховних завдань – підсилює позитивний ефект освіти. Така співпраця стимулює всебічний розвиток особистості учня і підвищує результативність шкільного навчання. Більш детально взаємодію школи і сім'ї ми розглянемо в наступних лекціях.

Середовище, яке створює сім'я (розпорядок дня, умови для самостійної

роботи, підтримка інтелектуальної активності), суттєво впливає на ефективність навчальної діяльності школяра учня. Активне залучення батьків у освітній процес має безпосередній вплив на успішність та поведінку учнів.

Таким чином, роль сім' у розвитку учня шкільного віку є надзвичайно вагомою і багатогранною. Вона визначає емоційно-психологічну основу особистості, мотивує до навчання, формує ціннісні орієнтації та створює умови для успішної соціалізації. Партнерство між сім'єю та школою є важливою умовою ефективної освіти та виховання в умовах сучасних викликів.

5. *Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх умов розвитку.*

Процес становлення особистості як «саморуху» визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов.

Зовнішні умови – умови природного й суспільного середовища, необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти і праці, реалізації можливостей розвитку. Діють через *внутрішні умови* (природні нахили, сукупність почуттів, переживань), які існують у самому індивіді. Від природи індивіда, його потреб, інших суб'єктивних умов залежить, що саме із зовнішнього середовища є для нього значущим, впливає на нього і стає фактором його активності.

Зовнішні і внутрішні умови розвитку за своєю суттю протилежні, водночас вони не тільки взаємопов'язані, а й переходять одні в одних. Зовнішнє, об'єктивне, засвоюючись індивідом, стає внутрішнім, суб'єктивним його надбанням, що визначає нові його ставлення до оточуючого світу. Відбувається інтеріоризація дій (практичних, розумових, мовних), формується здатність оперувати об'єктами в образах, думках, перетворювати їх мислено, виявляти ці процеси назовні (екстеріоризувати їх). Зовнішнє стає при цьому внутрішнім, зазнаючи змін і перетворень.

Інтеріоризація – процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами у внутрішні, ідеальні.

Екстеріоризація – процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, предметної.

Співвідношення між зовнішнім і внутрішнім змінюється в процесі розвитку людини, набуваючи на різних етапах відповідних їм особливостей. Внутрішні умови збагачуються через діяльність, уможливлюють нове ставлення до оточуючого (те, що залишало байдужим, набуває значущості).

Взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього наявний у всіх формах розвитку людини.

У фізичному розвитку він виявляється у процесах *асиміляції* (лат. assimilatio – уподібнення) та *дисиміляції* (лат. dissimilatio – несхожий), збудження і гальмування, в порушенні й відновленні рівноваги між організмом і

середовищем. Стан рівноваги людини є тимчасовим, процес її урівноважування постійний. Внутрішні суперечності, що виникають в житті людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що спонукають до нових дій, і зрештою, до вдосконалення діяльності. Людина розвивається як система, яка сама себе вдосконалює.

Сукупність різноманітних суперечностей класифікують на такі категорії:

1. *Суперечності між новими потребами, прагненнями особистості й досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення*. Передбачають випереджаючий розвиток мотиваційних аспектів над операційними і змістовими. Наприклад, дітям–дошкільнятам властиве розходження між прагненням активно діяти у суспільному житті (працювати, як дорослі, керувати машинами тощо) і дійсним розвитком їх фізичних і психічних можливостей. Усувають таке розходження з допомогою сюжетної гри, де діти ніби залучаються до життя дорослих, засвоюють їх досвід, завдяки чому розвивається і сама ігрова діяльність.

2. *Суперечності між новими пізнавальними цілями, завданнями та наявними способами дій, між новими ситуаціями і попереднім досвідом учнів, між усталеними узагальненнями і новими фактами*. Такі розходження виникають систематично, спонукаючи учнів до їх усвідомлення, активної діяльності, спрямованої на їх усунення шляхом вироблення нових способів дій, узагальнення прийомів розумової діяльності, у якій поєднуються пізнання і праця, проектується і виготовляється майбутній продукт.

3. *Суперечності між досягнутим рівнем розвитку індивіда та способом його життя, місцем, яке він посідає у системі суспільних відносин*. Вони стимулюють прагнення розширити свої взаємини з навколишнім суспільним середовищем, брати участь у нових видах суспільної та особистіснозначущої діяльності. Реалізація їх дає нові стимули до подальшого розвитку.

4. *Суперечності між очікуваним, бажаним, майбутнім і наявним, між тим, чого прагне особистість і чим вона володіє*. Ці суперечності спонукають до дій, завдяки яким відбувається наближення реального до бажаного.

5. *Суперечності між свідомими і несвідомими тенденціями у поведінці та діяльності індивіда.* Несвідомі тенденції часто є результатом попередньої свідомої діяльності людини, її установок. Переносячись на інші за змістом види діяльності, несвідомі тенденції можуть гальмувати її, викликати суперечності, які треба переборювати. Наслідком цього є розвиток адекватних взаємозв'язків між свідомим і несвідомим.

Розвиток особистості виявляється і в становленні окремих аспектів її психічного життя (мисленні, потребах, мотивах, емоціях, довільній регуляції

поведінки).

У процесі розвитку особистості відбувається перехід від безпосереднього перцептивного (пов'язаного зі сприйняттям) до опосередкованого мисленнєвого пізнання об'єктивної дійсності, від нижчих до вищих ступенів розвитку мислення, від аналітичного виокремлення різних ознак об’єктів до синтетичного їх відображення. Поява все нових результатів аналізу, можливості якого безмежні, вступає в суперечність із можливостями мозку утримати інформацію про них. Усувають таку суперечність виробленням різних способів синтезування ознак, об'єднання їх у групи, що позначаються словами, поняттями.

Внутрішні суперечності виникають за появи нових проб та інших мотивів діяльності особистості. Це не обходиться без боротьби старого і нового, вироблення здатності підпорядковувати ближчі, безпосередні мотиви віддаленим, опосередкованим. Так, дошкільнятам доводиться віддавати перевагу мотивам суспільного порядку (усвідомлення необхідності зробити корисне для мами) перед безпосередніми мотивами (прагнення погуляти і друзями). Усі морально-психологічні якості дитини формуються у боротьбі нового із старим, вищого, складнішого, досконалішого, з нижчим, простішим, менш досконалим.

Розвиток емоцій теж характеризується певними суперечностями. Вони пов'язані з полярністю, двоїстістю більшості емоцій (задоволення – незадоволення, радість – сум тощо). Єдність і боротьба протилежних емоцій є визначальними для розвитку емоційної сфери, переходу від ситуативних емоційних станів до стійких почуттів, властивих особистості. Стійкі почуття формуються через усвідомлення, перетворення та подолання протилежних переживань (наприклад, почуття сміливості формується через усвідомлення і перебороння страху).

Суперечності притаманні й розвитку довільної регуляції поведінки та діяльності особистості, формуванню її самостійності, волі. Вже малятам властиве прагнення до самостійності, яке набуває форми заперечення вимог дорослих, протидії їм, що супроводжується, наприклад, у трирічних дітей, впертістю, неслухняністю, негативізмом. У підлітків це проявляється у протестах проти надмірної регламентації батьками їхньої поведінки; при цьому прагнення до самостійності випереджає розвиток самоконтролю, саморегуляції власної поведінки та діяльності, що теж породжує певні суперечності. Внаслідок правильного виховного коригування перебороння цієї суперечності сприяє розвитку самостійності, свободи волі, яка полягає в усвідомленні об'єктивної необхідності, здатності підпорядковувати їй свої дії,, переборювати внутрішні перешкоди.

Внутрішні суперечності на кожному етапі розвитку особистості набувають

нового змісту, форм вияву і способів подолання. Вони можуть не усвідомлюватися на початкових етапах розвитку особистості, але надалі стають об'єктом самосвідомості, переживаються нею як невдоволення собою, активне прагнення до самовдосконалення. У процесі виховання і навчання перед дитиною постають нові вимоги й завдання, що сприяє виникненню та переборенню внутрішніх суперечностей, які забезпечують розвиток її особистості. Вихователі, вчителі, шкільні психологи, батьки мають розуміти діалектичний характер розвитку особистості, допомагати дитині усвідомлювати суперечності, знаходити ефективні способи їх подолання, тобто забезпечувати умови для здійснення її «саморуху» особистості у процесі становлення.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність понять «людина – індивід – особистість – індивідуальність»?
2. Сформулюйте коротко особливості особистісного підходу до виховання.
3. Обґрунтуйте, що у сучасній освіті учень постає як суб’єкт навчання та виховання.
4. У чому полягає роль спадковості і середовища в розвитку особистості?
5. Яка роль сім’ї у розвитку особистості учнів базової і профільної школи?
6. Охарактеризуйте зовнішні та внутрішні умови розвитку учня.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Особистість – це:

А) соціальна характеристика людини, яка має високу свідомість;

В) це людина, яка свідомо управляє власною поведінкою і діяльністю, керуючись особистісним смислом;

С) людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного;

D) це людина, у якої сформовані переконання, розвинуті почуття, воля.

2. Розвиток людини – це …

А) процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання;

В) формування комплексу фізіологічних, психологічних і соціальних якостей людини, яке відбувається у процесі навчання, виховання і самовиховання;

С) кількісні зміни людської істоти, тобто збільшенням одних і зменшенням інших її ознак (фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили тощо);

D) якісні зміни мислення, мовлення, емоцій, потреб учня, що виявляються у процесах запам'ятовування і відтворення, створенні уявлень про ситуації, яких не було у попередньому його досвіді.

3. Яке із тверджень A–D є правильним?

A) розвиток передує навчанню. Без досягнення відповідного рівня розвитку ефективне навчання неможливе;

B) навчання передує розвитку. Без створення відповідної навчальної бази ефективний розвиток неможливий;

C) навчання і розвиток не пов’язані між собою;

D) інтенсивне навчання гальмує розвиток.

4. Рушійними силами розвитку людину є …

A) успадковані людиною задатки, які закладені в її генотипі і виявляються у процесі формування фенотипу людини

B) зовнішні і внутрішні суперечності, що виникають в житті людини і спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання

C) зовнішні суперечності, що виникають в результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем і спонукають її до активності

D) процеси асиміляції та дисиміляції, збудження і гальмування, порушення й відновлення рівноваги між організмом і середовищем.

5. Державним механізмом соціалізації особистості є :

A) середовище;

B) сім’я;

C) освіта;

D) колектив.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. Складіть анотований список літератури (останні п’ять років) з проблеми формування та розвитку особистості, дотримуючись стандарту ДСТУ 8302:2015. Список повинен складати не менше п’яти джерел.

Завдання 3. Визначте перелік якостей, які характеризують здатність учня до вивчення предмету вашої предметної спеціальності.

ТЕМА 4
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Мета: вивчити психолого-педагогічні механізми формування особистості; сформувати уявлення про вікові особливості психічного та фізичного розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці.

План

1. Виховання, навчання і розвиток особистості.
2. Розвиток особистості у процесі освіти: формування цінностей та мотивації; розвиток компетентностей; вплив на емоційно-вольову сферу, розвиток емоційного інтелекту.
3. Саморегуляція і самовдосконалення як психолого–педагогічні механізми формування особистості.
4. Вікові особливості психічного та фізичного розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці.
5. Особистість учня XXI століття: виклики сучасності; цифрове середовище та вплив технологій; необхідні якості та компетентності.

Ключові слова: *виховання, навчання, розвиток особистості, саморегуляція, самовдосконалення, компетентність, вікові особливості, цифрове середовище.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Виховання, навчання і розвиток особистості.*

Виховання і навчання цілеспрямовано впливають на розвиток особистості (на відміну від стихійного впливу середовища), вони постають як свідома, підпорядкована певній меті діяльність, результати якої мають передбачуваний характер. Виховання й навчання сприяють:

1. Розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних здібностей, набуттю нових рис і якостей, що формуються впродовж життя людини. Не змінюючи успадкованих фізичних і психічних особливостей, вони сприяють їх загартуванню, зміцненню гальмівних процесів, зміцненню й динамізації нервових процесів, внесенню певних корективів у процес формування особистості.

2. Розвитку умінь переборення внутрішніх суперечностей відповідно до особливостей суспільного розвитку. Це відбувається у процесі постановки нових цілей, завдань і вимог перед вихованцями, спонукаючи їх до пошуку способів

подолання труднощів. Пасування перед суперечностями, ухилення від необхідності переборювати їх, спричиняють затримки психічного розвитку, які нерідко набувають кризового характеру. Найчастіше виникають вони там, де дорослі не помічають нових потреб, інтересів, фактів, тенденцій у житті дитини, її невдоволення умовами, способом життя, який вона вже переросла, що затримує її гармонійне існування і розвиток, внаслідок чого й виникають кризи (прояви негативізму, протидії вимогам дорослих, конфлікти).

3. Психічному розвитку людини. До цього процесу належать осмислення, систематизація, узагальнення інформації, засвоюваної під час різних видів діяльності. Такий розвиток постає як цілісні якісні зміни особистості, внаслідок яких людина виробляє і виявляє в собі здатність засвоювати складнішу інформацію, виконувати складніші завдання і реалізовувати нові вміння, самостійно здобувати знання.

4. Інтелектуальному, творчому розвитку особистості. Мисленнєві здібності краще розвиваються там, де вчитель правильно організовує навчальну діяльність, виконуючи у процесі навчання проблемні ситуації, сприяючи самостійному вирішенню творчих завдань. Радянський психолог Лев Виготський (1896–1934), стверджуючи, що навчання є основним фактором розвитку особистості, запропонував поняття – «зона найближчого розвитку», в якому відображено внутрішній зв'язок між навчанням та психічним розвитком індивіда. Його сутність полягає у тому, що на кожному етапі свого розвитку дитина може вирішувати певне коло проблем лише під керівництвом дорослих або разом з більше підготовленими дітьми. Потім такі дії вона виконуватиме самостійно, але здатність до цього виникає внаслідок спільних дій у процесі навчання, зміст, форми і методи якого зосереджені саме у «зоні найближчого розвитку».

5. Розвитку здатності до спілкування з оточуючими, завдяки чому дитина вчиться, набуває навиків розуміння інших людей, а завдяки цьому і себе. У спілкуванні як формі взаємодії вона засвоює різні види рольової поведінки, визначає своє місце в колективі. Успішність виховання і навчання залежить від виконуваних дитиною колективних завдань та ставлення до них, внутрішньої позиції, прагнень та устремлінь. Дитина по-різному переживає успіхи й невдачі у діяльності та поведінці, внаслідок чого у неї можуть виникати позитивні й негативні переживання, посилюватися чи послаблюватися зацікавленість певними видами діяльності. Переживання, почуття дитини опосередковують вплив оточення на її поведінку та діяльність, моральний досвід. Позитивна мотивація поведінки і діяльності зумовлює закріплення засвоюваних норм, сприяє їх перетворенню на внутрішні засоби регуляції. Завдяки їй формується важлива підструктура особистості – спрямованість – система стійких життєвих

потреб, мотивів, інтересів, прагнень, стимулюючих переживань. Формування спрямованості є обов'язковою умовою моральної поведінки, яка регулюється узагальненими і стійкими моральними рисами характеру людини, що розвиваються в процесі виховання і навчання;

6. Розвитку потреб людини. Виховання і навчання покликані розвивати вищі людські потреби (у духовному спілкуванні, співпраці з іншими людьми, у моральній поведінці, знаннях, творчості тощо). Розвиток їх і пов'язаних з ними почуттів сприяє формуванню світогляду, рис характеру моральної людини, здатності до саморегуляції поведінки і діяльності. Тільки впливи, які виражають потребу дитини, спираються на її активність, є цінними у вихованні й забезпечують її розвиток.

7. Розвитку особистості, яка постійно вдосконалюється, будучи не лише об'єктом, а й суб'єктом виховного процесу. Під впливом виховання й навчання формуються свідомість і самосвідомість, власне «Я», що опосередковує усі виховні впливи; активізується самопізнання, вироблення якостей, що відповідають ідеалам, життєвій меті. Індивід починає працювати над собою, вдосконалювати себе завдяки власній діяльності, формуючи характер і волю, інші позитивні якості. Змінюючи себе, особистість змінює умови й обставини свого життя і розвитку.

Педагоги та батьки мають керувати розвитком юної особистості. Цього можна досягти через організацію різноманітних взаємовідносин дітей з навколишнім середовищем та систематичне, послідовне підвищення вимог до них.

2. *Розвиток особистості у процесі освіти: формування цінностей та мотивації; розвиток компетентностей; вплив на емоційно-вольову сферу, розвиток емоційного інтелекту.*

Освіта є не лише процесом передавання знань, умінь і навичок, а насамперед важливим соціально–педагогічним чинником розвитку особистості. У ході навчально–виховного процесу відбувається цілісне становлення людини як суб’єкта діяльності, спілкування та саморозвитку. Сучасна освіта орієнтується на особистісний розвиток здобувача освіти, формування його внутрішнього світу, ціннісних орієнтацій, мотиваційної сфери та здатності до самореалізації в умовах динамічного соціального середовища.

Формування цінностей і мотивації особистості

Одним із провідних завдань освітнього процесу є формування системи цінностей, які визначають життєві орієнтири особистості, її ставлення до себе, інших людей, суспільства та праці. У процесі навчання і виховання учень засвоює соціально значущі цінності – гуманізм, відповідальність, повагу до людської гідності, громадянську свідомість, прагнення до самовдосконалення.

Саме ці цінності стають основою для формування внутрішніх переконань і світогляду.

Важливим аспектом розвитку особистості є мотивація навчальної діяльності. Освітній процес сприяє переходу від зовнішньої мотивації (оцінки, заохочення, контроль) до внутрішньої – пізнавального інтересу, потреби в самореалізації, усвідомлення особистісної значущості знань. За умов особистісно орієнтованого навчання цілі освіти стають значущими для самого учня, що підвищує його активність, відповідальність і стійкість навчальної мотивації.

Розвиток компетентностей у процесі освіти

Сучасна освіта зорієнтована на компетентнісний підхід, який передбачає формування здатності застосовувати знання у практичній діяльності, приймати рішення, розв'язувати проблеми та діяти в нових ситуаціях. У процесі навчання розвиваються ключові компетентності: навчальна, соціальна, комунікативна, громадянська, інформаційна, підприємницька та здатність до навчання впродовж життя.

Розвиток компетентностей відбувається через активну участь учня в різних видах діяльності – навчальній, проєктній, творчій, дослідницькій. Освітнє середовище створює умови для формування самостійності, критичного мислення, здатності до співпраці та відповідального ставлення до результатів власної діяльності. Таким чином, компетентнісний підхід сприяє становленню активної, соціально зрілої особистості.

Вплив освіти на емоційно-вольову сферу та розвиток емоційного інтелекту

Освітній процес істотно впливає на розвиток емоційно-вольової сфери особистості. У процесі навчання учень навчається керувати власними емоціями, долати труднощі, проявляти наполегливість, відповідальність і самоконтроль. Важливу роль у цьому відіграє педагогічна взаємодія, атмосфера підтримки, довіри та співпраці між учителем і учнями.

Розвиток емоційного інтелекту є важливою складовою особистісного зростання. Освіта сприяє формуванню здатності усвідомлювати власні емоції, розуміти почуття інших, співпереживати, будувати конструктивні міжособистісні стосунки. Емоційний інтелект тісно пов'язаний із соціальною адаптацією, психологічним благополуччям та успішністю особистості як у навчанні, так і в подальшому житті.

Отже, розвиток особистості у процесі освіти є багатовимірним і цілісним процесом, що охоплює формування ціннісних орієнтацій і мотивації, розвиток ключових компетентностей, а також становлення емоційно-вольової сфери та емоційного інтелекту. Освіта, зорієнтована на особистість, перетворює навчання

на простір самопізнання, самореалізації та підготовки до активної участі в суспільному житті.

3. Саморегуляція і самовдосконалення як психолого–педагогічні механізми формування особистості.

Саморегуляція та самовдосконалення є ключовими психолого–педагогічними механізмами формування особистості. Вони забезпечують здатність людини свідомо керувати власними емоційними станами, поведінкою та діяльністю з метою досягнення особистісно й соціально значущих цілей, а також сприяють безперервному розвитку через самопізнання та самоосвіту. Саме завдяки цим механізмам формується відповідальний фахівець, здатний до самоактуалізації, професійного зростання й адаптації до динамічних змін сучасного суспільства.

Це не пасивний, а активний процес, у якому особистість постає суб'єктом власного розвитку, тоді як педагогіка створює умови та надає інструменти для формування відповідних умінь і навичок.

Механізм саморегуляції полягає у здатності особистості свідомо впливати на власні психічні стани, процеси, поведінку й діяльність з метою їх підтримання або зміни відповідно до поставлених завдань. Саморегуляція забезпечує узгодження внутрішніх можливостей людини з вимогами ситуації та сприяє ефективному функціонуванню в навчальній, професійній і життєвій діяльності.

У структурі саморегуляції зазвичай виокремлюють такі основні компоненти:

- планування (усвідомлення й постановка мети);
- моделювання умов діяльності (прогнозування можливих труднощів і ресурсів);
- програмування дій (визначення послідовності кроків);
- оцінка результатів;
- корекція поведінки та дій у разі невідповідності очікуваного й досягнутого результату.

Наприклад, учень, готуючись до контрольної роботи, визначає мету (отримати високий результат), планує час підготовки, добирає ефективні способи навчання, контролює власний рівень готовності та, у разі потреби, змінює стратегію підготовки. Таким чином він не лише засвоює навчальний матеріал, а й розвиває навички самоконтролю та відповідальності.

Саморегуляція відіграє важливу роль у подоланні стресу, підтриманні працездатності, формуванні витривалості та цілеспрямованості. Вона є основою самоконтролю та вольової регуляції поведінки, що особливо важливо в умовах підвищеного навчального навантаження та емоційного напруження.

Механізм самовдосконалення (самовиховання) можна розглядати як усвідомлений і цілеспрямований процес власного розвитку особистості, спрямований на формування бажаних моральних, інтелектуальних, вольових і професійних якостей. Він охоплює не лише корекцію недоліків, а й розвиток потенційних можливостей людини.

До основних складових самовдосконалення належать: самопізнання (усвідомлення власних особливостей і можливостей), самооцінка, самовизначення, самоосвіта та власне самовиховання. Самовдосконалення забезпечує безперервний особистісний і професійний розвиток, що є необхідною умовою успішної діяльності сучасної людини.

Так, наприклад, старшокласник, усвідомивши труднощі у спілкуванні з однолітками, може поставити перед собою завдання розвинути комунікативні навички: працювати над умінням слухати, стримувати емоції, аргументовано висловлювати власну позицію. У цьому випадку самовиховання стає засобом особистісного зростання та соціальної адаптації.

Самовиховання й саморегуляція перебувають у тісному взаємозв'язку: саморегуляція постає інструментом самовиховання, а самовиховання – стратегічним напрямом самовдосконалення. Без сформованих навичок саморегуляції неможливе ефективне самовиховання, так само як і саморегуляція втрачає зміст без цілей особистісного розвитку.

Одним із важливих педагогічних завдань сучасної школи є створення умов для формування навичок саморегуляції та самовдосконалення в учнів. Це відповідає суспільному запиту на виховання соціально зрілої, відповідальної особистості, здатної до безперервного навчання, саморозвитку та активної участі в суспільному житті. Реалізація цього завдання передбачає використання особистісно орієнтованих методів навчання, рефлексивних практик, підтримку самостійності та відповідальності учнів у навчальній діяльності.

4. *Вікові особливості психічного та фізичного розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці.*

Підлітковий вік.

Підлітковий вік охоплює період розвитку дитини від 11 до 15 років і є перехідним етапом від дитинства до юності у фізичному, психічному та соціальному аспектах. Він характеризується глибокими анатомо–фізіологічними змінами, зумовленими інтенсивним ростом і статевим дозріванням. Фізичний розвиток відзначається нерівномірністю: швидке зростання маси тіла й серця поєднується з відносною незрілістю судинної, м'язової та дихальної систем, що зумовлює підвищену втомлюваність і чутливість до навантажень. Скелетна система ще перебуває в процесі окостеніння, тому важливим є дотримання гігієнічних вимог до навчальної діяльності.

У цей період інтенсивно розвивається головний мозок, удосконалюється вища нервова діяльність, зростає роль гальмівних процесів, формуються нові динамічні стереотипи. Водночас для підлітків характерні підвищена збуджуваність і нестійкість настрою. Сучасні підлітки часто демонструють явище акселерації – прискорення фізичного й психічного розвитку, що пов'язують із соціальними, харчовими та екологічними чинниками. Протилежним явищем є ретардація – відставання розвитку.

Психічний розвиток підлітків характеризується ускладненням пізнавальної діяльності. Навчання зберігає провідну роль, але набуває більшої довільності, самостійності та мотиваційної значущості. Удосконалюються мислення, пам'ять, увага, мовлення; зростає здатність до логічного аналізу, узагальнення та абстрагування. Пізнавальні інтереси стають більш стійкими й вибірковими.

Важливим аспектом розвитку є формування особистості. Підліток усвідомлює себе як «майже дорослого», прагне до самостійності та визнання, що зумовлює суперечливість поведінки, підвищену чутливість до оцінювання. Емоційна сфера відзначається різкими змінами настрою, а вольова – зростанням самовладання та наполегливості, хоча уявлення про силу волі ще є недосконалими.

Значну роль у становленні особистості відіграє колектив, дружні взаємини з однолітками та довірливі стосунки з батьками. Підлітковий вік може бути кризовим, однак за умови педагогічного такту, розуміння вікових особливостей і підтримки з боку дорослих він стає важливим етапом гармонійного особистісного розвитку.

Юнацький вік

Рання юність (15 – 18 років) є періодом безпосередньої підготовки особистості до дорослого життя, вибору професії та виконання соціальних функцій. Це етап завершення фізичного дозрівання й активного становлення психічної та особистісної зрілості.

Анатомо–фізіологічні особливості. Фізичний розвиток старшокласників характеризується завершенням анатомо-фізіологічних змін, розпочатих у підлітковому віці. Зникає непропорційність тіла, удосконалюється моторика та координація рухів, зростає фізична сила, витривалість і працездатність. Закінчується окостеніння скелета, стабілізується функціонування серцево–судинної, дихальної та ендокринної систем. Зменшується підвищена збудливість, властива підліткам, що свідчить про відносну біологічну рівновагу організму. Акселерація проявляється у скороченні строків статевого дозрівання та завершення росту.

Розвиток психіки і пізнавальної діяльності. У юнацькому віці відбувається

інтенсивне інтелектуальне дозрівання, провідну роль у якому відіграє розвиток мислення. Старшокласники оволодівають абстрактним, логічним і критичним мисленням, здатні до аргументації, доведення та самостійного аналізу. Наукові поняття стають інструментом пізнання. Удосконалюються мовлення, пам'ять, уява, спостережливість і самоспостереження, що сприяє розвитку самопізнання та самовиховання. Пам'ять набуває логічного характеру, зростає її продуктивність і вибірковість відповідно до професійних інтересів.

Становлення особистості. Інтелектуальний розвиток супроводжується глибокими особистісними змінами. Збагачується емоційна сфера, формуються стійкі моральні почуття: відповідальність, обов'язок, честь, совість. Загострюється усвідомлення власного «Я», зростає потреба у дружбі, близьких стосунках, переживанні першого кохання. Вольова сфера характеризується зміцненням самоконтролю, наполегливості, здатності підпорядковувати поведінку віддаленим цілям. Вибір професії стає центральним чинником психологічного розвитку, формує життєві плани, систему цінностей і переконань.

Спілкування з ровесниками та дорослими. Важливу роль у формуванні особистості відіграє спілкування з ровесниками та дорослими. Класний колектив і мікрогрупи стають середовищем соціалізації, самоствердження та морального зростання. Юнаки і дівчата висувають високі вимоги до дружби, цінують інтелектуальну й духовну близькість. У взаєминах з дорослими утверджується принцип рівноправності, хоча можливі конфлікти, зумовлені прагненням до самостійності. Водночас молодь охоче приймає поради авторитетних дорослих, що сприяє пошуку свого місця в суспільстві.

5. Особистість учня XXI століття: виклики сучасності; цифрове середовище та вплив технологій; необхідні якості та компетентності

Особистість учня XXI століття формується в умовах швидких соціальних, технологічних і культурних змін, що суттєво ускладнюють процес його соціалізації та самореалізації. Сучасний учень – це не лише носій знань, а передусім активний суб'єкт навчання і життя, здатний адаптуватися до мінливих обставин, критично осмислювати інформацію, співпрацювати з іншими та відповідально діяти в різних життєвих ситуаціях. У зв'язку з цим сучасна освіта має бути спрямована на формування комплексу ключових компетентностей і ціннісних орієнтацій, які забезпечують успішну життєдіяльність особистості в умовах глобальних викликів.

Одним із провідних чинників розвитку особистості сучасного учня є інформаційна епоха, що характеризується надлишком даних і високою швидкістю їх поширення. У таких умовах особливої ваги набуває критичне мислення – здатність аналізувати, відбирати, перевіряти достовірність

інформації, протистояти маніпуляціям та формувати власну обґрунтовану позицію. Водночас глобалізаційні процеси та культурне різноманіття актуалізують потребу у вихованні толерантності, поваги до прав людини, уміння «жити разом», співпрацювати з представниками різних культур і світоглядів.

Суттєвим викликом сучасності є й динамічність соціального життя, що вимагає від особистості готовності до безперервного навчання, саморозвитку та професійної мобільності. Знання швидко застарівають, тому ключового значення набуває життєва компетентність – уміння самостійно ставити цілі, приймати рішення, нести відповідальність за власний вибір і конструктивно долати труднощі. Особливу роль у цьому процесі відіграє цифрове середовище, яке не лише розширює освітні можливості, а й висуває нові вимоги до рівня цифрової грамотності, медіакультури та безпечної поведінки в мережі.

Відповідно до цих викликів особистість учня XXI століття має бути компетентною, тобто здатною застосовувати знання на практиці в різних сферах життя; критично мислячою, здатною аналізувати явища, брати участь у дискусіях і відстоювати власну думку; креативною та ініціативною, готовою до створення нових ідей, реалізації проєктів і пошуку нестандартних рішень. Не менш важливою є соціальна активність учня, його вміння працювати в команді, дотримуватися демократичних принципів, усвідомлювати свою відповідальність перед суспільством.

Викликом і водночас завданням сучасної освіти є створення умов для розвитку такої особистості. Це реалізується через упровадження компетентнісного підходу, активних і інтерактивних методів навчання, зокрема проєктної діяльності, дебатів, рольових та симуляційних ігор, використання цифрових технологій. Освітній процес дедалі більше орієнтується не лише на засвоєння знань, а на формування цінностей, життєвих навичок і здатності учня до саморозвитку впродовж життя.

Таким чином, особистість учня XXI століття постає як цілісна, динамічна система, здатна відповідати на виклики сучасного світу, ефективно взаємодіяти з цифровим середовищем і будувати власну освітню та життєву траєкторію на засадах відповідальності, творчості й гуманістичних цінностей.

Питання для самоконтролю

1. Як саме впливають виховання і навчання на розвиток особистості?
2. Які соціально значущі цінності повинен засвоїти учень у процесі навчання і виховання?
3. Які ключові компетентності формуються і розвиваються у процесі навчання?

4. Які елементи емоційного інтелекту розвиваються у процесі особистісного зростання?

5. У чому полягає саморегуляція як психолого–педагогічний механізм формування особистості?

6. Охарактеризуйте психічний розвиток у підлітковому віці.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Розвиток особистості – це:

A) становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається в процесі розвитку, виховання і навчання;

B) становлення людини як соціальної істоти, яка відбувається в процесі життєдіяльності;

C) цілеспрямований процес формування у людей заданих якостей;

D) кількісні та якісні зміни в організмі, які відбуваються в процесі всього життя людини як соціальної істоти.

2. Під поняттям «самовиховання» розуміють:

A) це виховний процес, спрямований на подолання негативних якостей особистості учня, які сформувалися під впливом несприятливих умов виховання;

B) це цілеспрямована взаємодія особистості з людьми, що її оточують, з метою проведення порівняльного аналізу власних вчинків;

C) це цілеспрямований процес розвитку у дітей бажаних якостей і особливостей поведінки;

D) це свідома і самостійна діяльність, яка виникає в результаті активної взаємодії особистості з середовищем, що впливає на розвиток у неї позитивних якостей і подолання негативних.

3. Саморозвиток – це:

A) послідовність виконання дій;

B) готовність до співпраці;

C) процес активної, послідовної, прогресивної і незворотної якісної зміни психологічного статусу особистості, можливий на певному ступені вікового розвитку, за сформованості механізмів саморегуляції;

D) логічність дій.

4. Як називаються оптимально сприятливі відрізки часу для розвитку певних психічних властивостей і процесів дитини (пам'яті, мовлення тощо)?

A) сенситивний період

B) зона найближчого розвитку

C) вікові періоди

D) інтеріоризація

5. Ключові компетентності – це:

A) сукупність знань, умінь і навичок, необхідних у повсякденному житті;

B) необхідні складові професійної діяльності фахівця; що забезпечують його успішну адаптацію до конкретних умов праці;

C) психолого-педагогічні компоненти механізмів інтеріоризації та екстеріоризації конкретної особистості у процесі взаємодії з навколишнім середовищем;

D) комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та якостей, необхідних кожній людині для успішної самореалізації, розвитку, працевлаштування та активної участі в житті суспільства, які формуються протягом усього життя.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. *Педагогічна ситуація:* Семикласники вирішили зірвати урок математики нового вчителя. Колишній дозволяв учитися абияк, ставив за слабкі відповіді гарні оцінки.

Новий у своїх вимогах був твердий, здавалося, занадто суворий. Він не сподобався – учні почали з ним боротися, міркуючи: він нам робить погано –ми йому робимо погано.

Ініціатором бойкоту став Вітя І. – міцний, сильний, але не дуже працьовитий лідер. «Слухайте, – запропонував він, – математик заходить до класу, а ми його не бачимо. Зрозуміли?! Шумимо, розмовляємо, пишемо, читаємо. Нехай хоч розірветься – не реагуємо».

Вчитель заходить до класу. На нього ніхто не звертає уваги. По очах хлопців, по фальшивій їх збудженості вчитель здогадується про бойкот.

Чому виник конфлікт? Чи можна було його уникнути? Якими особистими якостями повинен володіти вчитель, щоб правильно зорієнтуватися в подібній педагогічній ситуації? Що робити вчителю? Запропонуйте свій варіант вирішення педагогічної задачі

Завдання 3. Дайте відповідь на питання: Яким повинно бути цифрове середовище під час вивчення учнями предмета вашої предметної спеціальності?

ТЕМА 5
ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ

Мета*:* вивчити цілі, завдання основні закономірності та принципи виховного процесу, його зміст в Україні та в інших країнах світу; встановити критерії і рівні вихованості особистості.

План

1. Цілі та завдання процесу виховання.
2. Основні закономірності і принципи виховного процесу.
3. Зміст виховання.
4. Критерії і рівні вихованості особистості.
5. Зміст виховання в зарубіжних країнах.

***Ключові слова**: цілі виховання, завдання виховання, закономірності виховного процесу, принципи виховання, зміст виховання, критерії вихованості, рівні вихованості.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Цілі та завдання процесу виховання.*

Виховання – це цілеспрямований, системний і організований процес формування та розвитку особистості, спрямований на засвоєння нею соціального досвіду, духовних і моральних цінностей, норм поведінки, а також на становлення її як активного суб'єкта суспільного життя. Воно охоплює всі сфери розвитку людини й виступає важливим чинником її соціалізації та самореалізації.

У педагогіці поняття «виховання» трактується багатозначно, що зумовлено складністю самого процесу та різними рівнями його здійснення. Традиційно виокремлюють виховання у широкому соціальному, широкому педагогічному, вузькому педагогічному та гранично вузькому педагогічному значеннях.

У широкому соціальному значенні виховання розглядається як процес формування особистості під впливом усього комплексу соціальних умов: суспільного устрою, культури, традицій, засобів масової інформації, міжособистісних відносин, життєвих обставин. У цьому сенсі говорять, що «виховує життя». Однак соціальне середовище не завжди має однозначно позитивний вплив: суперечливість і конфліктність дійсності можуть як сприяти розвитку особистості, так і призводити до її деформації під впливом антисоціальних явищ. Водночас у процесі подолання труднощів особистість може загартовуватися, формувати стійкість, критичне ставлення до негативних

впливів.

Виховання у широкому педагогічному значенні означає цілеспрямований вплив на особистість дитини з боку педагогічного колективу закладу освіти. Воно ґрунтується на педагогічній теорії, науково обґрунтованих підходах та передовому педагогічному досвіді й реалізується через організацію освітнього середовища, навчальної та позанавчальної діяльності, спільну роботу педагогів, учнів і батьків.

Виховання у вузькому педагогічному значенні – це спеціально організована діяльність педагога, спрямована на досягнення конкретних виховних цілей у колективі учнів або окремої особистості. Йдеться, зокрема, про формування громадської думки, відповідального ставлення до навчання, розвиток певних моральних чи соціальних якостей.

У гранично вузькому педагогічному значенні виховання постає як процес цілеспрямованого управління розвитком особистості через безпосередню взаємодію вихователя і вихованця, спрямований на формування конкретних рис характеру, переконань, установок і моделей поведінки.

Центральним елементом процесу виховання є цілі виховання, які відображають наперед визначені ідеали та бажані результати формування особистості. Вони орієнтовані на всебічний і гармонійний розвиток людини – фізичний, інтелектуальний, моральний, духовний і соціальний, формування світогляду, громадянської позиції, культури міжособистісних відносин, здатності до самореалізації та відповідальної участі в житті суспільства.

Цілі виховання визначаються соціальними потребами та нормативно закріплюються в державних освітніх документах. Зокрема, відповідно до Закону України «Про освіту» (2017 р., зі змінами), метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, здатної до життя в суспільстві та цивілізованої взаємодії з природою, яка має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору, самореалізації, громадянської активності, відповідальності та трудової діяльності.

Конкретизацією цілей постають завдання виховання, що спрямовані на формування цілісної особистості та охоплюють основні напрями її розвитку. До них належать фізичний, розумовий, моральний і духовний розвиток, виховання національної свідомості та патріотизму, розвиток критичного мислення й творчих здібностей, а також підготовка до самостійного життя в суспільстві, праці та громадянської участі.

Основні завдання виховання полягають у забезпеченні гармонійного розвитку особистості, що включає фізичне здоров’я і рухову активність, розвиток пізнавальних інтересів і мислення, формування психоемоційної

стійкості та емоційного інтелекту. Важливе місце посідає морально–ціннісний аспект, пов’язаний із формуванням системи етичних норм, відповідальності, емпатії, поваги до інших людей.

Особливої актуальності набуває національно–патріотичне виховання, спрямоване на формування любові до Батьківщини, поваги до історії, мови й культури українського народу, готовності захищати державу та брати активну участь у суспільному житті. Водночас важливими є завдання розумового й творчого розвитку, які передбачають підтримку здібностей, формування критичного мислення, уміння самостійно здобувати й застосовувати знання.

Соціально–адаптивні завдання виховання пов’язані з підготовкою особистості до життя в соціумі: формуванням навичок спілкування, співпраці, розв’язання конфліктів, прийняття відповідальних рішень. Духовний і культурний розвиток передбачає залучення до світу мистецтва, формування естетичного смаку, поваги до національної та світової культурної спадщини.

Реалізація цілей і завдань виховання ґрунтується на таких ключових аспектах, як гуманізація освітнього середовища, що забезпечує психологічну безпеку й доброзичливий клімат; всебічність, яка передбачає розвиток усіх сторін особистості; та суб’єктність, орієнтована на підтримку саморозвитку, самовизначення й відповідальності вихованця за власне становлення.

Виховання є складним, багатогранним процесом, у якому тісно переплетені внутрішні (стосуються особи вихованця) та зовнішні (стосуються виховного середовища) суперечності.

На процес виховання впливають (безпосередньо або опосередковано) об'єктивні (особливості суспільного устрою, політичного режиму, соціально–економічного розвитку, національна самобутність, природне середовище) та суб'єктивні (соціально-педагогічна діяльність сім'ї, громадських організацій, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації, закладів культури і мистецтва) чинники.

Структурними елементами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, засоби, результати виховання та їх коригування.

Структура процесу виховання передбачає:

1. Оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки. Це перший етап входження в систему виховного впливу, на якому діють норми, правила, особливості життєвої поведінки. Людина (дитина) стає членом певної соціальної системи (сім'ї, колективу), де вже діють певні правила, норми, яких їй доведеться дотримуватись.

2. Формування почуттів (стійких емоційних відношень людини до явищ дійсності). Вони сприяють трансформації певних дій особистості із сфери

розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, та активізації психічних процесів людини;

3. Формування переконань (інтелектуально-емоційного ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного). Переконання, що ґрунтуються на істинних знаннях, будуть, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з другого – «стрижнем» поведінки особистості. Тому виховання дітей і є формуванням у них психологічного «стрижня», без якого особистість буде безвольною, позбавленою власного «Я».

4. Формування умінь і звичок поведінки. Формування умінь (засвоєного способу виконання дій, основаного на сукупності набутих знань і навичок) і звичок (схильності людини до відносно усталених способів дій) потребує поступовості й систематичності вправляння, посильності та доцільності поставлених вимог, їх відповідності рівню розвитку учнів. Воно пов'язане з активною діяльністю особистості у сфері реальних життєвих ситуацій.

2. *Основні закономірності і принципи виховного процесу.*

Виховний процес характеризується цілісністю, динамічністю і багатофакторністю. Як процес він має певні закономірності і принципи, які є як теоретичною основою професійної діяльності педагога.

Закономірності виховання – це стійкі, об'єктивні зв'язки та залежності у процесі формування особистості, які визначають його ефективність; вони відображають, що виховання залежить від суспільних умов, сукупності чинників (люди, середовище), діяльності (праці), національного менталітету та внутрішньої переробки зовнішніх впливів у переконання та цінності. Реалізація цих закономірностей дозволяє досягти успіху у розвитку свідомості, поведінки та всебічності особистості.

До основних закономірностей виховного процесу належать:.

- залежність виховання від соціальних умов і потреб суспільства. Виховання завжди відображає потреби та ідеали своєї епохи (наприклад, формування національної свідомості в Україні).
- взаємозв’язок виховання, навчання і розвитку. Розумовий розвиток прямо пропорційний засвоєнню взаємопов'язаних знань і досвіду;
- єдність зовнішніх педагогічних впливів і внутрішньої активності особистості. Зовнішні виховні впливи мають стати внутрішніми переконаннями, цінностями та мотивами дитини. Це процес трансформації зовнішнього у внутрішнє;
- роль діяльності та спілкування у формуванні особистості. Різноманітна діяльність (навчальна, творча, праця) є головним рушієм єдності між свідомістю та поведінкою. Дитина як істота соціальна більш інтенсивно розвивається у

процесі спілкування;

• сукупний вплив чинників. На людину впливає не лише школа, а й сім'я, природа, культура, речі, тобто середовище, у якому вона перебуває. Проте визначальними чинниками є вплив батьків і педагогів;

• врахування національного менталітету. Ефективність виховання зростає, коли воно ґрунтується на рідній мові, традиціях, природі та історії народу.

Розуміння цих закономірностей допомагає педагогам і батькам будувати ефективний виховний процес, враховуючи об'єктивні умови та сприяючи гармонійному розвитку дитини;

Практичним втіленням закономірностей процесу виховання є його принципи. Принципи виховання є вихідними вимогами до організації виховного процесу, вони тісно пов’язані з його закономірностями.

Розглянемо основні принципи процесу виховання. Підкреслимо, що є різні підходи до розгляду цього питання. Існують також різні класифікації принципів виховання. Ми розглянемо більш простий варіант системи принципів виховання, який, проте, відбиває зміст основних принципів виховання.

Принцип гуманізації та дитиноцентризму.

Гуманізація виховання передбачає створення умов для розвитку кращих якостей учня, сприяє вихованню гуманної особистості. Важливими аспектами гуманізації виховання є гуманізація взаємин між вихователем і вихованцем, повага до особистості вихованця, розуміння його запитів, інтересів, довіра до нього. Дитиноцентризм у процесі виховання розглядається як підхід, за якого учень є центром навчально–виховного процесу, а вся система орієнтована на його індивідуальні особливості, інтереси та потреби для забезпечення саморозвитку, творчості та формування життєвих компетентностей.

Принцип системності й послідовності.

Принцип системності й послідовності у вихованні означає планомірну, логічну організацію виховного процесу, де знання, уміння та цінності подаються від простого до складного, від відомого до невідомого, утворюючи цілісну систему, що забезпечує глибоке засвоєння матеріалу, розвиток цілісної особистості, уникнення випадковості та хаосу, а також формування стійких зв'язків між різними виховними впливами і життєвим досвідом дитини.

Принцип єдності вимог і поваги до особистості.

Принцип єдності вимог і поваги до особистості в педагогіці означає, що вихователь поєднує чіткі, послідовні вимоги до учнів із глибокою повагою до їхньої гідності, інтересів та індивідуальності, що допомагає формувати відповідальну, самостійну та всебічно розвинену особистість, а не пригнічує її, створюючи гуманне освітнє середовище, де дитина бачить себе цінною, але розуміє свої обов'язки.

Принцип активності, самостійності та суб'єктності вихованця.

Активність вихованців знаходить вияв у їх стані готовності діяти, прагненні до самостійної діяльності, яка спрямована на засвоєння індивідом суспільного досвіду, накопиченого людством, знань і засобів діяльності,

Самостійність вихованців пов'язана з визначенням об'єкта, засобів діяльності, її здійснення без участі дорослих та допомоги ззовні, що вимагає активності. Тому активність і самостійність невіддільні; їх важко відокремити. Суб'єктність вихованця вимагає від вихователя постійного сприяння розвитку здатності дитини осмислювати власні дії, передбачати їхні наслідки для інших людей і для власної долі, усвідомлювати власне «Я», здійснювати осмислений вибір життєвих рішень.

Принцип індивідуального підходу.

Цей принцип вимагає цілеспрямованого впливу на кожну дитину з урахуванням її унікальних психофізіологічних особливостей, здібностей, інтересів та умов життя, щоб забезпечити гармонійний розвиток її потенціалу, зміцнити позитивне та скоригувати негативне. Таким чином, ефективне застосування принципу індивідуального підходу можливе лише за глибокого знання педагогом особистості учня для створення оптимальних умов навчання та виховання, адаптації методів та змісту роботи, а також розвитку самостійності і самобутності кожного учня.

Принцип зв'язку виховання з життям і практичною діяльністю.

Відповідно до цього принципу виховна діяльність закладу освіти має спонукати учнів до участі в житті суспільства вже під час навчання, в процесі підготовки до подальшої трудової діяльності. Для цього у виховній роботі використовують краєзнавчий матеріал, систематично знайомлять вихованців із суспільно–політичними подіями в країні, залучають їх до посильної участі в громадсько корисній роботі.

Відзначимо, що педагогу необхідно орієнтуватися у своїй діяльності не на окремі принципи виховання, а на систему, яка забезпечує оптимізацію як процесуальної, так і змістової сторін виховання

3. *Зміст виховання.*

Зміст виховання – це цілісна система культурних, національних і загальнолюдських цінностей, соціально значущих якостей та норм поведінки, які засвоюються особистістю в процесі виховної взаємодії з метою її гармонійного розвитку, самовизначення та активної участі в суспільному житті. Він охоплює формування моральних, інтелектуальних, фізичних, естетичних, трудових і громадянських якостей, розвиток світогляду, відповідальності та здатності до самореалізації.

Зміст виховання спрямований на формування ціннісного ставлення

особистості до себе, інших людей, суспільства, держави, природи й культури. Він забезпечує становлення внутрішніх переконань, життєвих орієнтирів і соціальної зрілості, що дає змогу людині усвідомлено будувати власне життя та відповідати на виклики сучасного світу.

У структурі змісту виховання традиційно виокремлюють низку взаємопов'язаних напрямів.

Моральне виховання спрямоване на формування системи моральних цінностей, норм і принципів поведінки, розвиток совісті, відповідальності, емпатії, здатності до морального вибору та самоконтролю. Воно забезпечує внутрішню регуляцію поведінки особистості й узгодження її вчинків із загальнолюдськими та національними етичними нормами.

Патріотичне та громадянське виховання передбачає формування національної свідомості, любові до Батьківщини, поваги до державних символів, історії та культури народу. Воно сприяє усвідомленню прав і обов'язків громадянина, розвитку активної громадянської позиції, готовності брати участь у суспільному житті та нести відповідальність за майбутнє держави.

Інтелектуальне (розумове) виховання полягає у розвитку мислення, пізнавальних інтересів, культури розумової праці, критичного та творчого мислення. Воно формує здатність до самостійного здобуття знань, аналізу інформації, прийняття обґрунтованих рішень і навчання впродовж життя.

Фізичне виховання спрямоване на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних якостей, формування навичок здорового способу життя та відповідального ставлення до власного фізичного стану. Воно створює основу для працездатності, витривалості й повноцінної життєдіяльності особистості.

Естетичне виховання забезпечує формування почуття прекрасного, естетичного смаку, здатності сприймати й створювати красу в мистецтві, природі та повсякденному житті. Воно збагачує духовний світ особистості, сприяє розвитку емоційної культури та творчого самовираження.

Трудове виховання орієнтоване на формування позитивного ставлення до праці, відповідальності, дисциплінованості, професійної спрямованості та готовності до самостійної трудової діяльності. Воно сприяє усвідомленню соціальної значущості праці та розвитку практичних умінь і навичок.

Екологічне виховання полягає у формуванні екологічної свідомості, відповідального ставлення до природи, розуміння взаємозв'язку людини й довкілля, готовності діяти відповідно до принципів сталого розвитку.

Статеве виховання спрямоване на формування культури міжособистісних і міжстатевих стосунків, відповідального ставлення до власного здоров'я, поваги до гідності іншої людини та усвідомлення моральних аспектів взаємин.

Таким чином, зміст виховання є багатовимірною системою, що забезпечує

формування цілісної, соціально зрілої та духовно багатої особистості, здатної до відповідального життя в сучасному суспільстві.

4. *Критерії і рівні вихованості особистості.*

Ефективність виховання – співвідношення між метою виховання і результатами, досягнутими у процесі формування особистості, соціальних груп.

Для оцінювання результатів виховного процесу необхідно мати чітке уявлення про визначення рівнів вихованості учнів, їхньої свідомості, поведінки; вміти бачити зміни в її поведінці у результаті виховних впливів; обирати найефективніші форми і методи виховання. Без цього неможливо об'єктивно оцінити ефективність та якість виховної роботи, її впливу на колектив, кожного учня зокрема.

Складність процесу виховання зумовлена тим, що результати його не завжди помітні відразу. Тільки з часом можна судити про результативність виховного впливу педагога, що виявляється у вихованості дітей.

Вихованість – комплексна характеристика особистості, враховує наявність і рівень сформованості в неї суспільно значущих якостей.

Серцевина вихованості – моральні якості (рівень набутого морального досвіду, моральної зрілості). Результати процесу виховання різні, оскільки залежать від індивідуальних особливостей вихованців, їх ставлення до навколишнього світу, виховних впливів, однолітків, батьків, педагогів.

Критерієм вихованості кожної особистості є не лише знання законів, правил, норм поведінки, а конкретні дії відповідно до визнаних норм і правил. Такі критерії не можуть бути універсальними, бо в кожному конкретному соціальному середовищі є свої норми і правила, а отже, і показники вихованості людини. При цьому слід враховувати вік, рівень соціального досвіду людини тощо.

Критерії вихованості – ознаки, за допомогою яких роблять висновок про рівень вихованості людини, оцінюють результати виховного впливу.

Рівень вихованості наближено характеризують словами: високий, середній, низький.

Рівень вихованості – ступінь сформованості в учня відповідно до вікових можливостей найважливіших якостей особистості, які є показниками вихованості.

Високий рівень певної якості особистості характеризується наявністю всіх ознак, властивих цьому показнику. Середній – наявністю половини чи більше ознак відповідного критерію. Низьким вважають такий, коли є менше половини ознак від загальної кількості чи коли їх немає взагалі.

Критерії визначення ефективності виховного впливу шкільного колективу об'єднують у групи:

1. Критерії оцінювання організаційної структури і складових шкільного колективу:

- відповідність структури колективу соціальній моделі суспільства;
- чіткість розподілу функцій між внутріколективними об'єднаннями і органами управління;
- взаємозв'язок між внутріколективними об'єднаннями (органами шкільного управління);
- здійснення управління діяльністю шкільного колективу як єдиного процесу на основі співуправління педагогів, учнів, батьків, громадськості.

Рівні сформованості шкільного колективу визначають на основі стадій його розвитку.

Високий рівень. Відповідає третій стадії розвитку колективу, коли він повністю виконує виховні функції, характеризується соціально–ціннісними мотивами, демократичною спрямованістю. Члени колективу відрізняються високим рівнем активності, ініціативності, самостійності в процесі різнопланової діяльності, моральної сформованості.

Середній рівень. Відповідає другій стадії розвитку колективу, характеризується появою активу, який бере на себе частину повноважень керівника колективу, ситуативними виявами демократичного співжиття. Члени колективу виявляють середній рівень активності, ініціативності, самостійності в процесі організації діяльності шкільного колективу, моральної вихованості.

Низький рівень. Відповідає першій стадії розвитку колективу, характеризується індивідуалістичною спрямованістю членів колективу, якого фактично ще немає. Керівник змушений брати на себе роль своєрідного “диктатора”. Активність, ініціативність, самостійність виявляються дуже рідко, відчутний низький рівень моральної вихованості.

2. Критерії оцінювання змісту виховної діяльності учнів, колективу, рівня його впливу на особистість учня: – відповідність між змістом виховання та вимогами суспільства;

- єдність необхідних напрямів виховання з моральною їх сутністю;
- комплексність у процесі здійснення всіх напрямів виховного впливу;
- індивідуалізація виховання.

3. Критерії визначення характеру внутріколективних відносин:

- соціальна спрямованість внутріколективних стосунків;
- наявність стосунків взаємовідповідальності, взаємозалежності;
- погодженість ділових і особистих стосунків між учнями різного віку у процесі різнопланової діяльності шкільного колективу;
- наявність моральності в процесі спілкування;

• уміння узгоджувати колективні та власні інтереси.

4. Критерії незалежного оцінювання особистості членами колективу:

• *соціальна спрямованість:* суспільна активність, громадський обов'язок, ідеали, ціннісні орієнтації тощо;

• *ставлення до трудової діяльності:* відповідальність за доручену справу, творчий підхід, ініціативність у роботі, підвищення професійних знань тощо;

• *організаторська діяльність:* ділові якості (цілеспрямованість, працьовитість, дисциплінованість, ініціативність), організаторські вміння чітко визначити мету і поставити завдання перед колективом і окремими його учасниками, розставити людей і організувати роботу трудового колективу, уміння налагодити контроль і стимулювання діяльності, оперативно розв'язати і об'єктивно оцінити результати роботи колективу;

• *взаємини з товаришами по трудовому колективу:* відносини з учнями навчального закладу, підлеглими; доброзичливість, повага, гуманність у стосунках з людьми.

5. *Зміст виховання в зарубіжних країнах.*

Цікаві шляхи вирішення окремих проблем виховання пропонує зарубіжна школа.

Наприклад, американська система морального виховання спирається на суверенність людської особистості, що діє за власним добрим спонуканням. Така позиція потребує високої майстерності педагога, який повинен допомогти вихованцеві відчути себе впевненою у власних силах людиною. Запорукою успіху в усьому є віра в себе. Значної уваги надають формуванню характеру і прагнуть виховати достойного громадянина, дієвого учасника суспільного життя.

Американські школи багато уваги приділяють дисциплінуванню учнів. Зокрема, розроблено чітку систему правил поведінки, визначено навіть порядок входу до приміщення і виходу з нього, руху коридорами під час зміни кабінетів. Учнів навчають, як слід поводитися і працювати в бібліотеці, на спортивному майданчику, в залі під час розваг. Хоча вони й не носять шкільної форми, у школах існують обмеження щодо одягу, забороняється, наприклад, носити міні–спідниці дівчатам, довге волосся, шорти та інший спортивний одяг хлопцям. Заборонене куріння в межах школи, вживання алкогольних напоїв, брутальні вислови. Діють суворі правила реєстрування відвідувань учнями школи, пропусків і запізнень на заняття. Правила поведінки публікують у довіднику школи й вручають кожному учневі, тобто доводять їх до відома не лише учнів, а й їхніх батьків. Розробляють їх спільно вчителі та учні, на загальних зборах приймають кодекс честі – звід правил, які учні зобов'язуються виконувати. «Ми,

учні середньої школи міста Джерсі, – говориться в одному з таких кодексів, – клянемося, що будемо завжди ввічливі й уважні до інших людей; будемо поважати шкільну і суспільну власність; прагнути завжди бути чесними з собою та з іншими; виконувати правила безпеки; підтримувати високий рівень поведінки і мови; дотримуватися чистоти і порядку в школі; підтримувати честь школи під час екскурсій і походів». Випадки порушення правил розглядає обраний учнями суд честі, до складу якого входять представники випускного або перед випускного класів. Учнів залучають до виконання відповідних обов'язків у школі. Учнівський патруль стежить за порядком під час перерв, у їдальні, на спортивних майданчиках, на прилеглій до школи території.

Щоденно в школах США відбуваються церемонії клятви прапору. В кожному класі над дошкою висить державний прапор. Перед початком занять діти встають, прикладають руку до серця і, дивлячись на прапор, клянуться бути вірними «прапору, уряду, державі». У навчальній програмі домінують матеріали, в яких ідеться про обов'язки громадян, необхідність виконання вимог законів і правил моралі, поваги до представників державної влади.

У більшості держав з традиційним демократичним устроєм зусилля педагогів зосереджено на формуванні в молоді значущості громадянських прав і свобод. Уперше вони пізнають їх у колі сім'ї, згодом навчаються відстоювати у школі, товаристві та ін. Навчальним планом школи передбачено предмети, що роз'яснюють конституційні права і свободи громадян, вчать користуватися ними.

У школах Німеччини до антинаркогенної виховної роботи залучають самих учнів. Перед тим їх направляють у табір, де вони проходять чотирьохденний інтенсивний курс навчання пропаганди боротьби з наркогенами. Після цього такі учні викладають цей курс ровесникам. Результати такого навчання засвідчили високий рівень прийняття однокласниками матеріалу та ідей курсу, які нерідко створюють свої «антинаркогенні групи».

У школах Німеччини особлива увага приділяється антинаркогенному вихованню дівчат як майбутніх матерів, вбачаючи в цьому і засіб боротьби з проституцією.

У норвезьких школах до антинаркогенної виховної роботи зі школярами залучають молодіжних лідерів. Відібраних у навчальних колективах по 1–2 справжніх лідерів, переконаних у шкідливості й недопущенні куріння, вживання алкоголю та наркотиків, на погляди і поведінку яких орієнтується більшість учнів, спеціально готують до роботи з однолітками. Як свідчить досвід, така робота є досить ефективною.

Багато цінного містить у собі методика виховання взаємоповаги у японських школах. Для цього учнів тут залучають до групових бесід, під час яких кожен зобов'язаний відкриватися перед іншими і пояснювати причину своїх

проступків. Якщо між учнями виникають конфлікти, вони уладнують їх, як правило, самі. Вчитель втручається тільки у розв'язання найскладніших питань, іноді до цього залучають батьківську раду класу.

Великого значення у школах Японії надають трудовому вихованню. Учнів навчають бути старанними людьми, яким незабаром доведеться наполегливо працювати в колективі й виявляти повагу до керівництва. Готуючи до майбутньої кар'єри, їх озброюють знаннями про професії, розвивають у них здатність обирати навчальні курси, що найбільше відповідають запланованому професійному шляху.

У європейських країнах трудове навчання є обов'язковим компонентом загальної освіти, важливою умовою формування загальної культури людини, ефективним засобом пізнання природи та суспільства. Процес трудового навчання має особистісно орієнтований характер, спрямований на розвиток індивідуальних здібностей школярів.

У трудовому вихованні американського школяра і сім'я, і школа орієнтують на те, якого працівника потребує сучасне виробництво. У виданнях, які рекламують американські компанії, можна прочитати такі «Рекомендації діловим людям»:

• Беріться до роботи, не гаючи часу! Якщо треба щось зробити, то чому б не взятись за це зараз же? Якщо можна щось змінити, краще зайнятися цим уже сьогодні. Ні освіта, ні талант не мають значення, якщо у вас немає звички одразу братися до діла. У світі багато розумних і талановитих людей, які мають щирі наміри щось зробити, але відкладають справи на потім, втрачаючи час. А пізніше їм рідко вдається досягти того, чого домоглися менш талановиті. Навчіться негайно починати справу, і успіх вам забезпечений.

• Проблеми дають вам нові можливості. Люди, які вміють досягати успіху, не бояться проблем – в їх подоланні вони вбачають шанс продемонструвати, на що здатні. Безтурботні, спокійні, ненапружені життя і праця часто стають одноманітними та нудними. Ділові люди або ті, хто хоче ними стати, вітають труднощі, сприймають кожну безвихідну ситуацію, як виклик собі. І якщо цього потребує справа, вони із «задоволенням» співпрацюватимуть навіть з неприємними людьми, візьмуться за будь–яку складну роботу. Найважче – виробити в собі готовність братися за вирішення будь–якої проблеми одразу.

• Намагайтеся робити якнайменше помилок. Ідеальних людей немає – помиляються всі. Проте ділові люди (і не лише вони) не мають права робити багато помилок. Крім того, треба вміти їх визнавати і виправляти, що властиво далеко не всім.

• Не ставтеся до себе, як до пересічної людини. Якщо ви спробуєте

працювати досконало, то щиро здивуєтесь, як добре у вас все може вийти. Беручись до справи, уявіть, що ступаєте на мінне поле. Намагайтеся передбачити, де можете оступитись, і не давайте шансів помилкам.

Засновники «Нової школи» у Франції високо підносять роль художнього сприймання природи у процесі формування екологічного світогляду. Для цього вчителі мають вміти доречно організувати, наприклад, дитячу музичну творчість на основі естетичного сприймання звуків природи. Матеріалом для творчості є ритм дощу, спів пташок, шум вітру. Педагог підводить вихованців до драматичного втілення образів сприйняття, наприклад до передачі у звуках та рухах таких природних явищ, як «гроза у лісі», «шум дерева» та ін. Практикують тут традиційні сезонні свята, які є синтезом усіх видів художньо–творчого освоєння дітьми навколишнього світу. Отже, європейська педагогіка, високо підносячи світоглядну роль мистецтва, вважає його не стільки окремим предметом, якому належить вчити дітей, скільки універсальним методом гуманізації стосунків із зовнішнім світом, природою.

Максимально екологічною за своєю суттю і результатами є східна модель гуманістичного виховання. Досвід японських педагогів переконує у доцільності поєднання завдань естетичного розвитку вихованців з формуванням їх екологічного світогляду. Милування природою, на їх погляд, розвиває в дітей естетичну чутливість. На заняттях педагоги намагаються підвести вихованців до співпереживання природі, сформувати у них навички гармонійної поведінки у ній. З цією метою шкільними програмами передбачено курс «Ікебана», який вінчає досвід милування природою.

В американських школах особливої уваги надають фізичному вихованню і здоров'ю учнів. Усі вони відвідують уроки фізкультури, займаються в спортивних секціях при школі. Загальновідоме серйозне ставлення американців до свого здоров'я в багатьох школах знайшло втілення у вивченні предмета «Здоров'я».

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть виховання?
2. Що ви розумієте під рушійною силою виховання?
3. Які закономірності покладено в основу процесу виховання?
4. Розкрийте суть поняття «вихованість особистості».
5. Якими критеріями визначають рівень вихованості людини?
6. Які відмінності між поняттями «виховання у широкому» і «виховання у вузькому» розумінні.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Критерієм вихованості особистості є:

A) знання;

B) почуття;

C) свідомість;

D) особливості конкретних дій відповідно до визначених правил і норм.

2. Виховання – це …

A) спеціально організований педагогічний процес, у ході якого здійснюється цілеспрямований вплив на особистість із метою формування певних якостей;

B) передача знань про норми та правила поведінки людей;

C) передача підростаючому поколінню культурно–історичного досвіду народу;

D) процес формування всебічно розвиненої особистості.

3. Який рівень вихованості характеризується наявністю стійкого і позитивного досвіду поведінки саморегуляції разом з прагненням до організації і регуляції діяльності поведінки інших людей, прояв активної позиції?

A) дуже низький;

B) низький;

C) середній;

D) високий.

4. Закономірність, яка покладена в основу процесу виховання:

A) національна свідомість;

B) виховання в діяльності;

C) національна психологія;

D) національний менталітет.

5. Що ви розумієте під рушійною силою виховання?

A) рушійною силою виховання є така сила, яка примушує рухатися вперед до досконалості;

B) результат протиріччя між набутими знаннями і досвідом у поведінці і новими потребами;

C) під рушійною силою процесу виховання варто розуміти не що інше, як протиріччя між рівнем конкретних знань, якими володіє людина, і методами запровадження їх в життя;

D) рушійною силою процесу виховання є результат протиріч між життєвими потребами у вихованні людини, з одного боку, і наявним рівнем сформованості в неї певних якостей – з другого боку.

Індивідуальне практичне завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. Наведіть приклад педагогічної ситуації із вашого власного досвіду навчання в школі, який демонструє певний рівень невихованості учня. Визначте цей рівень. Бажано, щоб приклад стосувався вашої предметної спеціальності.

ТЕМА 6
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ ВИХОВАННЯ

Мета*:* вивчити загальні методи і засоби виховання, їхні класифікації і характеристики, шляхи реалізації та умови вибору

План

1. Теоретико-методологічна характеристика основних напрямів виховання, шляхів їх реалізації в різних типах навчальних закладів.
2. Загальні методи, засоби виховання: класифікація, характеристика, шляхи реалізації, умови вибору.
3. Методи формування свідомості особистості.
4. Методи організації діяльності, спілкування і формування досвіду суспільної поведінки.
5. Методи стимулювання діяльності і поведінки.
6. Методи самовиховання

***Ключові слова**: метод виховання, класифікація, методи формування свідомості особистості, методи організації діяльності, методи стимулювання діяльності, методи самовиховання засіб виховання.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Теоретико-методологічна характеристика основних напрямів виховання, шляхів їх реалізації в різних типах навчальних закладів.*

Теоретико-методологічна характеристика напрямів виховання охоплює основні вектори розвитку особистості (громадянський, патріотичний, моральний, естетичний, екологічний, трудовий, сімейний), їх методи (переконання, вправа, приклад), засоби та форми роботи, що реалізуються в

різних закладах (гімназії, ліцеї, ЗВО) через комплексний підхід (застосування методів виховання комплексно, за умов, в яких вони доповнюють і посилюють дію кожного з них), технології (педагогічні ситуації, самоврядування) та взаємодію з родиною для формування цілісної, культурної та відповідальної особистості..

Шляхи реалізації включають різноманітні організаційні форми (уроки, гуртки, свята та ін.), індивідуальну роботу, роботу з батьками та громадою, адаптовані до типів закладів – від дитячих садків до університетів, з акцентом на формування цілісної, культурної особистості та базових якостей відповідно до віку та умов.

2. *Загальні методи, засоби виховання: класифікація, характеристика, шляхи реалізації, умови вибору.*

На попередніх лекціях ми ознайомлювались з такими алегоріями педагогіки як мета, зміст, процес виховання, які розкривають суть виховного процесу. Проте вони ще не давали відповіді на питання – як саме виховувати, якими шляхами і т. ін. Способи теоретичного і практичного освоєння дійсності визначаються як методи (грец. metodos – шлях дослідження, пізнання), а їх сукупність позначається поняттям “методологія”.

Таким чином одні вчені під *методами виховання* розуміють шляхи дослідження виховних цілей (І. Подласий, Н. Волкова, В. Галузяк, М. Сметанський, В. Шахов; другі – Г. Щукіна, М. Фіцула – як способи взаємозв’язаної діяльності вчителя і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки; треті – А. Макаренко, О. Вишневський – виховний «інструментарій». Польський же вчений В. Соборскі взагалі вважає, що стосовно виховання не можна думати в категоріях методів, способів впливу, передчування чи моделювання, бо виховання, на його думку, є «мистецтвом відкритого спілкування, воно не вкладається в поняття “методів».

Ефективність виховної роботи залежить від використання системи спеціальних методів, які зумовлюють зміст і специфіку діяльності педагога, а також спосіб побудови взаємодії з вихованцями з метою реалізації виховних завдань.

Методи виховання – це способи взаємопов’язаної діяльності вихователя і вихованця, які спрямовані на формування вихованості останнього.

Методи виховання поділяються на загальні (застосовуються в усіх напрямах виховання) і часткові (є доцільними для реалізації в одному із напрямів виховання).

Крім поняття “метод” виховання існують поняття “прийом” і “засіб” виховання.

Прийом виховання – це частинка методу виховання, один з його елементів, необхідний для ефективного застосування методу в конкретній ситуації. Наприклад, бесіда з учнями будується як ціла система прийомів: прийом яскравого початку, прийом звертання до життєвого досвіду дітей, прийоми утримання і переключення уваги, прийом завершення розмови тощо.

Засоби виховання – надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва та ін.), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність) які задіюють під час використання певного методу.

Основним критерієм оцінювання виховного методу є відповідність його виховним цілям і завданням.

У педагогічній науці існує кілька класифікацій виховних методів: Г. Щукіної, В. Ярмаченка, Н. Волкової та ін.

Класифікація методів виховання випливає з логіки цілісного педагогічного процесу, необхідності безпосередньої організації всіх видів діяльності дітей, їх взаємин з педагогами і між собою, стимулювання самодіяльності та самоосвіти. Тому об'єктивною, зручною і найбільш поширеною є класифікація методів виховання Г. Щукіної на основі класифікаційної ознаки, якою є *спрямованість* – інтегративної характеристики, що містить у собі єдність цільового, змістового і процесуального аспектів методів виховання (Г. Щукіна). Відповідно до цієї характеристики виділяються три групи методів виховання:

1. Методи формування свідомості особистості.
2. Методи організації діяльності і формування досвіду суспільної поведінки.
3. Методи стимулювання поведінки і діяльності.

Вітчизняні вчені додають до цієї класифікації четверту групу методів виховання, проте існують певні розбіжності щодо наповнення цієї групи. Одні вчені сюди відносять методи самовиховання (Н. Волкова), а М. Фіцула – методи контролю й аналізу рівня вихованості.

Отже, загалом можна виділити такі групи методів виховання: методи формування свідомості особистості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання діяльності і поведінки, методи контролю й аналізу рівня вихованості.

Методи формування свідомості особистості мають на меті сприяння усвідомленому ставленню до дійсності. Результатом застосування цих методів є сформовані позитивні погляди і переконання щодо оцінки усіх сфер життя та відповідної регуляції поведінки. До цієї групи методів належать: роз’яснення, лекція, бесіда, дискусія, приклад, переконання, навіювання.

Методи формування суспільної поведінки спрямовані на організацію

діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки До них належать: педагогічна вимога (пряма, опосередкована: прохання, довіра, схвалення, осуд, недовіра, погроза), громадська думка, вправляння, привчання, доручення, створення виховуючих ситуацій.

Методи стимулювання діяльності і поведінки забезпечують регулювання поведінки вихованців, впливають на мотиваційну основу їхніх дій. До цієї групи належать такі методи, як: гра, змагання, заохочення, покарання.

Методи контролю й аналізу рівня вихованості містять: педагогічне спостереження, бесіду, опитування, аналіз результатів діяльності, виконання доручень, створення ситуацій для вивчення поведінки вихованців.

В сучасних умовах увагу педагогів привертають нетрадиційні, зокрема, інтерактивні методи виховання. Інтерактивне виховання побудоване на активній взаємодії учасників виховного процесу, тобто вихователя і вихованця. Систему інтерактивних методів виховання можна представити у вигляді моделі, яка включає чотири групи: інформаційно-організаційні, мотиваційно-стимулюючі, пізнавально-пошукові та регулятивно-корекційні методи.

Методи інформаційно-організаційної підгрупи (евристична бесіда, презентація думок, творча розповідь, інтерв'ю) сприяють збагаченню моральних знань, організації спільної діяльності вихованців та мобілізації їхньої уваги, пам'яті, мислення.

Зокрема, евристична бесіда проводиться з метою організації спільного пошуку шляхів розв'язання окресленої проблеми (орієнтовні запитання для проведення таких бесід: «Яким чином можна посилити вплив мистецтва на формування особистості? », «Навіщо актору необхідна сценічна наївність? »). Презентація думок та їх доведення здійснюється після обговорення певних питань в малих групах, після чого добирається колективний варіант відповіді.

Використання мотиваційно-стимулюючих методів забезпечує формування стійких мотивів поведінки особистості, спонукання її до участі в обговоренні та розв'язання проблем моральн-етичного змісту. До таких методів ми віднесли такі, як: мотиваційні ігри («Виробимо правила», «Лист до самого себе», «Мої очікування» тощо), тренінг–стимулювання, створення емоційних ситуацій успіху («Я можу стати кращим», «Я вмію…», «Ми – справжні друзі»), самопереконання, самостимулюваня, самопідбадьорювання.

3. *Методи формування свідомості особистості*

Методи формування свідомості особистості – це група методів виховання яка охоплює методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю учнів з метою формування у них поглядів і переконань.

До них належать:

1. *Словесні методи* (лекції, доповіді, бесіди, розповіді, пояснення, диспути

дискусії, екскурсії, читання науково–популярної, художньої літератури).

2. *Метод прикладу*.

Словесні методи:

1. Бесіда (фронтальна : групова, індивідуальна).

Важливе значення мають бесіди, які викликають довіру. Структура бесіди:

• вступ – в якому обґрунтується тема і вказується проблема(має бути актуальною);

• основна частина – найважливіше дати можливість учням висловлювати свої думки На результат бесіди впливає те, скільки вчитель говорить, чим вчитель менше говорить, а діти більше тим вплив на свідомість буде більше. Завдання вчителя, направляти і поправляти учнів в ході бесіди;

• підсумок всього висловленого – в якому формуванні найбільш відомі шляхи розвитку проблеми які виділялись в ході обговорення і намічається конкретна програма дій Відстрочення бесіди, прийти до вчителя о такій то годині, за цей час можна визначити причини, мотиви того, що сталося, вихованець думає над тим, що він скоїв.

2. Лекція – це розгорнуте й доступне для сприймання систематичне викладення суті тієї чи іншої проблеми

Структурні елементи ті ж самі, що і в бесіді, але це монолог. Лекції проводяться для учнів старшого віку. До неї треба старанно готуватися. Мова повинна бути чітка, багата барвиста, вільно оперувати змістом. Велике значення лекції має позиція лектора. Лекції рідко читаються в школі.

3. Диспут – для учнів середніх класів. Знання, здобуті в процесі диспуту, найбільш усвідомлені і стійкі.

Під час диспуту учні «відстоюють власну позицію, переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів, розкриваються їх ерудиція, культура розвивається логічне мислення, вміння аналізувати. Можна обговорювати факти з життя класу, школи, літературних творів. Диспут повинен відбуватися в атмосфері невимушеності, ніхто не повинен навчати.

А. Макаренко характеризував методи виховання як інструмент доторкання до особистості учня Таким доторканням є слово, яке формує свідомість учня, його переконання, погляди, його душевну сферу Слово набирає форму бесіди, роз'яснення, дискусії, лекції Методи формування свідомості мають дві функції і перенесення теорії моралі, етичних знань у свідомість учнів, і узагальнення особистого досвіту школярів через свідомість.

Поширеним методом є роз'яснення моральних, етичних, політичних понять, правил поведінки та ін. Бесіди такого змісту є одним із методів впливу на свідомість особистості. Сильною стороною цього методу є те, що в бесіді беруть активну участь учні, висловлюючи свої погляди і формуючи переконання.

Позитивний емоційний фон бесіди впливає не лише на свідомість учня, а й його чуттєво–емоційну сферу. Особливе місце займають бесіди на морально–етичні теми. На перший погляд бесіда не становить складності, але це не так До бесіди учнів слід готувати заздалегідь, в бесіді не повинно бути монологів вчителя, її значення – це розмова, діалог, який формує переконання учня.

Лекція більш складний метод виховання і може використовуватися лише у старших класах.

Досить цікавим, змістовим, хоча і складним, є метод дискусії. Це також один із методів, який можна проводити в старших класах, де учні мають свою думку, вчаться її висловлювати Дискусії готувати складно, але це досить дієвий і цікавий метод виховання.

Метод прикладу.

Приклад діє у всіх вікових групах, діє на свідомість і на почуття. Сам приклад не є повним копіюванням, під час його застосування присутній і аналіз. Молодші школярі для наслідуванням обирають готові зразки (батько, мати, вчитель).

Підлітки обирають для наслідування героїв книг або однолітків Виховання на прикладі старших дітей повинно бути дуже обережним. На негативні приклади у вихованні необхідно спиратися тільки тоді, коли йдеться про правове, антиалкогольне виховання, щоб показати недоцільність наслідування цих явищ.

Приклад у виховному процесі виконує численні функції Сила дії прикладу співвідноситься з авторитетом вихователя, батьків товаришів та ін. Особливу роль виконує приклад вчителя. Використання прикладу у вихованні вимагає врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

При використанні методів цієї групи необхідно:

- При формуванні світоглядних понять слід враховувати існуючу базу знань.
- У процесі переконання впливати не тільки на розум, а й на емоціональну сферу вихованців.
- Наводити дітям приклади близькі і зрозумілі їм.
- Домагатися не лише сприйняття переконання, а й свідомого та глибокого розуміння його.
- При використанні даної групи мето дів значну роль відіграє особа вихователя.

4. *Методи організації діяльності, спілкування і формування досвіду суспільної поведінки.*

До методів організації діяльності, спілкування та формування досвіду

суспільної поведінки належать такі педагогічні засоби, як педагогічна вимога, громадська думка колективу, вправляння, привчання, доручення та створення виховуючих ситуацій. Зазначена група методів спрямована на формування практичного досвіду поведінки учнів, їх активної позиції в колективі та підготовку до повноцінного життя в суспільстві.

1. Педагогічна вимога.

Педагогічна вимога – це цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість і поведінку вихованця з метою спонукання його до позитивної діяльності або стримування небажаних дій і вчинків. А. С. Макаренко підкреслював, що без щирої, переконливої, послідовної та рішучої вимоги неможливо розпочати процес виховання колективу.

За характером впливу педагогічні вимоги поділяють на:

- прямі – чіткі, однозначні вказівки щодо виконання певних дій, які зазвичай мають авторитарний характер і не передбачають заперечень;
- непрямі (опосередковані) – подаються у формі поради, прохання, натяку, схвалення, довіри, що викликає в учнів внутрішні переживання, сумніви та спонукає до самостійного вибору.

Засобами реалізації педагогічної вимоги постають прохання, порада, вказівка, розпорядження. Залежно від педагогічної ситуації розрізняють такі види вимог: вимога-натяк (жест, погляд, жарт, докір), вимога-прохання, вимога-довіра (часто у формі доручення), вимога-схвалення, вимога-порада, вимога-осуд, вимога-недовіра, вимога-погроза.

Ефективність педагогічної вимоги зумовлюється дотриманням певних правил: вона має бути реальною, доцільною, небагато чисельною; у виховній роботі доцільно поступово переходити від прямих до непрямих вимог, від вимог – погроз – до вимог – порад. Виховна цінність вимоги зростає за умови її систематичного й послідовного застосування.

2. Громадська думка колективу.

Громадська думка є важливим показником рівня згуртованості колективу та виконує низку виховних функцій: слугує опорою для дотримання моральних норм, активізує діяльність учнівського колективу, дає оцінку вчинкам окремих учнів або групи загалом. Вона формується лише в умовах наявності справжнього виховного колективу й виступає як колективна вимога, спрямована на тих, хто ігнорує загальноприйняті правила та норми.

3. Вправляння та привчання.

Метод вправляння полягає в організації таких умов, за яких учень систематично виконує певні дії з метою формування позитивних форм поведінки. Тісно пов’язаним із ним є метод привчання, який передбачає планомірне й регулярне виконання дій для перетворення їх у звичку (ланцюг:

вчинок – звичка – характер – доля).

Механізмами реалізації привчання виступають особистий приклад педагога та вправи. Вправи – це багаторазове повторення дій і вчинків з метою формування та закріплення необхідних навичок і звичок поведінки. Важливою умовою їх ефективності є усвідомлення учнями доцільності виконуваних дій і позитивна оцінка результатів. Розрізняють вправи в трудовій діяльності, режимні вправи та спеціальні вправи з формування культури поведінки.

4. Метод створення виховуючих ситуацій.

Метод виховуючих ситуацій передбачає створення педагогом таких умов, за яких учень змушений осмислювати власні дії та поведінку в нових обставинах, робити моральний вибір і переживати нові почуття. Ситуації можуть створюватися як природно, так і штучно.

За характером впливу виділяють творчі прийоми (доброта, увага, довіра, піклування) та гальмівні прийоми (наказ, натяк, іронія, демонстративна байдужість). Такі ситуації надають учням можливість переосмислити власну поведінку та сприяють формуванню відповідального ставлення до своїх вчинків.

5. Метод доручення.

Метод доручення спрямований на вияв і закріплення учня в позитивній діяльності. Його застосування потребує врахування вікових та індивідуальних особливостей, інтересів і нахилів вихованців. Доручення організовує та активізує особистість, формує почуття відповідальності перед колективом. Його ефективність значною мірою залежить від належної організації контролю за виконанням і звітності перед колективом.

Загалом методи цієї групи спрямовані на формування діяльності учнів, досвіду суспільної поведінки та міжособистісного спілкування. Особливе місце серед них посідає педагогічна вимога, яка впливає не лише на свідомість учня, а й активізує його вольові якості, мотиваційну та життєву сфери, сприяючи становленню відповідальної й соціально зрілої особистості.

5. Методи стимулювання діяльності і поведінки.

Ці методи виконують функції регулювання, коригування і стимулювання поведінки й діяльності вихованців:

Змагання – ґрунтується на природній схильності дітей до здорового суперництва і самоутвердження в колективі. Воно організовує, згуртовує колектив, спрямовує на досягнення успіхів, навчає перемагати, змушує відстаючих підтягуватися до рівня передових, а передових надихає на нові успіхи. *Форми змагання:* конкурси, олімпіади, фестивалі, огляди художньої самодіяльності, вікторини, спартакіади.

Заохочення – схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання учнів по повторення. Мета – спрямування поведінки учня у потрібне русло, посилення

прагнення до позитивних вчинків. Види заохочення: подяка директора (за наказом), фото на дошку відмінників навчання, нагородження грамотою, цінним подарунком, золотою чи срібною медаллю після закінчення школи.

Покарання – несхвалення, осуд негативних дій та вчинків з метою їх припинення, або недопущення в майбутньому. *Види покарань:* догана за наказом директора, усне зауваження (директора, заступника, учителя, класного керівника), зауваження із записом у щоденнику, зниження оцінки за поведінку, виключення зі школи.

Умови вибору методів виховання.

У використанні методів виховання не може бути конкретних рецептів. Треба вивчати закони психічних явищ, зіставляти власні дії з соціально–психологічними законами та обставинами. Дбаючи про оптимальний вибір методу, слід мати на увазі, що жоден з них не слід універсалізувати, а використовувати систему методів. Вибір конкретних методів має узгоджуватися із завданнями і змістом виховного заходу, конкретними умовами, в яких здійснюється виховний вплив, відповідати віковим та індивідуальним особливостям учнів, враховувати особливості учнівського колективу.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає актуальність знань про методи, прийоми та засоби виховання?
2. Назвіть найвідоміші джерела, в яких представлено методи й засоби виховання?
3. Охарактеризуйте основні методи формування свідомості особистості: розповідь, роз’яснення, пояснення, лекція, етична бесіда, дискусія, переконання, приклад.
4. Назвіть і коротко охарактеризуйте педагогічні умови ефективного застосування методів організації діяльності, спілкування та формування досвіду громадської поведінки.
5. Розкрийте сутність методів стимулювання поведінки й діяльності учнів.
6. Охарактеризуйте основні методи контролю та самоконтролю (самовиховання): самоаналіз вчинків, самооцінка, самодисципліна, самоспостереження, самопереконання, самосхвалення, самозасудження тощо.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Методи виховання – це:

А) стійкі, повторювані об'єктивно існуючі зв'язки у вихованні реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості;

В) керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу

виховання;

C) способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування вихованості останніх;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

2. Частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації – це:

A) прийом виховання;

B) засіб виховання;

C) виховна дія;

D) виховне вправляння.

3. Які з названих понять відносяться до напрямів виховання?

A) громадянський;

B) патріотичний;

C) етнографічний;

D) моральний.

4. Які з наведених слів є методами стимулювання діяльності і поведінки?

A) гра;

B) змагання;

C) екскурсія;

D) заохочення.

5. До якої з названих груп методів належить педагогічна вимога?

A) методи формування свідомості особистості;

B) методи контролю й аналізу рівня вихованості;

C) методи стимулювання діяльності і поведінки;

D) методи організації діяльності, спілкування і формування досвіду суспільної поведінки.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено і підготуйте до нього презентацію.

Завдання 2. Розробіть фрагмент лекції з вашої предметної спеціальності з виховним впливом (подвиг ученого, піднята важлива соціальна проблема, подвиг спортсмена тощо).

ТЕМА 7
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ

Мета*:* вивчити визначення, класифікації, характеристики організаційних форм виховної роботи; ознайомити студентів з основними групами цінностей виховання, особистісним підходом до виховання та поняттям «духовний розвиток особистості».

План

1. Організаційні форми виховної роботи: класифікація, характеристика, шляхи реалізації, умови вибору.
2. Громадянське виховання.
3. Патріотичне виховання. Цінності виховання.
4. Соціально-правове виховання.
5. Особистісний підхід у вихованні. Духовний розвиток особистості.
6. Українська народна педагогіка про виховання дітей і молоді.

Ключові слова: *організаційна форма виховної роботи, громадянське виховання, патріотичне виховання, цінності виховання, соціально-правове виховання, особистісний підхід, духовний розвиток.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Організаційні форми виховної роботи: класифікація, характеристика, шляхи реалізації, умови вибору*

Форми організації виховання визначають певний вид заняття та постають як *виховні заходи*, що втілюють у собі зміст виховної діяльності. Це – інформаційні повідомлення, класні години, бесіди за «круглим столом», диспути, усні журнали, колективні творчі справи, брейн–ринг, конкурси, читацькі конференції, гуртки, тематичні вечори, дискотеки, тижні науки і культури, свята народного календаря, клуби та об'єднання за інтересами тощо.

Педагогічна форма – це завершена педагогічна організація педагогічного процесу в єдності всіх його компонентів.

У загально–педагогічному розумінні форма виховної роботи – це усталений порядок організації конкретних актів, ситуацій, процедур взаємодії учасників виховного процесу, спрямованих на вирішення визначених педагогічних завдань (виховних і організаційно–практичних); сукупність організаторських прийомів і виховних засобів, які забезпечують зовнішнє вираження виховної роботи.

Для того, щоб розібратися в сутності поняття «форма виховної роботи», доцільно визначити, яке місце це поняття займає в педагогічному процесі і які його функції.

Перша функція форм виховної роботи – організаційна, оскільки будь-яка форма виховної роботи передбачає вирішення організаційних завдань.

В ролі організатора може виступати як педагог–вихователь, так і учні.

Організація заходу відображає визначену логіку дій, взаємодії учасників.

Існують узагальнені методи (алгоритми) організації різних форм виховної роботи, які стали традиційними і використовуються педагогами (бесіди, колективні творчі справи, конкурси, вікторини і т.п.). Їх проведення передбачає проходження ряду стадій, етапів організаційної діяльності.

Але організаційна не єдина функція форм.

Друга функція форми – регулююча. Використання різних форм дозволяє регулювати як стосунки між педагогами і учнями, так і між учнями.

Різні форми по–різному впливають на процес згуртування групи школярів. Саме завдяки формам, в яких заздалегідь закладається необхідність взаємодії учасників, відбувається формування норм соціальних відносин.

Третя функція – інформаційна. Реалізація цієї функції передбачає не тільки одностороннє повідомлення учням суми знань, необхідних їм у подальшому житті в суспільстві, але і актуалізацію тих знань, які вони мають, звернення до їх досвіду.

Таким чином, виходячи із функціонального підходу, форму виховної роботи можна визначити як основний компонент організації педагогічного процесу.

Одна форма виховної роботи відрізняється від іншої завдяки певним, притаманним їй, властивостям. Ними можуть бути: час підготовки і проведення, кількість учасників, умови й застосовувані засоби тощо. При усій розмаїтості форм виховної роботи можна виділити їх спільні риси та підходи, й отже, угрупувати їх.

За терміном проведення всі форми можна розділити на: короткочасні, тривалі, традиційні й, навіть, ситуативні.

Розпізнають форми *за видами діяльності* і виділяють – форми навчальної, трудової, спортивної, художньої, естетичної діяльності тощо. Найбільш вартісними у наш час є використання *комплексних* форм виховної роботи, у яких поєднується декілька видів діяльності. Наприклад етична бесіда «Як ти розумієш прекрасне?», економічна гра «Бюджет та господарство сім'ї», екскурсія в природу «Стежками партизанських дій» тощо.

За способом впливу педагога на вихованця розрізняють безпосередні й опосередковані форми виховної роботи, у останніх виховний вплив залишається

прихованим від учнів.

За суб'єктом організації класифікації форм можуть бути такі**:**

- організаторами вихованців виступають педагоги, батьки та інші дорослі;
- діяльність організована на основі співпраці між дорослими та вихованцями;
- ініціатива і її реалізація належить учням.

Зрозуміло, що найбільш цінними є такі форми, у яких ініціатива й організація виходить з потреб учнів.

За кількістю учасників форми можуть бути:

- індивідуальні (вихователь – вихованець);
- групові (вихователь – група дітей);
- масові (вихователь – декілька груп, класів, паралель).

Як критерій тут узята кількість учасників, що задіяні у заході. Індивідуальна форма – це робота з одним вихованцем; групова – від 5–7 вихованців до 25–40; масова – кількість вихованців необмежена. Практика показує: ефективність виховного процесу залежить від форми його організації. На перший погляд може здатися, що чим більша кількість вихованців бере участь у заході, тим нижче якість такої виховної роботи. Разом з тим, не слід забувати, що виховання учнів здійснюється у колективі та через колектив. Ця закономірність й робить достатньо ефективними групові форми виховної роботи.

Педагогічна теорія і практика накопичила досвід організації та проведення великої кількості форм виховної роботи. Це – диспути і дискусії, пізнавальні вечори і творчі конкурси, колективні творчі справи, рольові та ділові ігри, бесіди «за круглим столом», етичні бесіди та інші.

Доволі часто можна зустріти розподіл форм виховної роботи *за ступенем новизни*, це – традиційні, нетрадиційні, інноваційні, усталені, стереотипізовані тощо. При цьому не слід вважати, що традиційні й усталені форми є застарілими та не дуже корисними для виховання учнівського колективу. Тут мається на увазі, що деякі з форм виховної роботи мають перевірений практикою найбільш доцільний порядок підготовки й проведення, що якнайкраще призводить до досягнення поставлених виховних завдань.

Кожна форма не повторює одна одну, а лише може бути схожа на неї й при цьому поєднувати у собі ознаки різноманітних наведених нами вище класифікацій. Тому не викликає сумніву той факт, що кожна класифікація є вельми умовною, вона відображає лише один з великої кількості аспектів форм виховної роботи.

З огляду на це викликає зацікавленість класифікація форм виховної роботи Е. Титової. Вона виділяє три основних типи форм виховної роботи: *заходи,*

справи, ігри.

Заходи – це події, заняття, ситуації в колективі організовані класним керівником для вихованців з метою виховного впливу на них.

Справи – це загальна форма роботи, у ній відбиваються важливі події, здійснені і організовані членами колективу на користь і радість кого–небудь, у тому числі й кожного особисто. *Приклади загальнокласних справ:* тематичні класні години (двічі на місяць); класні збори (один раз на чверть); класні вечори, «вогники», дні іменинника; вечори та зустрічі разом із батьками «Тато, мама і я – дружна сім'я» тощо.

Гра – це реальна діяльність, цілеспрямовано організована в колективі вихованців з метою відпочинку та розваги.

Як бачимо, запропонована Е. Титовою класифікація, відображає, по–перше, ступінь активності вихованців у підготовці, організації та проведенні тої чи іншої форми виховної роботи, а по–друге, дозволяє виокремити різні цілі такої діяльності.

Знання методів, прийомів і засобів виховання, уміння правильно їх обирати й використовувати є ознакою високої майстерності педагога. Діяльність класного керівника сповнена педагогічною творчістю і не може бути обмежена певними рамками при виборі форм виховної роботи.

Сучасний класний керівник повинен не лише орієнтуватися в широкому спектрі сучасних інноваційних проектів, ідей, напрямків, різних моделей шкіл, а й мати у своєму арсеналі найефективніші виховні технології.

2. Громадянське виховання – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, поетично та юридично дієздатною та захищеною. Мета й завдання громадянського виховання: формувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно. Мета громадянського виховання конкретизується через систему завдань.

Зміст громадянського виховання: розвиток патріотизму, розвиток національної самосвідомості громадян, культура міжетнічних відносин, розвиток планетарної самосвідомості, розвиток правосвідомості, розвиток політичної культури, дбайливе ставлення до природи, формування моральності особистості, формування культури поведінки особистості, розвиток мотивації до праці.

Серед методів та форм громадянського виховання пріоритетна роль

належить активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії й спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо. Крім цих методів доцільно долучати також традиційні: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, з періодичною пресою, самостійне рецензування і т. ін. Застосування наведених форм та методів громадянського виховання покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові норми, що включають в себе вироблення умінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему з усіх боків; робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати умінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватної орієнтації; захищати свої інтереси. поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо. Результативність громадянського виховання великою мірою зумовлюється тим, наскільки ті чи інші форми, методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молодь. Чим дорослiші вихованці, тим більше їх можливості до критично-творчого мислення; здатності до самоактивності, творчості, самостійності; усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення Гуманістичні засади громадянського виховання вперше висвітлив у 1970 р. В. Сухомлинський. Він вважав першочерговою умовою формування громадянина організацію емоційно насиченого діяльного трудового життя шкільного колективу, який ефективно впливає на становлення громадянської позиції кожного індивіда. Основні положення громадянського виховання, на думку В. Сухомлинського, такі:

- Громадянське виховання – це виховання на громадянських ідеях.
- Бути справжнім громадянином – значить насамперед піклуватися про майбутнє суспільства, а майбутнє – це діти.
- Знання про Батьківщину – наріжний камінь громадянської гідності.
- Громадянська гідність людини починається в дитинстві, людина не мислима без громадянської серцевини, тому піклування про громадянську лінію всього процесу морального виховання є першочерговою турботою директора.
- Громадянськість пробуджується в юній душі лише тоді, коли людина вже в дитинстві і особливо в роки отроцтва робить світ кращим, ніж він є.
- Громадянин складається з почуття господаря, з почуття відповідальності за все, що в нашому житті.

• Громадянськість – це насамперед відповідальність, обов'язок та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе справжньому ідеалові.

3. *Патріотичне виховання. Цінності виховання.*

Патріотичне виховання учня – процес вироблення в особистості чіткого уявлення про закономірності розвитку патріотичних ідей, розуміння ролі історичних знань про свою країну, про свій народ, його традиції та звичаї, вироблення стійких патріотичних переконань та уміння відстоювати їх в умовах реальної дійсності. Почуття патріотизму органічно пов'язане з почуттям безкорисливої любові до рідної землі, малої і великої батьківщини, відданості і служіння інтересам держави, вірності своєму народу, його історичним традиціям, його культурі.

На думку В. Сухомлинського, патріотичне виховання – «це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і діла дуже складно пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею»; «... громадянськість – це насамперед відповідальність, обов'язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові». Враховуючи вищесказане, виявляється внутрішній зв'язок з поняттям «патріотизм» та набуває широкого сенсу поняття «громадянськість». У педагогічному плані громадянськість містить в собі знання, переживання й вчинки. Ці складові знаходяться у певних зв'язках і взаємодії за переважання на певних етапах розвитку індивіда емоційного компонента, формування.

Цінності, що складають змістову основу мети виховання в сучасній школі переважної більшості країн світу, являють собою системи, до яких входять: моральні, пізнавальні (дидактичні), естетичні, релігійні, екологічні, трудові (ділові), правові цінності, цінності здорового способу життя, економічної та медіакультури.

Центральне місце в системі цінностей, що визначають мету виховання посідають, безумовно, *моральні цінності*. Вони визначають ставлення людини до *себе, до інших людей, до суспільства*. Визнаними міжнародним освітнім товариством є такі моральні цінності та способи їх реалізації:

Таблиця 1. – Ставлення до себе

Цінності	Способи реалізації цінностей
Кожна особистість є унікальною сутністю і тому є цінністю сама по собі. Кожна особистість має потенціал духовного, морального, інтелектуального та фізичного розвитку.	Керуючись цими цінностями особистість повинна: • прагнути пізнати власний характер, його сильні та слабкі сторони; • розвивати почуття самоцінності; • прагнути зрозуміти сенс життя, своє призначення, замислюватись як його прожити; • прагнути жити згідно загальноприйнятих моральних норм; • з відповідальністю використовувати свої права і привілеї; • набувати знань і мудрості через життя; • нести відповідальність за своє життя в рамках своїх можливостей.

Таблиця 2. – Стосунки з іншими людьми

Цінності	Способи реалізації цінностей
Ми цінуємо інших людей як особистості, а не за те, що у них є чи вони можуть зробити для нас; ми цінуємо міжособистісні відносини, оскільки вони мають провідне значення для нашого розвитку і для блага суспільства.	Керуючись цими цінностями у наших стосунках, ми повинні: • поважати гідність всіх людей; • давати зрозуміти іншим, що їх цінують; • заслуговувати лояльність, довіру, щирість; • співпрацювати з іншими; • підтримувати інших; • поважати довіру, життя, приватність, власність інших; • намагатись розв’язувати проблеми мирним шляхом.

Таблиця 3. – Ставлення до суспільства

Цінності	Способи реалізації цінностей
Ми цінуємо правду, права людини, закон, справедливість і колективні зусилля для спільного блага. Особливо ми	Керуючись цими цінностями, ми повинні: • розуміти свої громадянські обов’язки; • бути готовими протистояти цінностям чи діям, що можуть бути шкідливими для окремих осіб чи всього суспільства; • підтримувати сім’ю у вихованні дітей і турботі про утриманців; • допомагати людям у розумінні закону та його дії;

цінуємо сім'ю як джерело любові і підтримки для всіх її членів, як основу суспільства, в якому люди турбуються одне про одного.	• підкорюватись закону і сприяти виконанню його іншими; • приймати різноманітність і поважати право інших людей на релігійну і культурну своєрідність; • підтримувати людей, які самостійно не можуть вести достойний спосіб життя; • сприяти демократії; • зробити правду та інтеграцію пріоритетами громадського життя.

Ставлення людини до виконання своїх громадянських обов'язків, до суспільства і держави як способу організації життя визначається системою *громадянських цінностей*. У сучасному світі громадянське виховання розглядається як ієрархічна система, що охоплює національний, регіональний і глобальний рівні. Відповідно, його завданням є формування громадянина держави–нації, регіональної спільноти (наприклад, Європи) та громадянина світу.

Провідними цінностями національного виховання, визначеними у Державній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), є громадянськість, патріотизм, гуманізм, толерантність, совість, честь, любов, дружба та працелюбність. Вони пов'язані з усвідомленням належності до свого народу, його мови, культури, традицій і способу життя.

Водночас громадянськість у сучасних умовах не може обмежуватися лише національним виміром. Процеси глобалізації, універсалізація прав людини, екологічні та соціальні виклики зумовлюють формування *наднаціональної й глобальної громадянськості*. У цьому контексті особливого значення набула концепція *європейської громадянськості*, розроблена Радою Європи. Європейські педагоги трактують громадянськість як інтеграцію особистості в соціально–політичні структури суспільства та дотримання норм права. Для держави це означає лояльність і служіння спільному благу, для особистості – свободу, автономію та участь у контролі влади.

Експерти Ради Європи визначили спільні риси громадянського виховання, що лежать в основі європейської громадянськості, а саме: знання, цінності та практичні навички. До ключових цінностей належать рівноцінність людського життя, свобода, солідарність, повага до себе й інших, толерантність, взаєморозуміння та громадянська мужність. Важливими навичками є здатність до ненасильницького розв'язання конфліктів, аргументації власної позиції, критичного мислення, відповідального вибору та співпраці.

Для глобального громадянства провідною цінністю є *мир*. ЮНЕСКО визначає шляхами його утвердження розвиток міжкультурного розуміння,

усвідомлення глобальної взаємозалежності, готовність до міжнародної солідарності та активної участі у вирішенні проблем людства.

Пізнавальні цінності відображають ставлення особистості до навчання і знань. Вони забезпечують розвиток розумових здібностей, пізнавальних інтересів, формування наукового світогляду та потреби в навчанні впродовж життя.

Невід'ємною складовою виховання є *цінності здорового способу життя*, що передбачають зміцнення фізичного і психічного здоров'я, формування гігієнічних навичок, працездатності та моральних якостей, необхідних для саморозвитку.

Історично важливою складовою виховання є *трудові цінності*. Видатні педагоги (Я. Коменський, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, К. Ушинський) розглядали працю як основу морального й особистісного розвитку. А. Макаренко наголошував, що виховного значення праця набуває за умови її суспільної значущості, колективного характеру та правильної організації.

У сучасних умовах трудове виховання тісно пов'язане з економічним вихованням, яке формує економічну культуру, підприємницькі навички, відповідальність, законослухняність і готовність до економічної самоосвіти.

Важливою складовою виховного процесу є правові цінності, що містять правосвідомість, законослухняність і правову відповідальність. Їх формування відбувається через правові знання, розвиток правомірної поведінки та відповідального життєвого вибору.

Екологічні цінності відображають ставлення людини до природи як універсальної цінності людства. Екологічне виховання спрямоване на збереження довкілля, усвідомлення місця людини у природному світі та відповідальність перед майбутніми поколіннями.

Формування *естетичних цінностей* полягає у розвитку естетичної свідомості, культури почуттів, здатності сприймати й творити прекрасне через мистецтво, працю й повсякденне життя.

Отже, мета виховання ґрунтується на системі різноманітних цінностей, що формують позицію особистості. Її визначальними характеристиками є спрямованість, сфери прояву цінностей, усталеність і активність, які забезпечують цілісність і соціальну зрілість людини.

4. *Соціально-правове виховання.*

Соціально-правове виховання є важливою складовою цілісного процесу формування особистості в умовах демократичної, правової держави. Воно розглядається як цілеспрямований, системний і безперервний процес формування у людини правової свідомості, правової культури, поваги до права і закону, а також внутрішньої готовності до правомірної поведінки у різних

життєвих ситуаціях. Його зміст охоплює засвоєння знань про права, свободи й обов'язки людини і громадянина, правові норми та принципи суспільного співжиття, а також розвиток відповідальності, самоконтролю та активної громадянської позиції.

Соціально-правове виховання має комплексний характер і реалізується через узгоджену діяльність різних соціальних інституцій: закладів освіти, сім'ї, органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних структур, громадських та молодіжних організацій. Така взаємодія забезпечує ефективну правову соціалізацію особистості, її інтеграцію в систему суспільних відносин і сприяє запобіганню правопорушенням, правовому нігілізму та асоціальній поведінці.

Основною метою соціально–правового виховання є формування правової культури особистості як сукупності знань, переконань, ціннісних орієнтацій і практичних умінь, необхідних для свідомого життя в правовому суспільстві. Важливим завданням є також виховання громадянськості, що передбачає розвиток почуття власної гідності, соціальної активності, відповідального ставлення до виконання громадянських обов'язків, нетерпимості до проявів несправедливості, насильства та порушення закону. Не менш значущим є завдання правової соціалізації, тобто усвідомленого прийняття норм і вимог права, розуміння його ролі як механізму регулювання суспільних відносин і захисту прав людини. Окрему увагу приділяють профілактиці правопорушень шляхом формування стійких правових переконань і відповідальної поведінки.

Структурно соціально-правове виховання охоплює кілька взаємопов'язаних компонентів. Провідним серед них є правова свідомість, що виявляється у знанні законів, розумінні своїх прав і обов'язків, повазі до Конституції та правових інститутів держави. Наступним компонентом є правомірна поведінка, яка проявляється у практичній здатності діяти відповідно до правових норм, дотримуватися законності та відповідально приймати рішення. Важливе місце посідає соціальна зрілість особистості, що передбачає її активну участь у суспільному житті, готовність до співпраці, виконання соціальних ролей і дотримання правових вимог у різних сферах діяльності.

У процесі соціально–правового виховання беруть участь різні суб'єкти. Провідна роль належить закладам освіти, які забезпечують систематичне засвоєння правових знань та формування відповідних ціннісних орієнтацій. Сім'я виступає первинним осередком правової соціалізації, де закладаються основи правослухняної поведінки. Вагомий внесок роблять правоохоронні органи, дитячі й молодіжні об'єднання, громадські організації, які залучають молодь до практичної діяльності, спрямованої на утвердження правових норм у повсякденному житті.

Ефективність соціально–правового виховання забезпечується застосуванням різноманітних методів і форм роботи. Серед них важливе місце займає залучення учнів і молоді до практичної соціально значущої діяльності, участь в учнівському самоврядуванні, волонтерських і правозахисних ініціативах. Значущим є поєднання навчального і виховного процесів, інтеграція правових знань з моральним, громадянським, трудовим та іншими напрямами виховання. Комплексний підхід дозволяє формувати цілісну, соціально відповідальну особистість, здатну жити і діяти відповідно до принципів права, демократії та гуманізму.

5. *Особистісний підхід у вихованні. Духовний розвиток особистості.*

Особистісно-орієнтований підхід у вихованні передбачає ставлення вихователя до вихованця як до особистості, допомогу вихованцеві у самоусвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, самореалізації і самоствердженні. Саме цей підхід висуває у центр виховної системи особистість, зосереджуючи увагу на необхідності створення комфортних, безконфліктних і безпечних умов для її розвитку, реалізації природних потенціалів. “Особистісно–орієнтоване виховання – це утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети”, – вважає І. Бех.

Щодо головних ідей та принципів особистісно–орієнтованого підходу слід зазначити такі:

- принцип самоактуалізації – в кожній дитині існує потреба в актуалізації своїх інтелектуальних, комунікативних, художніх і фізичних здібностей. Важливо підтримати намагання дитини до прояву , розвитку своїх природних та соціально набутих можливостей;
- принцип індивідуальності – враховуючи індивідуальні і особистісні особливості дитини , всіляко сприяти їх подальшому розвитку;
- принцип суб’єктності – індивідуальність притаманна лише тій людині, яка реально володіє суб’єктними якостями та повноваженнями; вміло використовує їх при побудові діяльності, спілкування та взаємин. Необхідно допомагати дитині стати справжнім суб’єктом життєдіяльності, сприяти формуванню і збагаченню її суб’єктного досвіду;
- принцип вибору – педагогічно доцільно, щоб вихованець жив, учився і виховувався в умовах постійного вибору, володів суб’єктними повноваженнями під час вибору мети , змісту і засобів навчання, поведінки, мотивів;
- принцип творчості та успіху – досягнення успіху в тому чи іншому виді діяльності сприяє формуванню позитивного «Я–образу» особистості, стимулює процеси самовдосконалення і самобудівництва власного «Я» ;

• принци довіри та підтримки – віра у творчі потенції вихованця, довіра до нього, підтримка його намагань до самореалізації та самоствердження замість надмірних вимогливості та контролю.

Виходячи із сутності особистісно орієнтованих технологій, вибір саме цих принципів є цілком слушним та обґрунтованим. Зміст кожного з них дозволяє зрозуміти основні підходи, яких слід дотримуватися під час розробки конкретної педагогічної технології зазначеного спрямування. Особистісно–орієнтовані технології стимулюють широке, вільне педагогічне варіювання на основі знання законів розвитку особистості. Такі технології створюють сприятливі умови для життєвого самовизначення вихованців. А це означає розкриття світу людських взаємин у всій їх складності й суперечності, виокремлення тих моделей взаємодії між людьми, які можуть вести до успіху. Висуваючи у центр уваги особистість, яка прагне максимальної реалізації своїх можливостей, відкрита для сприйняття нового досвіду, спроможна на усвідомлений і відповідальний вибір у різних життєвих 5 ситуаціях, особистісно орієнтований підхід головною метою виховання оголошує набуття особистістю таких якостей, які б забезпечували вирішення різних життєвих проблем. Такі принципи орієнтують на формування особистості, її розвиток не відповідно до якогось зразка чи чийогось замовлення, а відповідно до природних здібностей. Особистісно–орієнтоване виховання, яке забезпечує дитині право на свободу вибору ціннісної позиції, на цінність людського духу й цінність життя взагалі, на можливість його дійового здійснення за наявності в неї установки на подолання дисгармонії в досвіді, поведінці, спілкуванні, діяльності. Таким чином це є утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети. Згідно з ним добро стає сутнісним визначенням людини; істина – лише засобом для розвитку її духовності.

Важливим аспектом особистісно–орієнтованого виховання є реалізація принципів педагогіки співробітництва. Актуалізується якісно нова професійна позиція вчителя сучасної школи. Йдеться про позицію, стрижнем якої виступає , за влучним висловом І. Беха – «розуміння дитини», «визнання дитини», «прийняття дитини». Вихователь, і вихованець працюють у єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, який запобігає психічному напруженню як результату переживання небезпеки від некоректного вторгнення дорослого в дитячий світ. Дитина щоразу відчуває, що зустріч з вихователем відкриває для неї нові можливості як щодо емоційних вражень, так і щодо спілкування та вільної поведінки. Слід зазначити також , що саме вчитель, який працює творчо, в змозі вирішити важливу для школи проблему виховання особистості на підставі особистісно орієнтованого підходу. Творчість визнає характер відношень між вихователем та вихованцем, виступаючи одночасно, як мета (виховання творчої

особистості), і як умова такого виховання (творчість, як поява нових особистісних структур).

Особистісний підхід потребує від вихователя:

- постійного вивчення та знання індивідуальних особливостей особистості, зокрема, темпераменту, рис характеру, поглядів, звичок своїх вихованців ;
- діагностики та коректування рівня сформованості особистісних якостей таких, як світогляд, мотивація, інтереси, спрямованість особистості, життєві плани;
- заохочення кожного вихованця до посильної діяльності з постійно зростаючими вимогами до нього, що надасть особистості йти вперед випереджувальними темпами;
- виявлення та подолання причин, що не дають можливості вихованцю досягти мети особистісного розвитку;
- оперативну зміну обраної особистісної технології на іншу тактику виховання, якщо вона не дає бажаних результатів;
- максимально спиратись на власну активність особистості; самоменеджменту, при чому в разі необхідності допомогти зорієнтуватись вихованцю у меті, методах, формах та напрямах самовиховання та самовдосконалення.

Духовний розвиток особистості.

Духовний розвиток особистості – це безперервний процес самовдосконалення, що включає розвиток інтелекту, емоцій, волі та моральних якостей через пізнання себе та світу, формування життєвих цінностей (любов, доброта, чесність, творчість), мистецтво та духовну культуру, що призводить до гармонії, самореалізації та здатності відрізняти добро від зла, допомагаючи людині досягти повноцінного життя та самотворення.

Визначимо деякі методичні умови, шляхи, прийоми духовного розвитку особистості учня.

Перш за все, необхідно створити в школі атмосферу високої духовності, поваги до особистості та її внутрішнього світу. Це стосується різноманітних елементів життя школи, класу, культури поведінки педагогів та їхнього ставлення до учнів та взаємовідносин між собою; характеру взаємин між учнями, де кожен має можливість самоствердитись; розумно поєднувати свободу та відповідальність кожного члена колективу; культивування традицій поваги до неординарних, творчо мислячих дітей; відсутність моралізації та примітивізму в осмисленні різних явищ шкільного життя, науки, навколишньої дійсності. «…Вчити своїх вихованців бачити людину. Нехай кожен навчиться бачити у

людині, як у дзеркалі, себе… – писав В.А. Сухомлинський, – це з вершин педагогічної мудрості».

Сучасний підліток прагне того, щоб відбутися в житті та бути успішним. Завдання педагога полягає у підтримці його на цьому шляху, у наданні допомоги йому. Для цього потрібне створення поля спільної діяльності, конструктивних відносин, загального буття людей, об'єднаних однією метою. Сучасний педагог має зрозуміти, що працювати сьогодні можна лише на території внутрішнього простору суб'єктивного світу дитини, бо філософська формула виховання проста – це порозуміння плюс взаємодія, результатом чого є життєвий успіх.

У процесі морального виховання учнів доцільно – з урахуванням вікових особливостей – звертати їхню увагу на значення для людини самопізнання, критичного самоаналізу своїх дій, вчинків, думок. Це можуть бути спеціальні розмови, відверті розмови, обговорення проблем, які турбують учнів. Прикладом такого підходу можуть бути «уроки мислення», які практикував із учнями В.А. Сухомлинський: роздуми про такі складні проблеми як народження, смерть, саме життя, добро і зло, біда, страждання, совість, терпимість, любов та ін.

Як засіб, що спонукає учнів заглибитись у свій внутрішній світ, можна використовувати художню літературу (позакласне та урочне читання). Тому можна вчити учнів ідентифікувати прочитане з власними проблемами, порівнювати думки, рішення, дії героїв із власною поведінкою у подібних ситуаціях, шукати у книгах відповіді на власні питання та проблеми. Велику допомогу у цьому можуть надати мемуари, спогади великих людей, діячів науки, культури.

Необхідно залучити учнів до пізнання свого «Я»« шляхом періодичного самоаналізу, прислуховування до внутрішнього голосу, щоденного «звіту совісті». Виявленню інтересу до самоаналізу можуть сприяти тести на самооцінку власних якостей, ведення особистих щоденників (до цього схильні багато учнів).

Створення у процесі шкільного життя спеціальних педагогічних ситуацій, у яких особистість, виконуючи ті чи інші ролі, краще пізнає себе, свої сильні та слабкі сторони, вміння долати труднощі, творчо вирішувати проблеми різної складності у навчальній, громадській, естетичній та ін. діяльності.

6. *Українська народна педагогіка про виховання дітей і молоді*

Народна педагогіка є історично сформованою системою виховних ідеалів, цінностей, норм і засобів, через які український народ упродовж століть здійснював виховання дітей і молоді. Вона ґрунтується на життєвому досвіді поколінь і реалізується передусім у межах родини як первинного осередку соціалізації. Саме рідний дім, атмосфера любові, взаємної підтримки та поваги до старших закладають основи морального становлення особистості, формують

почуття належності до роду й відповідальності за його продовження.

Важливу роль у народній педагогіці відіграє рідна мова та усна народна творчість. Казки, пісні, колискові, прислів'я і приказки не лише передають культурну спадщину, а й формують світогляд дитини, навчають розрізняти добро і зло, засвоювати життєву мудрість, моральні норми та ідеали поведінки. Через фольклор дитина природно долучається до духовних цінностей народу, опановує національну систему уявлень про людину, працю, родину і Батьківщину.

Одним із провідних засобів народного виховання є праця. Залучення дітей до посильної трудової діяльності змалку – у домашньому господарстві, сезонних роботах, догляді за молодшими чи старшими – виховує працелюбність, відповідальність, повагу до результатів людської праці та шанобливе ставлення до хліба як символу життя. Праця в народній педагогіці розглядається не лише як економічна необхідність, а й як важливий чинник морального й духовного зростання особистості.

Значне місце у виховному процесі посідають звичаї, обряди та народні свята, зокрема календарні й родинні. Різдво, Великдень, обрядові дійства та сімейні традиції виконують функцію збереження історичної пам'яті, формують національну ідентичність, забезпечують спадкоємність поколінь і зміцнюють зв'язок людини з рідною культурою. Через участь у цих формах соціокультурної діяльності дитина засвоює норми співжиття, моральні заповіти предків і символіку народного буття.

Народне мистецтво – вишивка, музика, декоративно-ужиткова творчість – сприяє розвитку естетичного смаку, образного мислення та емоційної культури. Воно формує здатність бачити красу в навколишньому світі й творчо самовиражатися, водночас укорінюючи людину в національній традиції. У сукупності ці засоби забезпечують формування народної моралі, що ґрунтується на гуманізмі, любові до ближнього, співчутті, милосерді, вірності, честі та повазі до Батьківщини.

Головною метою народної педагогіки є виховання гармонійної, духовно багатої, працьовитої особистості – свідомого громадянина і патріота, здатного зберігати й примножувати культурну спадщину свого народу. Реалізація цієї мети здійснюється через такі методи, як наслідування прикладу старших, активне залучення до спільної діяльності, поєднання гри й навчання у фольклорних формах, а також виховний вплив національного середовища.

У сучасних умовах українська народна педагогіка розглядається як неоціненний духовний ресурс і перевірене часом джерело виховання молодого покоління. Вона сприяє збереженню національної самобутності, протистоїть бездуховності та культурній уніфікації, залишаючись актуальною складовою

формування особистості в контексті сучасних освітніх і суспільних викликів.

Насамкінець наведемо народні приказки та прислів’я, в яких висловлено елементи народної педагогіки.

• Праця – душа всього життя. Розум – найбільше багатство. Мораль чиста – краще всякого намиста. За рідний край – хоч помирай.

• Як будеш рідної землі триматися, то будеш від неї сили набиратися.

• Нема щастя без здоров'я.

• Хата хоч і бідненька, але чиста й чепурненька, тому й гарна та веселенька.

• У здоровому тілі – здоровий дух.

• Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє.

• Щоб працювати, треба силу мати.

• Від здорового коріння – здорове пагіння.

• Коли немає сили, то й світ не милий.

• Здоровому – все здорово.

• Як дитина бігає і грається, то її здоров'я усміхається.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення форми виховної роботи.
2. Які класифікації форм виховної роботи ви знаєте?
3. Чим громадянське виховання відрізняється від патріотичного виховання?
4. Яке значення мають цінності виховання? Перелічіть їх.
5. У чому полягає зміст соціально-правового виховання?
6. Як ви розумієте духовний розвиток особистості?

Тестові завдання для самоперевірки

1. У чому сутність патріотичного виховання?

A) у формуванні естетичних смаків;

B) у формуванні почуттів ;

C) у вихованні патріотичної свідомості, почуттів і переконань;

D) у формування колективу.

2. У чому сутність правового виховання?

A) у формуванні естетичних смаків;

B) у вихованні почуттів материнства, батьківства, відповідальності за продовження роду людського;

C) у формуванні високої правової культури, яка передбачає свідоме

ставлення до своїх прав і обов'язків, глибоку повагу до законів і правил людського співжиття;

D) оволодіння людиною знаннями в царині права.

3. Яке з наведених слів не є функцією форм виховання?

A) організаційна;

B) контрольна;

C) регулююча;

D) інформаційна.

4. Що є провідною цінністю для глобального громадянства?

A) гуманізм;

B) честь;

C) мир;

D) патріотизм.

5. Формування естетичних цінностей полягає у розвитку …

A) когнітивних здібностей;

B) культури почуттів;

C) здатності сприймати й творити прекрасне;

D) естетичної свідомості.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрити поглиблено.

Завдання 2. Проєктним групам підготувати до практичного заняття по одному питанню плану, здійснивши командну роботу з розподілом ролей і функцій з його підготовки і захисту розробленої презентації. Проєктна група складається з 3–4 студентів, бажано однієї предметної спеціальності, або може бути змішаною (студенти різних предметних спеціальностей). Склад груп і розподіл ролей з підготовки доповіді і презентації визначають самі студенти. Старости надають викладачу інформацію про склад команд і він повідомляє на сторінці дисципліни в MOODLE, яке питання розробляє кожна команда.

ТЕМА 8
ПОЗАКЛАСНА ВИХОВНА РОБОТА

Мета*:* вивчити особливості організації колективних творчих справ; сформувати уявлення про учнівське самоврядування в школі і класі;; вивчити функції, напрями і форми роботи класного керівника, особливості сімейного виховання та взаємодії ЗЗСО і сім'ї; сформувати уявлення про форми і методи роботи вчителя з батьками.

План

1. Колективні творчі справи. Колективне планування виховної роботи.
2. Учнівське самоврядування в школі і класі.
3. Класний керівник. Функції, напрями і форми роботи.
4. Основи сімейного виховання. Взаємодія навчального закладу і сім'ї.
5. Форми і методи роботи вчителя з батьками учнів.

***Ключові слова**: самоврядування, творчі справи, класний керівник, критерії оцінювання, сімейне виховання, взаємодія ЗЗСО і сім'ї, методи роботи вчителя з батьками.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Колективні творчі справи. Колективне планування виховної роботи.*

Питання «Колективні творчі справи. Колективне планування виховної роботи» посідає важливе місце в теорії та практиці сучасного виховання, оскільки безпосередньо пов'язане з ідеями співробітництва, активної участі учнів у суспільно значущій діяльності та розвитку їхньої соціальної відповідальності.

Колективні творчі справи (КТС) – це форма спільної діяльності учнів і педагогів, спрямована на поліпшення життя колективу та оточуючого соціального середовища. Їхньою характерною особливістю є те, що всі етапи – планування, підготовка, проведення й аналіз результатів – здійснюються колективно. Така організація діяльності сприяє розвитку творчої ініціативи, почуття співдружності, відповідальності та самостійності, а також формує досвід демократичної взаємодії. КТС є ключовим елементом технології колективної творчої діяльності, у межах якої виховна робота набуває для учнів особистісного змісту.

Сутність колективних творчих справ полягає насамперед у співдружності, коли дорослі й діти виступають як партнери–однодумці, а не як керівники та

підлеглі. Важливою ознакою КТС є практична спрямованість: діяльність має приносити реальну користь і радість іншим, розв'язувати конкретні проблеми спільного життя. Процес реалізації справ ґрунтується на спільному пошуку оптимальних рішень, що передбачає активне обговорення, висування ідей та колективний вибір. Водночас КТС створюють умови для творчої самореалізації кожного учасника, розкриття його здібностей і талантів.

Реалізація колективних творчих справ відбувається за певним технологічним ланцюжком, який містить кілька взаємопов'язаних етапів. Першим етапом є колективне планування, під час якого обговорюються ідеї, визначається мета та обираються найдоцільніші форми діяльності. Далі здійснюється колективна підготовка, що передбачає розподіл доручень, пошук ресурсів і засобів реалізації задуму. Наступним етапом є колективне проведення справи, у процесі якого відбувається активна взаємодія всіх учасників. Завершальним етапом постає колективне обговорення та аналіз, спрямовані на оцінку результатів, осмислення отриманого досвіду та визначення перспектив подальшої роботи.

За змістом і спрямованістю виокремлюють різні види колективних творчих справ. До трудових належать суботники, трудові десанти, піклування про молодших. Пізнавальні КТС реалізуються у формі вікторин, КВК, усних журналів, тематичних виставок. Художньо-естетичні справи охоплюють організацію свят, конкурсів, вечорів, виставок дитячої творчості. Спортивно–туристичні КТС передбачають походи, змагання, створення команд. Суспільно–політичні включають випуск класних газет, проведення «круглих столів», обговорення актуальних питань. Організаційні КТС пов'язані з класними зборами, підготовкою до шкільних заходів і плануванням виховної діяльності.

Особливе значення у системі КТС має колективне планування виховної роботи, яке не зводиться до формального складання плану. Це складний спільний процес пошуку змісту виховання, що передбачає визначення актуальних потреб колективу, обговорення проблем і завдань, генерацію ідей усіма учасниками, вибір найдоцільніших варіантів та розподіл ролей відповідно до інтересів і можливостей кожного.

Таким чином, використання колективних творчих справ і колективного планування робить виховний процес більш значущим, цікавим та ефективним. Учні виступають не пасивними споживачами виховних впливів, а активними творцями власного виховного середовища, що сприяє формуванню соціально зрілої, відповідальної та творчої особистості.

2. *Учнівське самоврядування в школі і класі.*

Проблема учнівського самоврядування посідає важливе місце у сучасній теорії та практиці виховання, оскільки безпосередньо пов'язана з формуванням

громадянської активності, соціальної зрілості та відповідальності учнів.

Учнівське самоврядування розглядається як добровільне об'єднання учнів, спрямоване на захист і представництво їхніх прав та інтересів, участь в управлінні шкільним життям, організацію навчально–виховної, дозвіллєвої та соціально значущої діяльності за педагогічної підтримки й координації. Воно постає важливим механізмом соціалізації, формує у школярів почуття господаря своєї школи, розвиває ініціативність, лідерські якості, навички співпраці, самостійного ухвалення рішень і відповідальності за їх реалізацію. Система учнівського самоврядування функціонує на двох взаємопов'язаних рівнях – класному та шкільному, що забезпечує її цілісність і наступність.

Учнівське самоврядування в класі

Класне самоврядування є первинною, базовою ланкою всієї системи учнівського самоврядування. Саме в межах класного колективу учні вперше набувають практичного досвіду організаторської діяльності, взаємної відповідальності та демократичних відносин.

Основними органами класного самоврядування є старостат класу та різноманітні класні комітети або сектори (навчальний, дисциплінарний, культурно–масовий, спортивний, інформаційний тощо). Їх склад і повноваження визначаються самим класним колективом з урахуванням вікових особливостей та актуальних потреб.

До провідних завдань класного самоврядування належать організація чергування, підтримання порядку та дисципліни, допомога класному керівнику у плануванні й проведенні виховних заходів, координація підготовки до загальношкільних подій, розв'язання поточних питань життя класу. Участь у такій діяльності сприяє згуртованості колективу, формуванню відповідального ставлення до спільної справи, розвитку комунікативних умінь і навичок самоорганізації.

Учнівське самоврядування в школі

Шкільне самоврядування є вищим рівнем представництва інтересів учнів і забезпечує їх участь у розв'язанні загальношкільних питань. Найвищим органом зазвичай виступають загальні збори учнів або учнівська конференція, які визначають основні напрями діяльності та обирають виконавчі органи.

До виконавчих органів шкільного самоврядування належать учнівський комітет, парламент, рада старост, президент або голова учнівської ради. Ці структури організовують і координують проведення загальношкільних заходів (свят, конкурсів, акцій, тематичних тижнів), діяльність прес-центру та шкільних медіа, благодійні та волонтерські ініціативи, сприяють збереженню шкільного майна, підтриманню порядку та формуванню позитивного морально–психологічного клімату.

Важливою функцією шкільного самоврядування є співпраця з адміністрацією та педагогічним колективом, участь у дорадчих органах, обговоренні питань організації навчально-виховного процесу, умов навчання та дозвілля учнів. Така взаємодія формує в учнів досвід конструктивного діалогу, партнерства та відповідального громадянського вибору.

Ключові принципи, мета і виховне значення учнівського самоврядування

Функціонування учнівського самоврядування ґрунтується на низці базових принципів. Принцип демократизму передбачає виборність органів, відкритість обговорення та колективне ухвалення рішень. Принцип партнерства забезпечує співпрацю учнів з педагогами й адміністрацією на засадах взаємної поваги та довіри. Самостійність виявляється у праві учнів ініціювати, планувати й реалізовувати власні проєкти, а дорадчий характер рішень означає, що вони не мають адміністративної сили, проте обов’язково враховуються у процесі управління шкільним життям.

Головною метою учнівського самоврядування є виховання активної громадянської позиції, формування організаторських та лідерських якостей, розвиток відповідальності за колектив і власні дії, а також захист прав і законних інтересів учнів. У широкому педагогічному контексті учнівське самоврядування виступає ефективним засобом підготовки школярів до життя в демократичному суспільстві, де цінуються ініціатива, співучасть і відповідальне ставлення до спільної справи.

3. *Класний керівник. Функції, напрями і форми роботи.*

Класні керівники – педагоги, які постійно спілкуються з учнями, закріпленими за ними, різнобічно впливають на них і водночас працюють за предметною системою. Тобто, крім викладання певного предмета він дбає про об'єднання зусиль учителів, які працюють у певному класі, координацію їхніх вимог для поліпшення результатів виховної та навчальної роботи з учнями класу.

У XIX ст. цими питаннями займалися звільнені від уроків наглядачі, класні дами, вихователі. Після 1917 р. їх посади були скасовані (подекуди залишилися на громадських засадах), у 1935 р. поновлені як додаткові до основної учительської посади. У сучасній школі звільнення класного керівника від учительської роботи не передбачене, оскільки на уроках педагог має змогу вивчати дітей. Проте часто класні керівники вважають, що їхні функції обмежуються лише організаційно-педагогічними справами.

У своїй діяльності класний керівник тісно пов'язаний з іншими шкільними працівниками. Із заступником директора школи з виховної роботи він планує свою діяльність, бере участь у підготовці й проведенні шкільних свят, урочистих подій, інших заходів. З учителем праці, викладачем організації виробництва з'ясовує питання профорієнтаційної виховної роботи; з бібліотекарем – проблеми

забезпечення класу підручниками, стан читання учнями художньої літератури; з учителем фізичного виховання – участь у підготовці і проведенні спартакіад та ін. Тому класними керівниками призначають найдосвідченіших учителів – вихователів. Діяльність класного керівника урізноманітнює, пожвавлює виховну роботу в класі, особливо в колективі старшокласників, спрямовує її на диференціацію та індивідуалізацію виховання, на ширший і глибший вияв здібностей та уподобань школярів.

Завдання і зміст виховання всебічно розвиненої особистості визначають функції класного керівника:

- забезпечувати оптимальні умови для всебічного гармонійного розвитку вихованців, їх самореалізації;
- у співдружності з батьками, вчителями, дитячими громадськими організаціями здійснювати всебічне виховання школярів у процесі навчально–виховної роботи в школі та за її межами;
- систематично аналізувати індивідуальні анатомо–фізіологічні і соціально–психологічні особливості розвитку учнів класу; давати рекомендації іншим учителям, батькам щодо необхідності враховувати індивідуальні та вікові особливості розвитку кожного вихованця;
- здійснювати організацію і виховання первинного учнівського колективу, всебічно вивчати динаміку його розвитку, координувати діяльність учителів, які працюють у класі;
- організовувати виховні та організаційні заходи для створення оптимальних умов, які сприяли б зміцненню та збереженню здоров'я учнів;
- здійснювати організаційно-виховну роботу з учнями, батьками та учителями для формування в школярів старанності, дисциплінованості у процесі навчальної діяльності з урахуванням їх індивідуальних можливостей;
- організовувати позакласну виховну роботу з учнями, сприяти залученню їх до роботи позашкільних дитячих виховних закладів, дитячих громадських організацій;
- здійснювати цілеспрямовану організаційно-педагогічну роботу з батьками, забезпечувати системність у формуванні їх психолого-педагогічної культури;
- домагатись єдності вимог до вихованців з боку школи й сім'ї, підтримувати зв'язок з вихователями груп подовженого дня, керівниками гуртків, студій, спортивних секцій, дитячими громадськими організаціями;
- вести відповідну документацію, подавати керівництву школи відомості про успішність, розвиток і вихованість учнів; стежити за веденням учнями щоденників.

Конкретні обов'язки класного керівника зазначені у Статуті середньої загальноосвітньої школи. Класний керівник має право відвідувати уроки всіх учителів у своєму класі, запрошувати до школи батьків або опікунів учнів класу, подавати клопотання до дирекції про заохочення або застосування стягнення до учнів.

Діяльність справжнього класного керівника сповнена педагогічною творчістю і не обмежується певними рамками. Форми роботи можуть бути різними – індивідуальною, груповою і фронтальною. Вибір конкретної форми зумовлюється різними чинниками: завданням виховання, рівнем розвитку первинного колективу, індивідуальними особливостями школярів, об'єктивними обставинами, конкретними педагогічними ситуаціями та ін.

За критерієм використання джерел і засобів виховного впливу на особистість школярів форми роботи поділяють на: *словесні* (збори, доповіді, бесіди, диспути, конференції, зустрічі та ін.); *практичні* (походи, екскурсії, спартакіади, олімпіади, конкурси тощо); *наочні* (діяльність шкільних музеїв, виставок, тематичні стенди та ін.). Усі вони взаємопов'язані, доповнюють і збагачують одна одну. Є види роботи, в яких одночасно використовують словесні, практичні, наочні форми. Наприклад, колективні творчі справи (КТС).

4. *Основи сімейного виховання. Взаємодія навчального закладу і сім'ї.*

Традиції родинного виховання складалися упродовж багатьох століть і зміцнювалися в ході історичного розвитку людства. З давніх–давен українці розглядали сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей – як святий обов'язок батьків : завдяки вихованню в родині народ продовжував себе в своїх дітях, генерував свій національний дух, характер, менталітет, традиційну родинно – побутову культуру" (М.Г.Стельмахович).

В українських родинах дітей завжди вчили, що людина невіддільна від свого роду, нації. Головним охоронцем ладу в родинах та суспільних взаєминах був звичай. Він зобов'язував кожного члена роду досконало вивчати і знати свій родовід до сьомого коліна та пов'язані з ними життєві успіхи \героїка роду, перекази історій тощо\. Повага і любов до свого роду, рідної сім'ї, землі, національних звичаїв і традицій починалася з поцінування писемних пам'яток, переказів, предметів побуту ,сімейних реліквій, портретів та іншої інформації про життя предків.

Метою сімейного виховання є забезпечення високого рівня освіченості й виховання свідомого громадянина України, здатного на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки і культури, врахування національно–територіальних особливостей України здійснювати соціально–економічний розвиток і господарювання в республіці, утверджувати найвищі ідеали гуманістичної культури й демократичних взаємовідносин людей,

відстоювати і захищати права, гідність і честь своєї Вітчизни.

Зміст виховання в сім'ї обумовлений метою виховання в демократичному суспільстві і специфікою сімейного виховання. Тому його складовими компонентами є відомі напрями виховання – національне, моральне, правове, статеве, художньо-естетичне, героїко-патріотичне, трудове, екологічне, фізичне та розумове.

Основними завданнями сімейного виховання є :

- виховання фізично й морально здорової дитини, забезпечення необхідних екосоціальних умов для реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу);
- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, умов для розвитку почуттів і сприймань, її самореалізації;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, виховання культури поведінки, правдивості, справедливості, гідності, людяності, здатності виявляти турботу про молодших, милосердя до слабких і людей похилого віку;
- залучення дітей до чарівного світу знань, вивчення народних казок, пісень, прислів'їв, приказок, дум, лічилок тощо; виховання поваги до школи і вчителя, прагнення до освіти й творчого самовдосконалення;
- залучення дитини в спільну з дорослими діяльність, розвиток працелюбності, творчої особистості, спрямування її зусиль на турботу про навколишнє середовище, виховання дітей цивілізованими господарями та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;
- формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти красиве і потворне в мистецтві і житті, поважати прекрасне у вчинках людей; забезпечення умов для творчої практичної діяльності дітей;
- забезпечення духовної єдності поколінь, збереження сімейних традицій та реліквій, вивчення родоводу; прилучення дітей до народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості і самосвідомості.

Сімейне виховання ґрунтується на таких принципах гуманістичної педагогіки:

- креативності \вільного розвитку здібностей дітей;
- гуманізму;
- демократизму;
- громадянськості;
- виховання на традиціях народної педагогіки;
- пріоритетності вселюдських моральних норм і цінностей.

Методи сімейного виховання – способи, шляхи, за допомогою яких

здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив на свідомість і поведінку дітей членами сім'ї \батьки, прабатьки, брати та сестри, інші родичі\.

Вибір методів виховання в сім'ї залежить від педагогічної культури батьків: розуміння цілі виховання, батьківської ролі, уявлення про цінності, стилю відносин, культури мовлення і т. ін. Тому методи сімейного виховання несуть в собі яскраве відображення особистості батьків і невіддільні від них. Скільки батьків – стільки різновидів методів. Наприклад, переконання в одних батьків – м'яке навіювання, в інших – погроза, крик. Коли в сім'ї відносини з батьками близькі, теплі, дружні, головний метод – заохочення. При холодних, відчужених, звичайно, переважає строгість і покарання. Методи дуже залежать від встановлених батьками виховних пріоритетів: одні хочуть виховати в дітей рису слухняність, тому методи їх спрямовані на те, щоб дитина безвідмовно виконувала вимоги дорослих. Інші вважають більш важливим бачити як дитина самостійно мислить, вчать виявляти ініціативу і, звичайно, знаходять для цього відповідні методи.

Всіма батьками використовуються методи \прийоми\: переконання (пояснення, настанова, порада, розповідь, навіювання та інші); вправи і привчання, організація різних доручень і обов'язків дітей, режиму їх навчання, праці та відпочинку; заохочення (похвала, подарунки, цікава для дітей перспектива); покарання (позбавлення задоволень, відмова від дружби тощо, крім фізичного і морального насилля!).

Сімейна педагогіка обережно підходить до покарання дітей і не схвалює методів, що є проявом жорстокості, які шкодять фізичному і психічному здоров'ю дитини і принижують людську гідність.

Вибір і застосування методів сімейного виховання спирається на ряд загальних умов: Знання батьками своїх дітей; особистий досвід батьків; спільна діяльність; педагогічна культура батьків; вміння спілкуватися\ частота, обсяг, мова, тема спілкування , інтереси\.

«Педагогічні знання батьків особливо важливі в той період, коли батько і мати є єдиними вихователями своєї дитини. У віці до 6–ти років розумовий розвиток, духовне життя дітей в вирішальній мірі залежить від елементарної педагогічної культури матері і батька, яка виражається в мудрому розумінні надзвичайно складних душевних рухів людини, яка розвивається»,– писав В. Сухомлинський («Батьківська педагогіка»)..

Різноманітними є засоби вирішення виховних завдань в сім'ї. Серед поширених засобів є: слово, фольклор, праця, домашній побут, духовний і моральний клімат сім'ї, символи, атрибути, реліквії, традиції \ родинні, народні, релігійні, державні\ тощо.

Ефективне та результативне сімейне виховання можливе, якщо воно буде

здійснюватися за наступних умов: батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра до дитини; частота й інтенсивність спілкування з батьками; сімейна дисципліна, методи виховання, які використовуються батьками; приклад батьків.

Сучасна сім'я переживає перехідний період від патріархальної до бархатної сім'ї, де існує влада обох, де здійснено рівність чоловіка і дружини як в правах, так і в обов'язках.

Сім'я буде повноцінною і повною ланкою суспільства тільки за умови виконання своїх основних функцій, а саме: економічна, репродуктивна, виховна, рекреативна, комунікативна, регулятивна, прагнення до особистого щастя.

Разом з тим стабільність, міцність і єдність сім'ї забезпечується і взаємною любов'ю, моральною, економічною, правовою та іншими видами взаємної відповідальності всіх її членів, взаємопідтримкою, – розумінням та емоційною прив'язаністю. В сім'ї людина відновлює свої духовні та фізичні сили, заряджається енергією для трудових, творчих звершень, активної участі в суспільному житті (К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський).

Взаємодія навчального закладу і сім'ї.

На сьогодні сім'я відіграє визначальну роль не лише у формуванні особистості дитини, а й суспільства в цілому. Сім'я разом зі школою створює той найважливіший комплекс факторів і умов виховного середовища, який визначає ефективність всього освітнього процесу. У Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» підкреслюється: «В основу національного виховання мають бути покладені принципи єдності сім'ї і школи, наступності і єдності поколінь. Школа має продовжувати родинно–сімейне виховання, працювати в тісному контакті з батьками, налагоджувати взаємозв'язок між школою і родиною, бо це – основа, передумова підвищення активності навчання та виховання». Діти здобувають освіту, виховуються і навчаються не лише в школі. Їх розвиток продовжується і поза стінами школи і насамперед – у сім'ї. Сім'я – один із головних виховних інститутів, значення якого у формуванні особистості дитини важко переоцінити. Лише в сім'ї, під керівництвом та з допомогою батьків дитина пізнає навколишній світ у всіх його складностях і багатогранних проявах, тут проходить її громадське становлення, формується світогляд та естетичні смаки. Взаємовідносини школи і сім'ї мають довготривалу історію. Як будь-яка історія починається з перших кроків, а будь–яка будівля – з фундаменту, так і становлення людської особистості бере початок у сім'ї. Значення батьків в розвитку особистості дитини переоцінити неможливо, адже батьки складають перше оточення дитини, в якому вона здобуває важливий життєвий досвід, знання про себе і пізнає навколишній світ; тут проходить її громадянське становлення, формується світогляд.

Важливою умовою ефективної навчально-виховної роботи з дітьми є

співробітництво школи і сім'ї, спрямоване на формування високого рівня педагогічної культури батьків. Особливості взаємин школи із сім'ями учнів регламентуються державними документами. Так, в Законі України «Про освіту» визначені основі права і обов'язки батьків щодо виховання дітей, зокрема, відзначено, що на батьків покладено однакову відповідальність за виховання і розвиток дитини. Значну роль у вихованні і навчанні школярів варто відвести спільним діям навчального закладу і сім'ї, ефективність яких залежить від особливостей організації роботи з батьками в сучасній школі. Проте, іноді в шкільному та сімейному вихованні немає узгодженості. Це ускладнює процес формування свідомості та поведінки дітей. Тісна співдружність школи та сім'ї допомагає забезпечити єдність вимог і виховних впливів. Як два крила у птаха, що допомагають йому вільно літати в безмежному просторі, так сім'я і школа створюють оптимальне навчальне середовище для вільного та повноцінного розвитку особистості школяра. Їхня співпраця є важливою умовою ефективної навчально-виховної роботи, спрямованої на створення атмосфери доброзичливості та взаєморозуміння, з опорою на народні й сучасні педагогічні надбання, національну і світову культуру, вселюдські й національні моральні цінності Школа і сім'я, батьки і вчителі, батьківський комітет і адміністрація школи – єдине ціле. Їхня діяльність спрямована на дитину, її навчання, виховання, розвиток, становлення.

Законодавчо визначені обов'язки батьків.

Ст. 150. Батьки зобов'язані: 1. Виховувати дитину в дусі поваги до прав інших людей, любові до свого народу; 2. Піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; 3. Забезпечити здобуття дитиною повної загальної освіти; 4. Поважати дитину. Забороняється будь–яка експлуатація дитини батьками, фізичні покарання та покарання, які принижують гідність дитини. Ст. 152. Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю.

Відповідальність батьків за виховання дітей:

Кодекс про адміністративні правопорушення ст. 184 ч. 1. Ухиляння батьків від виконання обов'язків по забезпеченню необхідних умов життя, навчання і виховання неповнолітніх дітей – попередження або штраф (1–3 неоподатковувані мінімуми).ст. 184 ч.2. Ті ж дії, скоєні повторно протягом року, після накладання покарання – штраф (від 2 – 4 неоподатковуваних мінімумів).

5. *Форми і методи роботи вчителя з батьками учнів.*

Практикуються різноманітні форми і методи роботи вчителя з батьками учнів. До них належать:

1. Педагогічний лекторій. Передбачає надання батькам систематизованих знань з теорії виховання, привернення їх уваги до актуальних проблем виховання з

допомогою лекцій, бесід.

2. Позакласний педагогічний всеобуч. Спрямований на ознайомлення батьків з проблемами виховання дітей різних вікових груп, починаючи роботу з першого класу. Заняття проводять керівники школи.

3. Університет педагогічних знань. Передбачає більш серйозну підготовку з теорії виховання. Заняття відбуваються у формі лекцій та семінарів. Батьки беруть участь в обговоренні проблем.

4. Підсумкова річна науково-практична конференція батьків з проблем виховання. Учасники визначають найактуальнішу проблему сімейного виховання («Трудове виховання», «Найкоротший шлях до добра – через прекрасне» тощо), протягом року вивчають її. У виступах батьки підбивають підсумки теоретичних і практичних досліджень, діляться особистим досвідом.

5. День відчинених дверей. Головна мета – показати роботу школи, привернути увагу батьків до проблем виховання. Вимагає серйозної підготовки: оформлення школи, організації програми свята (концерту, зустрічей у класах, відвідання виставок, спортивних змагань тощо).

6. Класні батьківські збори. Традиційна форма роботи. Один з варіантів – формування проблемної тематики («Чи можна спізнитися з вихованням у дитини доброти, чуйності?» тощо). Проведенню зборів допомагає заздалегідь складений питальник («Пригадайте, які життєві труднощі загартовували Ваш характер, зміцнювали волю», «Охарактеризуйте стан Вашої дитини (мовлення, вчинки, почуття, настрій, результати дій), коли вона зустрілася зі справжньою трудністю», «Чи часто Ви спостерігаєте за дитиною під час подолання нею труднощів?», «Які труднощі найчастіше вдається подолати дитині, а які їй не під силу?» та ін.).

7. Відвідування батьків вдома. Це сприяє налагодженню контактів із сім'єю, з'ясуванню її загальної та педагогічної культури, умов життя учня, консультуванню щодо єдиних вимог до дитини, обговоренню відхилень в її поведінці, вжиттю необхідних заходів щодо їх запобігання, залученню батьків до участі в роботі школи тощо. Відвідувати батьків учнів можна, маючи запрошення від них або домовившись заздалегідь. Несподіваний прихід вчителя викликає ніяковість, збентеження батьків. Під час зустрічі педагог має підкреслити позитивне в дитині, тактовно звернути увагу на недоліки, разом поміркувати над тим, як усунути їх. Дуже важливо створити атмосферу довіри і доброзичливості.

8. Листування. Передбачає періодичне надсилання батькам листів про успіхи учня в навчанні, старанність, уважність та відповідальність за доручення. Можна повідомити про певні його труднощі, попросити про зустріч. Варто висловити щиру подяку за хороше виховання дитини. Лист передають батькам через їх дитину, попередньо ознайомивши її із змістом. Найчастіше листування використовують, коли класний керівник не може зустрітися з батьками вдома або

запросити їх до школи.

9. Консультації батькам. Передбачають надання конкретних рекомендацій, порад з актуальних для батьків питань.

10. Запрошення батьків до школи. Найчастіше це роблять для конфіденційної розмови про шкільні проблеми дитини (погана поведінка, неуспішність тощо). Під час бесіди важливо дотримуватися педагогічного такту, створити атмосферу довіри. Педагог висловлює свої міркування, відповідає на запитання батьків, надає корисні поради. Необхідно пам'ятати, що надмірне звертання уваги на недоліки учня викликає в батьків неприязнь, насторогу, навіть якщо учитель має рацію.

11. Тематичні вечори запитань і відповідей. Сприяють глибокому пізнанню методики сімейного виховання. На них запрошують працівників правоохоронних органів, лікарів, психологів, соціальних працівників, фахівців, які опікуються проблемами виховання молоді.

12. Ознайомлення батьків з психолого-педагогічною літературою. Передбачає відбір і надання рекомендацій щодо психолого-педагогічної, науково-популярної літератури для батьків відповідно до проблем, які є в учнів певного класу, чи в окремої дитини.

Для забезпечення форм і змісту співпраці школи і батьків використовують усні журнали; педагогічний десант (виступи педагогів на підприємствах). Ефективними є спільні тематичні заходи:

- «дерево родоводу» – зустрічі поколінь;
- «у сімейному колі» (індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями, психологами, юристами);
- «родинний міст» – зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання;
- «народна світлиця» – звернення до народних традицій у сімейному вихованні;
- «день добрих справ» – спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей;
- «дискусійний клуб» – обговорення проблемних питань виховання;
- «аукціон ідей сімейного виховання», «батьківський ринг», «дні довіри», «сімейні дні в класі» тощо.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть зміст поняття «колективні творчі справи».
2. Що відноситься до провідних завдань класного самоврядування?
3. Які ключові принципи учнівського самоврядування?
4. Якою є мета сімейного виховання?

5. Які законодавчо визначені обов’язки батьків ви можете назвати?

6. Назвіть найбільш ефективні, на ваш погляд, форми роботи вчителя з батьками учнів.

Тестові завдання для самоперевірки

1. До провідних завдань класного самоврядування належать …

A) організація чергування;

B) нагородження учнів цінними подарунками та їх преміювання;

C) підтримання порядку та дисципліни;

D) розв’язання поточних питань життя класу.

2. Класний керівник має право

A) відвідувати уроки всіх учителів у своєму класі;

B) збирати гроші з батьків на нагальні потреби класу;

C) запрошувати до школи батьків учнів класу;

D) клопотати перед дирекцією школи про виключення конкретного учня зі школи.

3. Вибір методів виховання в сім’ї залежить від …

A) педагогічної культури батьків;

B) генетично успадкованих здатностей дитини;

C) розуміння цілі виховання;

D) уявлення про цінності.

4. Які з перелічених обов’язків батьків є законодавчо визначеними?

A) Матеріально забезпечувати дитину;

B) Виховувати дитину в дусі поваги до прав інших людей, любові до свого народу;

C) Піклуватися про здоров’я дитини;

D) Забезпечити здобуття дитиною повної загальної освіти.

5. Які з перелічених форм є формами роботи вчителя з батьками учнів?

A) педагогічний лекторій;

B) анкетування;

C) день відчинених дверей;

D) листування.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено з презентацією до нього.

Завдання 2. Напишіть есе на тему «Видатні українські педагоги про виховання».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ І

1. Задорожна–Княгницька Л. В., Тимофєєва І. Б.. Загальні основи педагогіки : навч. посіб. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 192 с. URL: https://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/2109/1/np_zagalni_osnovy.pdf.

2. Княжева І. А. Педагогіка: навчальний посібник для здобувачів освіти першого освітнього рівня (бакалавр) спеціальності 014.021 Середня освіта (Англійська мова та література). Одеса : Університет Ушинського, 2023. 110 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/17055/1/Knyazheva.pdf

3. Конспект для підготовки до єдиного фахового вступного випробування з педагогіки / укладачі: Р. В. Соцівник та інші. Київ : НУБіП, 2024. 149 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u278/1_konspekt_do_iefvv_z_pedagogiki_ta_psihologiyi.pdf.

4. Педагогіка : навч. посіб. / Анєнкова І. П., Байдан М. А., Горчакова О. А., Руссол В. М. Львів : Новий Світ2000, 2020. 567 с.

5.

6. Педагогічна освіта в Україні: теорія і практика : словник / укл. М. П. Вовк, Ю.В. Грищенко, С.О. Соломаха, Н.О. Філіпчук, С.В. Ходаківська; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 328 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Osvita/Navch_metod_d_t/Navch_metod_materiali/Pedagogika/Ped_osvita_v_Ukraini_slovnik.pdf.

7. Поясок Т. Б., Беспарточна О. І. Педагогіка : навч. посіб. Кременчук : НОВАБУК, 2024. 208 с.

8. Сікорський П. І. Нова педагогіка : підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 540 с.

9. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2024. 400 с.

10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. /редкол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін.. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 3 : Серце віддаю дітям; Народження громадянина; Листи до сина. 1977. 668с.

11. Сущенко Л. О., Андрющенко О. О. Теорія і методика виховної роботи : навч.-метод. посіб. для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Початкова освіта» освітньо-професійної програми «Початкова освіта». Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 210 с.

РОЗДІЛ ІІ. ДИДАКТИКА

ТЕМА 9
ОСНОВИ ДИДАКТИКИ

Мета*:* вивчити предмет і завдання дидактики, її основні категорії: висвітлити зв'язок дидактики з іншими науками, взаємозв'язок дидактики і методик навчання окремих предметів.

План

1. Зміст поняття «дидактика». Предмет і завдання дидактики.
2. Зв'язок дидактики з іншими науками.
3. Основні категорії дидактики.
4. Історія становлення та розвитку дидактики.

Ключові слова: *дидактика, навчання, освіта, викладання, учіння, знання, уміння, навички, компетентності, сприймання, розуміння, систематизація.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Зміст поняття «дидактика». Предмет і завдання дидактики.*

Термін «*дидактика*» – грецького походження і означає вчити, пояснювати, доводити, а також – навчатися («той, хто навчає, має відношення до навчання»). Спочатку він означав практичну діяльність, а потім – поступово відокремлену науку про викладання – учіння. Ці види діяльності інтегрально взаємопов'язані. На сучасному етапі дидактику розуміють як науку про викладання і навчання, про закономірності, що діють у сфері предмета її дослідження, про залежності, що обумовлюють хід і результати процесу навчання; на цій основі вона встановлює відповідні закономірності, визначає методи, організаційні форми й засоби навчання учнів. Іншими словами – дидактика – це наука про навчання і освіту, їх мету і завдання, зміст, методи, форми, засоби, організацію, досягнуті результати.

Сьогоднішні умови розвитку вітчизняної педагогічної практики, філософські та психологічні основи педагогічної науки, а також соціальні вимоги до національної системи освіти свідчать про те, що *сучасне розуміння дидактики* вимагає суттєвого уточнення.

Це спричинено:

• по-перше, формуванням і розвитком національної системи освіти на основі гуманістичної філософії та парадигми освіти. Така освіта має особистісно

орієнтований, педоцентричний характер, тобто основною дійовою постаттю навчального процесу стає не вчитель, а учень, і основний предмет впливу дидактичного процесу – не сукупність певних знань, навичок і вмінь, а особистість учня, формування її духовності та активної життєвої настанови. Академік О. Сухомлинська підкреслював актуальність ціннісного навчання в національній системі освіти: «...В сучасних умовах постає питання... про ціннісне навчання, тобто навчання, що має своїм кінцевим результатом не знання, а формування аксіологічного світогляду, що оперує ціннісними категоріями»;

• по-друге, обсяг знань, необхідних сучасному спеціалістові, швидко зростає. Сьогодні робити акцент на опануванні учнями тільки певної сукупності знань, навичок і вмінь не можна і недопустимо. Формування суб'єкт–суб'єктних взаємин між учнями і педагогом, між самими учнями та активна їхня співпраця є надійним гарантом впровадження гуманістичної парадигми освіти у навчальний процес та фундаментом її життєздатності;

• по-третє, кожному учневі як суб'єктові уміння необхідно прищепити, насамперед, вміння самостійно поповнювати свої знання, набувати й систематично вдосконалювати практичні навички та вміння самостійної навчально–пізнавальної діяльності, формувати методику орієнтації в сучасній науковій інформації. Це означає, що дидактика має бути спрямована до особистості учня, на забезпечення його суб'єктності в навчальному процесі. Процес навчання необхідно організувати так, щоб учень дійсно був суб'єктом учіння, вмів самостійно вчитися, сформував ефективну методику самоосвіти. Гуманістична, особистісна орієнтація професійної підготовки передбачає приділення головної уваги ціннісно-мотиваційному стрижневі особистості, котрий визначає її спрямованість, зокрема професійну.

• по-четверте, навчально–пізнавальна діяльність учнів має свої, притаманні тільки їй, психологічні та фізіологічні закономірності.

Напевно, сучасна дидактика повинна враховувати й ці закономірності. В руслі, наприклад, ціннісного навчання виникає запитання:

«Як, у який спосіб навчати – стереотипізацією чи рефлексією, конструктивним діалогом?»

Виникають також певні труднощі під час визначення *предмета загальної дидактики.* Ключ її розв'язання – в теорії пізнання, зокрема тези про єдність теорії та практики, а також в дотриманні важливих методологічних умов, що роблять будь-яке дослідження системним: поставлення проблеми цілісності об'єкта, дослідження його зв’язків, виокремлення з-поміж них системотвірних, з'ясування структурних характеристик об'єкта.

Розрізнення об'єкта і предмета дидактики дає змогу правильно

обґрунтувати її фундаментальні проблеми, оптимально організувати практику навчання в різних освітньо-виховних системах. Тому для визначення предмета загальної дидактики необхідно враховувати її функції.

В педагогіці є кілька підходів до визначення *предмета дидактики*. Наприклад, *предмет дидактики* – це:

- навчання як засіб освіти та виховання;
- закономірності та принципи навчання, його цілі, наукові підвалини його змісту;
- взаємодія викладання й учіння в їх єдності;
- не тільки власне процес викладання й учіння, але й умови, необхідні для його здійснення (зміст, організація, засоби тощо), а також різні порівняно стійкі результати виконання цих умов.

Український педагог М. Фіцула *предметом дидактики* вважає:

1. визначення мети і завдань навчання, без чого неможливе повноцінне навчання;
2. окреслення змісту освіти відповідно до вимог суспільства;
3. виявлення закономірностей процесу навчання на основі його аналізу, спеціальної пошуково–експериментальної роботи;
4. обґрунтування принципів і правил навчання на основі виявлених його закономірностей;
5. вироблення організаційних форм, методів і прийомів навчання;
6. забезпечення навчально-матеріальної бази, засобів навчання.

Польський учений-дидакт Ч. Купісевич дає таке визначення: «Предметом дослідження загальної дидактики є процес викладання й учіння разом із факторами, що його породжують, умовами, в яких він протікає, а також результати, до яких він призводить». До навчальної діяльності він відносить також і самоосвіту.

Правомірно стверджувати, що *об'єктом загальної дидактики* як педагогічної науки є навчання у всьому його обсязі. *Предметом* її є система відношень:

- суб'єкт викладання – суб'єкт учіння;
- суб'єкт учіння – навчальний матеріал;
- взаємовідношення між суб'єктами учіння;
- основні закономірності між усіма компонентами навчального процесу.

Різноманіття цих відношень становить сутність навчального процесу. Безумовно, серед них найголовнішим є союз викладання і учіння, тобто взаємини учителя й учня.

Виділяють дві основні функції дидактики: 1) теоретичну (діагностичну,

прогностичну) і 2) практичну (нормативну, інструментальну).

Перша передбачає обґрунтування, систематизацію й узагальнення педагогічного досвіду, закономірностей і механізмів розвитку особистості в процесі навчання.

Друга передбачає розробку проєкту педагогічної діяльності, змісту, методів, форм навчання відповідно до поставлених дидактичних цілей. Названі функції взаємозв'язані.

Дидактична теорія постійно розвивається. На сучасному етапі перед дидактикою постають такі завдання:

- обґрунтувати і конкретизувати принципи організації навчання, обґрунтувати шляхи і засоби розвитку пізнавальної самостійності, активності, ініціативи учнів;
- визначити критерії відбору і способи конструювання основних компонентів змісту освіти у зв'язку із значним перевантаженням навчальних програм і підручників надто складним і другорядним матеріалом;
- дослідити функції і структуру методів та форм навчання;
- обґрунтувати міжпредметні і внутріпредметні зв'язки з метою актуалізації опорних знань, їх систематизації, формування навчальних і практичних навичок;
- забезпечити збалансованість соціальних і особистісних цілей в процесі навчання;
- розробити нові освітні технології.

2. *Зв'язок дидактики з іншими науками.*

Дидактика пов'язана з *методиками конкретних навчальних предметів*. Дидактика займається розробкою загальнотеоретичних основ процесу навчання (закономірності, принципи, методи), а конкретні методики – дослідженням організації навчання з окремих дисциплін, використовуючи при цьому теоретичні ідеї дидактики.

Дидактика пов'язана з іншими науками, в першу чергу з *філософією,* яка є методологічною основою для організації наукових пошуків і теоретичних узагальнень практики навчання. Вона допомагає визначити перспективу вивчення універсальних зв'язків дидактичних явищ, вимагає аналізувати навчання як процесуальне явище, як процес неперервного розвитку, виявляти весь спектр суперечностей між діяльностями викладання й учіння та ін.

Проблематика дидактики пов'язана з постановкою проблем *психологією,* зокрема педагогічною. Дидактичні процеси є водночас і процесами психологічними. Психологія вивчає питання розвитку особистості в процесі навчання, особливості її сприймання, пам'яті, мислення, волі, емоцій, шляхів

формування мотиваційної сфери та ін.

Зв’язок дидактики з *теорією виховання* забезпечується єдністю процесів навчання і виховання, можливістю використовувати загальні закономірності, принципи, методи і форми виховання для ефективного оволодіння учнями знаннями, уміннями і навичками.

Фізіологія допомагає дидактиці активно, але з великою ступенем відповідальності втручатися в процеси формування особистості, враховувати фізіологічні і гігієнічні фактори для організації навчання, можливі дидактичні витрати і перевантаження.

Дидактика пов'язана із *соціологією,* яка спрямована на подолання соціальних конфліктів, удосконалення методів управління та соціалізації особистості, вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, а також їхні психологічні характеристики.

Знання з *естетики* допомагають будувати дидактичний процес на засадах гармонійного предметного середовища, засобами навчання створювати оптимальні умови для праці та активної пізнавальної діяльності учнів, забезпечувати розвиток їхніх творчих здібностей.

Зв'язок дидактики з *кібернетикою* дає змогу організовувати процес навчання як систему (сукупність взаємопов'язаних компонентів), забезпечувати моделювання та оптимальне управління цією системою.

Зв’язок дидактики з інформатикою визначається значенням цифровізації для модернізації навчання, створення інноваційних методик (дистанційне навчання, проєкти, інтерактивні методи). Інформатика як наука спирається на дидактичні принципи, форми, методи, засоби навчання для ефективного викладання своїх основ; разом вони формують цифрову компетентність учнів та готують їх до сучасного світу.

3. *Основні категорії дидактики.*

Основними *категоріями дидакти*ки є: навчання, освіта, викладання, учіння, знання, уміння, навички, компетентності, закономірності, принципи, форми, методи навчання.

Навчання – процес взаємодії вчителя та учня, в результаті якого учень засвоює знання, набуває вмінь, навичок і компетентностей. Учитель може навчати учнів безпосередньо або опосередковано – через систему завдань. Метою навчання є свідоме засвоєння учнями знань з основ наук, набуття певних навичок і вмінь, всебічний розвиток на цій основі їх пізнавальних сил і здібностей.

Освіта – процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних сил (мислення, уяви, пам'яті тощо) та результат цього процесу – досягнення певного рівня освіченості. Залежно від

мети, особливостей підготовки учнів розрізняють загальну, політехнічну й професійну освіту.

Загальна освіта є сукупністю основ науки про природу, суспільство, мистецтво.

Політехнічна освіта – сукупність знань про головні галузі виробництва й набуття загальнотехнічних умінь, необхідних для участі в продуктивній праці.

Професійна освіта є сукупністю знань, практичних умінь і навичок, необхідних для певної галузі трудової діяльності

Викладання – організація та управління вчителем пізнавальної діяльності учнів, в результаті чого відбувається розвиток і виховання школярів.

Полягає у формулюванні перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, управлінні їх засвоєнням, закріпленням та використанням, у перевірці якості знань, умінь, навичок.

Учіння – власна навчальна діяльність учня. Учіння є процесом пізнавальної діяльності учнів, завдяки якій вони засвоюють системні знання, здобувають індивідуальний досвід пізнання, вміння самостійно ними оперувати, застосовувати навички й уміння, розвиваючи свій навик спілкування з учителем і учнями в класному і загальношкільному колективах.

Знання – факти, відомості, наукові теорії, закони, поняття, системно закріплені у свідомості людини. Дидактика виділяє такі види знань: – основні терміни і поняття; – факти щоденної дійсності й наукові факти; теорії; – знання про способи діяльності; – оцінні знання.

Характерними особливостями повноцінних знань учнів є: повнота знань; глибина знань; оперативність знань; гнучкість знань; конкретність та узагальненість знань; системність знань; усвідомлення знань.

Уміння – здатність свідомо діяти на основі засвоєних знань. Передбачають використання набутих знань. Формування їх складним процесом аналітично–синтетичної діяльності, яке проходить кілька стадій: усвідомлення, оволодіння, реалізація.

Навички – автоматизовані, звичні, безпомилково виконувані дії (доведені до автоматизму уміння). Уміння і навички можуть бути теоретичними (в їх основі – правила оперування поняттями, вони є результатом аналізу–синтезу) і практичними (дії, що регулюються за допомогою формул, моделей).

Етапи оволодіння знаннями. Оволодіння знаннями, уміннями й навичками має чітку структуру, яка включає низку логічно вмотивованих

Рис. 1. Етапи оволодіння знаннями

компонентів. Основні етапи процесу учіння реалізуються за схемою, поданою на рис. 2.

Сприйняття є початковою ланкою процесу учіння. Наступний етап – *розуміння.* Це, з одного боку, проникнення в сутність явищ і процесів, установлення зв´язків між частинами цілого, між фактами і процесами, з´ясування причин, що викликають те чи те явище. На цьому етапі формується свідомість особистості, розвиваються її інтелектуальні можливості та інтереси. З іншого боку, розуміння – важлива сходинка до успішного запам´ятання. Тому не варто квапитись із запам´ятовуванням, ігноруючи процес осмислення й усвідомлення. По–перше, це створює значний психологічний бар´єр перед запам´ятанням, по–друге, веде до догматизму в навчальній діяльності. Учнів необхідно спонукати запам´ятовувати не весь обсяг інформації, а найбільш суттєве, те, що становить основу оволодіння новим навчальним матеріалом і необхідне для формування наукового світогляду та конкретної практичної діяльності. Такий підхід зумовлений насамперед тим, що процес оволодіння знаннями, уміннями та навичками, як уже згадувалося, відбувається у формі спіралі, в якій попередньо набуті знання, уміння і навички є основою, своєрідним щаблем для поступального руху в пізнавальній діяльності стосовно теми,

розділу, навчальної дисципліни в цілому. Завершується етап учіння узагальненням і систематизацією. *Узагальнення* передбачає уявне виділення й об´єднання окремих властивостей, що належать певному класу предметів, перехід від окремого до загального. *Систематизація* – мисленнєва діяльність, у процесі якої знання про виучувані об´єкти організуються в певну систему на основі обраного принципу. Це можливо лише за умов достатньої розумової праці на попередніх етапах навчальної діяльності. Важливо сформулювати закони, правила, виділити закономірності, побачити їх взаємозв´язок з більш загальними явищами в логічній структурі навчальної дисципліни. На всіх етапах процесу учіння своєрідним психічним і логічним індикатором пізнавальної діяльності є практика. *Застосування знань, умінь і навичок* є завершальним етапом циклу учіння. Якщо людина не бачить виходу знань у практику, це різко знижує мотивацію, породжує думку про абсурдність учіння, гальмує пізнавальну діяльність.

4. *Історія становлення та розвитку дидактики.*

Дидакти умовно виділяють три історичні періоди становлення дидактики як наукової дисципліни.

Перший період – донауковий. Він характеризується педагогічною й дидактичною творчістю, потребою узагальнювати й використовувати досвід навчання й виховання, спробами виокремлювати теоретичні начала, чим займалися в основному філософи. Як відомо, педагогіці й дидактиці довелося тривалий час (до XVII ст., а точніше до Я. Коменського, якого по праву називають батьком наукової педагогіки) входити до складу філософії.

Другий період – від Я. Коменського до появи кібернетики як загальної теорії про оптимальне управління (1950 р.). Він характеризується виділенням педагогіки з філософії й оформлення її в наукову систему, а також плідним розвитком педагогічних і дидактичних теорій.

Третій період – від появи кібернетики і до наших днів. Цей період характеризується бурхливим розвитком теорії освіти, навчання й виховання, проникненням в педагогіку таких понять, як ефективність, оптимізація, моделювання, проектування, комп'ютеризація тощо.

Помітний внесок у розвиток світової дидактики внеслиЯ.А. Коменський, Й.Ф. Гербарт, Ж.Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервег, Дж. Дьюї, К. Ушинський та інші.

У радянський період плідно працювали в галузі дидактики П. Груздєв, Ш. Ганелін, Є. Голант, Л. Занков, Б. Єсипов, М. Данилов, М. Скаткін, В. Онищук, А. Алексюк, В. Краєвський, В. Загв'язинський, І. Лернер, М. Махмутов та інші.

На розвиток вітчизняної дидактики в кінці XIX – на початку XX ст. помітний вплив мали праці ГІ. Каптерєва, С. Шацького, П. Блонського,

А. Пінкевича, М. Пістрака, Г. Ващенка, І. Огієнка, Г. Стешенка, С. Русової, Я. Чепіги та багатьох інших.

Ян Амос Коменський (1592 – 1670)

В основі дидактичних поглядів Я. Коменського – сенсуалістична теорія пізнання. Видатний педагог вважав, що істинність і достовірність одержаних людиною знань залежить насамперед від свідчень органів відчуття, тому він особливу увагу приділяв принципу наочності навчання. Я. Коменський відстоював полісенсорне пізнання, в основі якого "золоте правило дидактики". Він прагнув створити універсальний метод навчання, беззастережно вірив у методику, підручник, книгу. Це привело його до недооцінки ролі вчителя в дидактичному процесі.

Його фундаментальна праця «Велика дидактика або та, що містить універсальну теорію вчити всіх усьому» і досі має велике науково-педагогічне значення. Ще у XVII столітті Я. Коменський обґрунтував принцип природності освіти, класно-урочну систему: поділ учнів одного віку на класи, а навчального часу – на навчальні роки, чверті з канікулами між ними, щоденні заняття – на 4хвилинні уроки та 10–20–хвилинні перерви. Йому також належать концепції предметної системи викладання з певними програмами іспитів наприкінці року, а також професіоналізму вчителів (до того часу їхня підготовка обмежувалася знанням предмета, вони не розумілися на методиці викладання).

З інших книг найбільшої популярності набули ще дві: «Відкриті двері мов і всіх наук», де вперше поєднувалося освоєння латинської мови з вивченням довкілля, і «Світ почуттєвих речей у картинках», яка, по суті, була ілюстрованою дитячою енциклопедією первинних знань. Цю книгу було перекладено багатьма мовами, і понад 150 років вона була кращим підручником для початкового навчання.

В дидактичному вченні Я. Коменського одне з найважливіших місць займає питання про загальні принципи навчання. Він не тільки вказав на необхідність керуватися ними в навчанні, але і розкрив сутність таких принципів навчання, як наочності, свідомості і активності в навчанні, систематичності і послідовності, міцного засвоєння знань і навичок.

Великою заслугою Я. Коменського є обґрунтування класно–урочної системи шкільного навчання і уроку як форми організації навчання. Він виділяв три частини уроку: початок – відновлення в пам'яті учнів пройденого, опитування і формування уваги; продовження – показ, сприймання, роз'яснення; закінчення – вправа, оволодіння, використання.

Одним з центральних питань в дидактиці Я. Коменського є питання про методи навчання. Для забезпечення успішності навчання особливе значення має використання таких методів, які забезпечують свідоме, легке, ґрунтовне

засвоєння матеріалу, що вивчається.

Велику увагу Я. Коменський приділяв проблемі визначення змісту освіти. Він охарактеризував основні принципи визначення змісту освіти: доцільності, енциклопедичності знань, посильності, концентричності.

Важливе значення для дидактики мали погляди Я. Коменського про можливість здійснення позитивних змін у людях. У процесі становлення особистості вирішальним фактором, на думку педагога, є самостійна діяльність, яка може забезпечити розвиток здібностей, розуму, мови, трудових умінь. Цей погляд на людину і її можливості самовдосконалення як виявлення педагогічного оптимізму є актуальним і сьогодні.

Жан-Жак Руссо (1712–1778)

Ж.Ж. Руссо відстоював таку систему освіти, яка би відповідала потребам і інтересам дитини, що розвивається.

В основі дидактики Руссо лежать такі основні принципи: самодіяльність, свідомість у навчанні, наочність, міцність і ґрунтовність.

Серед основних методів, засобів, форм і видів навчання, які могли б забезпечити формування самостійного мислення дитини, видатний педагог називає досвід, спостереження, експеримент, щоденну практику, екскурсії.

Руссо відстоював такі основні критерії відбору наук: 1) принцип корисності, 2) принцип обмеження колом природничих наук і виключення гуманітарних.

Хоча Руссо і не був автором будь-яких робіт з дидактики, його погляди вплинули на подальший розвиток цієї науки. Зокрема, цей вплив проявляється в спрямованості на формування самостійної активності дитини, в експериментальній школі Дж. Дьюї, у концепціях нового виховання і найбільш помітно в школі С. Френе. Проте система навчання за Руссо має суттєву ваду. В ній власний досвід учня є основним джерелом знань, відривається від нагромадженої людством інформації; емпіричне домінує над теоретичним.

Теорія формальної освіти Й. Гербарта

Автором *теорії формальної освіти* є Й. Ф. Гербарт – німецький філософ і педагог, який вважав, що світ складається з простих «реалів» – елементів і зв'язків та їх поєднання. Тому обсяг свідомості людини є обмеженим, і його можна формувати чотирма ступенями навчання:

1. на першому ступені («ясність») застосовується первинне ознайомлення учня з предметом пізнання;

2. на другому («асоціація») встановлюється зв'язок нових елементів знань з попередніми, відомими;

3. на третьому («система») використовується таке компонування матеріалу, яке подає його у вигляді правила чи закону;

4. нарешті, на четвертому ступені («метод») відбувається застосування набутих знань на прикладах, під час розв'язання вправ, завдань, тренувань.

Цю теорію було покладено в основу гімназичної освіти в Російській імперії.

Теорія матеріальної освіти Г. Спенсера

Теорію матеріальної освіти обґрунтував англійський філософ Герберт Спенсер (1820 – 1903). Оскільки система И. Ф. Гербарта була орієнтована на підготовку інтелігенції, чиновництва, правлячої еліти, то система Г. Спенсера була спрямована передовсім на підготовку спеціалістів–практиків – кваліфікованих техніків і робітників. Дидактичні основи матеріальної освіти ґрунтувалися на необхідності п'яти видів людської діяльності:

- самозбереження,
- здобування засобів для життя,
- виховання потомства,
- виконання соціальних функцій,
- дозвілля.

Ф. А. В. Дістервег

У XIX столітті в Європі вагомий внесок у дидактику зробив німецький педагог–демократ, визначний діяч у галузі народної школи й педагогічної освіти Ф. А. В. Дістервег, який, як і Ушинський, відстоював прогресивні принципи дидактики. Основними принципами виховання вважав природовідповідність, культуровідповідність і самодіяльність, розробив дидактику розвиткового навчання. Головне завдання навчання вбачав у розвиткові мислення, уваги, пам'яті. Автор відомої праці «Дороговказ до освіти німецьких учителів», написав понад 20 підручників.

Джон Дьюї (1859–1952)

Світова дидактика першої половини XX століття розвивалася на філософських засадах прагматизму. Американський психолог і педагог Джон Дьюї заснував педоцентризм, який полягає в керуванні практичним досвідом, навчанні без програм, широкій дитячій і вчительській самостійності.

Школа, на його думку, має бути «пристосована до суспільного життя» та сприяти розвиткові «американського» способу «цього життя». Він, як і Давід, підкреслював єдність чуттєвого й інтелектуального в пізнанні, сформулював вимогу про залучення дітей до практичної діяльності як основи і гаранту ефективності учіння.

Прагматика Дьюї захоплювало не так пізнання дитиною істини, як розвиток утилітарного мислення. Практична корисність засвоюваного знання – ось його вимога, завдяки реалізації якої у школі дитина пристосується до життя

в умовах бізнесу. Дитина пізнає нове не для самих знань, а задля самостійної діяльності.

Дж. Дьюї органічно поєднав навчальне пізнання й діяльність і пропонував вибудовувати її не на матеріалі теоретично засвоєного знання, а через вирішення життєво важливих завдань, актуальних для американців. Його учні поринали в буденні дитячі клопоти й відтак набували досвіду, а саме:

- відчувати труднощі й проблеми;
- виявляти та визначати їх;
- уявляти, як можна запобігти труднощам або проблемам;
- передбачати у формі висновку наслідки розв'язування проблеми;
- спостерігати за перебігом наслідків, а в разі потреби експериментувати з можливими альтернативними рішеннями;
- формулювати позитивні чи негативні судження.

Відповідно до цього, нехай із деякими модифікаціями, і відбувалися шкільні заняття в Америці.

Під впливом такої моделі навчання в дидактичних дослідженнях акцент переміщувався з викладання на учіння, самостійну навчальну діяльність учнів. Приниження ролі вчителя призвело до того, що знання учнів не закріплювалися, не перетворювалися на уміння, не оцінювалися. Стадії дидактичної моделі Дьюї були досить складними для багатьох дітей. Зазвичай, багато хто з них «застрявав» на третьому ступені моделі навчання.

Педагогічна система К. Ушинського (дидактика К. Ушинського)

Засновником української дидактики був великий педагог К. Ушинський, який вважав себе українцем, багато часу працював і жив в Україні, похований у Києві. Він створив цілісну дидактичну систему на науково–матеріалістичній основі. Запропонувавши модель дидактичного процесу й чітко визначивши дві основні мети, що реалізуються одночасно, – оволодіння системою наукових знань і розвиток розумових здібностей, – Ушинський розробляє психологічно аргументовані технології навчання грамоті, розвитку мислення, обґрунтовує умови ефективного перебігу процесу засвоєння знань, педагогічної взаємодії вчителів і учнів, що реалізується засобами спонукання дітей до самостійної та активної пізнавальної діяльності.

Ці дві мети, на його думку, і є сутністю процесу навчання. Розум розвивається лише в процесі засвоєння знань. Він – не що інше, як добре організована свідомість. Тому однобічне захоплення завданням розвитку розуму без зв'язку із засвоєнням знань, так само як і завданням забезпечення готових знань без уваги до розвитку розуму, суперечить законам розвитку свідомості людини. Ушинський формулює важливе положення: розвивати розум взагалі –

справа неможлива, бо розум, або, краще сказати, свідомість збагачується лише примноженням фактів і переробкою їх. У цьому твердженні виражений закономірний зв'язок між вивченням матеріалу, характером діяльності свідомості та зміною свідомості, тобто закономірність розвитку свідомості в навчанні.

Історія розвитку дидактики у XX столітті

Радянська дидактика, відкинувши теорії формального і матеріального навчання, все ж таки стабілізувала систему освіти на основі загального навчання грамоті. Науково обґрунтований внесок у педологію зробив наш співвітчизник психолог П. Блонський. На думку М. Данильченка, він був найвідомішим автором, з яким навряд чи міг зрівнятися будь-який сучасний педагог. Інший видатний психолог Л. Виготський створив культурно-історичну теорію, яка багато в чому допомогла вивести на обґрунтований рівень загальну дидактику і виховну систему освіти в Радянському Союзі в 30–х роках.

Найвидатнішим українським дидактиком–практиком 50–60–х років XX століття став В. Сухомлинський – засновник гуманістичної, новаторської педагогіки. До відомих теоретиків дидактики відносять радянських педагогів М. Скаткіна, М. Данилова, Ю. Бабанського та інших.

Період 50–80–х років XX століття в дидактиці також є часом професійних вчених–педагогів і частково психологів, (останні, вивчаючи психологію навчального процесу, водночас впливали на нього). До таких фахівців належать: О. Арсеньєв (1906 – 1987), який розробляв теорію освіти; Б. Єсипов (1894 – 1970) – опрацював теорію навчального процесу; Л. Занков (1901–1977), який зробив значний внесок у розробку розвивального навчання, та інші.

У цей же час в Україні плідно працювали: С. Чавдаров (1892–1962) – досліджував проблеми політехнічної освіти, формування наукового світогляду, педагогічної майстерності учителя, вивчав педагогічну спадщину К. Ушинського, Т. Шевченка, І. Франка; В. Помагайба (1892–1972) – досліджував проблеми дидактики, принципи, закони й методи організації навчального процесу, автор підручників для початкової школи; Г. Костюк (1899–1982) – досліджував навчально–виховний процес, вплив навчання на розвиток особистості учня, проблеми педагогічної психології, розвитку мислення і здібностей в учнів, автор багатьох праць із теорії та історії психології; Я. Рєзник (1892–1952) – досліджував проблеми дидактики; А. Алексюк – досліджує проблеми педагогіки середньої та вищої школи.

Подальший розвиток започаткованих С. Чавдаровим, Я. Рєзником, В. Помагайбою та В. Онищуком дидактичних досліджень знайшли свій розвиток у діяльності наукових шкіл провідних дидактів України – академіка О. Савченко та професора П. Підласого. Результатом праці Савченко є підручник «Дидактика

початкової школи», І. Підласого – підручник «Педагогіка» та інші роботи з педагогіки.

С. Гончаренко і Ю. Мальований визначають низку позитивних тенденцій розвитку вітчизняної дидактики в XX столітті. Це, першою чергою, стосується наукових шкіл.

Широко відома діяльність харківської школи дидактів, започаткованої професором А. Зільберштейном. Науковці цієї школи досліджують такі проблеми, як наочність у навчанні, розвиток творчих здібностей, організацію навчально–пізнавальної діяльності. Сьогодні ці дослідження продовжуються під керівництвом професорів В. Євдокимова та В. Лозової.

У 60–х роках професором І. О. Синицею і подружжям Чорнокозових у Вінницькому педагогічному інституті було проведено фундаментальне дослідження різних аспектів формування педагогічної етики вчителя.

У 80–х роках в Україні сформувалася унікальна школа дослідників проблем педагогічної майстерності і професіоналізму під керівництвом академіка І. Зязюна.

Наукова школа Р. Арцишевського опрацювала теоретичну концепцію світоглядної освіти шкільної молоді, на основі якої створено програму і підручник «Світ, людина, суспільство».

У 60–70–х роках у СРСР найактивніше діяли І. Лернер, М. Скаткін, М. Сорокін, М. Поташник; в Україні – В. Онищук, І. Федоренко. Психологи П. Гальперін і Н. Тализіна обґрунтували теорію поетапного формування розумових дій – сучасну ефективну концепцію навчання. У другій половині 80 – х років основними розроблювачами сучасної гуманістичної дидактики виступали вчителі–новатори І. Волков, М. Гузик, Є. Ільїн, С. Лисенкова, В. Шаталов та інші.

Отже, дидактика як галузь педагогічної науки має свою історію. Знання і усвідомлення педагогами провідних тенденцій її становлення і розвитку дає можливість,

1. по–перше, науково організовувати та здійснювати свою викладацьку діяльність та навчально–пізнавальну діяльність учнів;

2. по–друге, оптимально визначати методологічні, теоретичні та методичні основи сучасного особистісно орієнтованого навчального процесу

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення дидактики?
2. Які завдання вирішує сучасна дидактика?
3. Як дидактика пов’язана з інформатикою?
4. Дайте визначення понять «навчання», «знання», «уміння», «навичка»,

«компетентність».

5. У яких значеннях використовується поняття «освіта»?

6. Які основні етапи розвитку дидактики ви знаєте?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Знання – це ...

A) матеріал, яким необхідно оволодіти учневі;

B) факти, відомості, наукові теорії, закони, поняття, системно закріплені у свідомості людини;

C) новітні досягнення науки і техніки;

D) сукупність умінь і навичок.

2. Навчання це …

A) цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої відбувається засвоєння знань, формування вмінь, навичок і компетентностей;

B) тільки процес виховання;

C) процес формування особистості;

D) становлення людини, як соціальної істоти.

3. Уміння – це:

A) ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей і зв'язків природного та людського світу; результат відображення об'єктивної дійсності;

B) набір певних критеріїв, що дають змогу здійснити певну дію або послідовність дій;

C) застосування знань на практиці, що відбувається на рівні автоматизованих дій і досягається в результаті багаторазових повторень;

D) здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань; готовність свідомо застосовувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

4. Навичка – це:

A) ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей і зв'язків природного та людського світу; результат відображення об'єктивної дійсності;

B) набір певних критеріїв, що дають змогу здійснити певну дію або послідовність дій;

C) застосування знань на практиці, що відбувається на рівні автоматизованих дій і досягається в результаті багаторазових повторень;

D) здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань; готовність свідомо застосовувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

5. У 80–х роках XX ст. в Україні сформувалася унікальна школа під керівництвом академіка І. Зязюна, яка досліджувала …

A) проблеми методології педагогіки;

B) проблему технологізації навчального процесу;

C) проблеми педагогічної майстерності і професіоналізму;

D) проблеми активізації пізнавальної діяльності учнів.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Розробіть завдання для учнів в рамках вашої предметної спеціальності, спрямовані на застосування знань на практиці.

ТЕМА 10
ЗМІСТ ОСВІТИ

Мета: вивчити сутність і завдання змісту освіти, види та рівні освіти; ознайомитися з нормативними документами стосовно змісту освіти, вивчити застосування компетентнісного підходу до змісту Державних освітніх стандартів; сформувати у студентів уявлення про навчальні плани, програми, підручники і посібники.

План

1. Сутність і завдання змісту освіти.
2. Види освіти. Рівні освіти. Компоненти загальної освіти.
3. Нормативні документи змісту освіти. Державні освітні стандарти.
4. Удосконалення змісту освіти в сучасній школі. Реалізація компетентнісного підходу в Державних освітніх стандартах.
5. Навчальні плани і програми. Підручники і посібники.

Ключові слова: *зміст освіти, види освіти, рівні освіти, компоненти загальної освіти, державні освітні стандарти, навчальні плани, програми, підручники, посібники.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Сутність і завдання змісту освіти.*

У дидактичній системі зміст освіти створює підґрунтя для визначення

характеру інших її компонентів. Із визначення особливостей та обсягу змісту навчального матеріалу відповідно до вимог навчальної програми учитель розпочинає планування пізнавальної навчальної діяльності учнів на уроці. Лише на цій базі можлива конкретизація навчально–виховних завдань уроку, вибір методів, засобів та форм навчання. Таким чином, зміст – це вихідна основа для структурної побудови будь–якого навчального заняття, тому в якості компонента дидактичної системи ми розглядаємо його першим.

У вітчизняній педагогічній науці зміст освіти визначають як:

- «сукупність тих знань, умінь і навичок, які входять у освіту» (В. Галузинський, М. Євтух);
- «систему наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей студентів, формування їх світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці» (М. Фіцула);
- «систему наукових знань, умінь і навичок, засвоєння й набуття яких закладає основи для розвитку та формування особистості» (Н. Волкова);
- «частину культури, соціального досвіду суспільства, яка використовується в навчальному процесі для вирішення завдань навчання, виховання і розвитку особистості» (Н. Мойсеюк).

Під змістом освіти слід розуміти систему наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних, морально–етичних ідей, якими необхідно оволодіти учням (студентам) у процесі навчання.

Сутність змісту освіти.

Зміст освіти покликаний забезпечити передавання, засвоєння наступним поколінням досвіду старших поколінь та його подальший розвиток. Цей досвід складається із:

- знань про природу, суспільство, техніку і способи мислення;
- способів діяльності, що втілюються разом зі знаннями в уміннях і навичках особистості, яка засвоїла цей досвід;
- творчої, пошукової діяльності з вирішення проблем, які виникають перед суспільством;
- ціннісного ставлення до об'єктів або засобів діяльності людини, до інших людей і світу загалом.

Зміст освіти – система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моральної поведінки, підготовку до суспільного життя.

Розробляючи зміст освіти, передусім зважають на те, щоб він відповідав

потребам суспільства щодо формування всебічно розвиненої особистості. Навчальний матеріал, який включають до змісту освіти, повинен мати високу наукову і практичну значущість. При цьому слід враховувати реальні можливості процесу навчання (закономірності, принципи, методи, організаційні форми, рівень загального розвитку студентів, стан навчально–методичної і матеріальної бази) і забезпечувати соціально детерміновану єдність усіх навчальних предметів.

Реалізація змісту освіти повинна допомогти випускнику ЗО визначити своє місце в житті, продовжити освіту, ефективно освоїти життєві та соціальні ролі. Тому зміст освіти спрямований на формування у учнів здатностей продовжити навчання на більш високому рівні освіти, мати сформований комплекс компетентностей, що дозволяє бути повноцінним членом суспільства. Для студентів зміст освіти спрямований на формування і розвиток необхідних для цього якостей, зокрема комунікативної культури, гнучкості, мобільності, конкурентоздатності та вмінь інтегруватися у динамічне суспільство, репрезентувати себе на ринку праці; критично мислити, використовувати знання як інструмент для розв'язання життєвих проблем, генерувати ідеї, приймати нестандартні рішення й нести за них відповідальність; працювати в команді, запобігати конфліктним ситуаціям і виходити з них, цілеспрямовано використовувати свій потенціал як для самореалізації у професійному й особистісному плані, так і в інтересах суспільства, держави, застосовувати її для індивідуального розвитку і самовдосконалення; здобувати, аналізувати інформацію з різних джерел; бережливо ставитися до свого здоров'я і здоров'я інших як найвищої цінності; вибирати доцільні з численних альтернатив, що пропонує сучасне життя.

Отже, статус людини в суспільстві залежить від неї самої. Швидкі темпи соціального прогресу, динамічних змін зумовлюють необхідність постійного самовдосконалення, розвитку життєвої компетентності, посилення відповідальності молодої людини за своє майбутнє, за можливість досягнення успіху.

Структуру змісту освіти складають чотири основні компоненти:

1. Знання;
2. Уміння;
3. Навички;
4. Досвід.

Знання – цілісна система наукових понять про закони розвитку природи, суспільства, людського мислення, що накопичені людством у процесі суспільно–історичної практики.

Знання – найбільший за обсягом компонент змісту сучасної вищої освіти.

Вони покликані формувати у студента цілісну багаторівневу систему уявлень про світ, суспільство, про самого себе і свою діяльність, сучасну і майбутню, що все в сукупності складає образ світу.

Знання покликані породжувати нові знання, які б розширювали і поглиблювали образ світу, у центрі якого перебуває сам студент.

Це результат пізнавальної діяльності людини. Вони перевіряються суспільно–історичною практикою і знаходять своє відображення у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, фактів, термінів, суджень, теорії.

Найважливіша вимога до знань – науковість і водночас доступність для учнів (студентів) даного рівня вищої освіти.

Уміння – здатність людини виконувати якісь дії на основі раніше здобутих знань.

За участю мислення в процесі пізнання об'єктів вони поділяються на дві великі групи: розумові і практичні. За характером діяльності людини – найрізноманітніші. У учнів студентів поступово формується велика кількість загально–навчальних, мовленнєвих, трудових, мистецьких, спортивних, побутових та інших умінь. У студентів крім названих умінь формуються уміння, пов'язані з майбутнім фахом.

Формуються вміння шляхом виконання різноманітних вправ, які створюють можливість виконання дій не тільки в звичних, але й у змінених умовах.

Уміння містять різні дії. Окремі дії, багаторазово повторюючись, автоматизуються і стають *навичками*.

Зауважимо, що є вміння, передусім загальні, які ніколи не перетворюються в навички. Наприклад, вміння розв'язувати задачі завжди потребують осмислення діяльності.

Для сформованих навичок характерні швидкість і точність відтворення.

Міцні навички відтворюються значною мірою автоматично. Ступінь автоматизації навички залежить від її складності.

Навички – сформовані шляхом частого повторення дії, для яких властивий високий ступінь освоєння і відсутність поелементної свідомої регуляції. На формування навичок впливають такі чинники: а) мотивація, научуваність, вправи, прогрес у засвоєнні, підкріплення, формування в цілому чи по частинах; б) рівень розвитку учня, його знання, уміння, спосіб пояснення змісту операції, зворотний зв'язок – тобто все, що сприяє розумінню змісту операції; в) повнота вияснення змісту дії, поступовість переходу (величина стрибків) від одного рівня оволодіння до другого та ін..

Досвід – характеризує певну систему *знань, умінь, навичок*, погляди і переконання, ставлення до навколишнього світу, володіння способами

діяльності та поведінки, якості особистості, здобуті у процесі життєдіяльності.

Може бути:

Досвід пізнавальної діяльності, зафіксований у формі знань. Включає в себе систему знань про природу, людину, суспільство, мислення, виробництво та засоби діяльності, засвоєння яких забезпечує формування у свідомості студентів наукової картини світу.

Досвід виконання відомих способів діяльності – у формі умінь діяти за зразком. Включає загально–навчальні та практичні вміння.

Досвід творчої діяльності – у формі умінь приймати нестандартні рішення в нових ситуаціях. Засвоєння досвіду творчої діяльності покликане виробити здатність людини використати отримані знання для застосування їх у системі індивідуальної творчості, що має вирішальне значення не лише для особистості зокрема, а й для суспільства в цілому, оскільки у випадку «випадання» цього компонента із змістової структури освіти призвело б до того, що кожну людину зокрема і всіх загалом чекало б «топтання на місці».

Важливими рисами є: самостійне перенесення знань і умінь у нову ситуацію, бачення нової проблеми в знайомій ситуації, самостійне комбінування способів діяльності, знаходження різних способів вирішення проблем та альтернативних рішень.

Ці процедури певним чином реалізуються у творчих вправах та завданнях, які за своїм змістом і методами чи прийомами виконання наближаються до ситуацій, що можуть виникнути в житті кожної людини.

Досвід емоційного ставлення до навколишньої дійсності і своєї діяльності. Виховання культури людських почуттів, що є основою для формування системи цінностей, ідеалів, світогляду, високих рис духовності особистості – чи не найважче завдання сучасної освіти. Складність цього виховання полягає в тому, що воно повинно відбуватися не відособлено, а паралельно із засвоєнням «традиційних» компонентів змісту освіти – знань, умінь та навичок, оскільки є невід'ємним компонентом процесу пізнання.

Таким чином, зміст освіти багатокомпонентний. Він містить:

- засвоєння знань про природу, суспільство, мислення та способи діяльності, які допомагають людині зайняти певне положення в суспільстві серед інших людей, досягнути конкретних результатів в професійній діяльності, в спілкуванні з іншими;
- оволодіння системою інтелектуальних та практичних умінь, навичок, які дозволяють людині вирішувати будь-які проблеми, виникають в його житті і професійній діяльності;
- накопичення досвіду репродуктивної та творчої діяльності, необхідного для розв’язання різноманітних проблем життя і діяльності;

• накопичення досвіду емоційно-ціннішх ставлень до інших людей та до навколишнього світу, що дає можливість людині самовдосконалюватись, розвивати свою психіку, внутрішній світ, підтримувати відносини з оточуючим її соціальним середовищем.

2. *Види освіти. Рівні освіти. Компоненти загальної середньої освіти*

Традиційно виділяють три види освіти: загальну, політехнічну і спеціальну (професійну).

Загальна освіта передбачає оволодіння знаннями, уміннями й навичками з основ наук, які потрібні людині у повсякденному житті, а також підготовку до здобуття професійної освіти. Загальну освіту здобувають у загальноосвітніх навчально–виховних закладах (школах, гімназіях, ліцеях).

Політехнічна освіта (грец. poly – багато і techne – мистецтво, майстерність, вправність) виконує функцію ознайомлення з різноманітними галузями виробництва, пізнання сутності основних технологічних процесів, оволодіння вміннями й навичками обслуговування найпростіших технологічних (виробничих) процесів. Окремими компонентами політехнічної освіти людина оволодіває впродовж усього життя шляхом стихійного пізнання навколишньої дійсності, у процесі здобуття загальної та професійної освіти, а також беручи участь у виробничій діяльності.

Професійна освіта спрямована на оволодіння знаннями, уміннями й навичками, які потрібні для здійснення професійної діяльності. В Україні професійну освіту здобувають у вищих та професійно-технічних навчальних закладах.

Освіта в Україні має структуру європейського типу і містить дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

Встановлені такі освітні рівні: *початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, фахова передвища освіта, повна вища ос*віта.

Відповідно до Закону України “Про освіту” громадяни України мають право на отримання освіти за різними формами: денною (очною), вечірньою, заочною або екстернату.

З розвитком інформаційних технологій успішно розвивається й вдосконалюється дистанційна освіта, зокрема у заочно-дистанційному форматі.

Структура вищої освіти України побудована відповідно до структури освіти розвинених країн світу, яка визначена ЮНЕСКО, ООН та іншими міжнародними організаціями.

3. *Нормативні документи змісту освіти. Державні освітні стандарти*

Зміст освіти визначають такі нормативні документи, як навчальний план, навчальна програма, підручник і навчальний посібник.

Навчальний план. Він є головним для навчального закладу документом, який визначає зміст і структуру навчального процесу. Навчальний план – документ про склад навчальних предметів, які вивчають у певному закладі освіти, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, що відводяться на кожний навчальний предмет, і про структуру навчального року.

Навчальний план має відповідати таким вимогам:

- спрямованість на всебічний розвиток особистості учня;
- забезпечення виховання підростаючого покоління;
- орієнтація на досягнення вітчизняної і зарубіжної науки, здобутки національної культури і національні традиції;
- урахування рівня розвитку учнів, їхніх навчальних можливостей, потреб та інтересів.

Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів визначає структуру та зміст середньої освіти через інваріантну і варіативну складові, які встановлюють погодинне та змістове співвідношення між освітніми галузями. Він регулює також гранично допустиме навчальне навантаження учнів і загальну кількість навчальних годин. Інваріантна складова змісту загальної середньої освіти формується на державному рівні, вона єдина для всіх закладів загальної середньої освіти, визначається через освітні галузі базового навчального плану. Варіативну складову формує загальноосвітній навчальний заклад з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів.

На основі Базового навчального плану Міністерство освіти і науки України затверджує типові навчальні плани для загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

У навчальних планах усіх типів закладів освіти, в яких враховано вітчизняний, зарубіжний досвід і результати наукових експериментів в Україні, нині виділено два компоненти: *державний і шкільний*.

Державний компонент забезпечує необхідний для кожного учня обсяг і рівень знань, умінь і навичок. Він охоплює мовно-літературну освіту (рідна, державна й іноземна мови та літератури), математику, основи інформатики, суспільні предмети (історія, правознавство), географію, природничі дисципліни (фізика, хімія, біологія), естетичні предмети, трудове навчання, фізичну культуру і допризовну підготовку юнаків.

Шкільний компонент охоплює вибірково–обов'язкові предмети, індивідуальні та групові заняття, курси за вибором, профільне навчання, факультативи. Він повинен враховувати регіональні особливості й умови, в яких

працює школа, зокрема мову національностей у місцях їх компактного проживання відповідно до Закону України “Про освіту”.

Навчальний план профільного навчання (10–12 класи) складається із трьох частин: циклу профільних предметів; загального циклу предметів; курсів за вибором. Група профільних предметів має інваріантну і варіативну складові. До інваріантної частини належать українська мова, історія України, іноземна мова, інформатика і комп'ютерна техніка. Варіативна частина охоплює предмети, які є основою профілю. Наприклад, історико-філологічний профіль: українська мова, українська література, історія України, всесвітня історія, зарубіжна література; історико–правознавчий: історія України, всесвітня історія, правознавство; фізико–математичний: фізика, алгебра, геометрія.

Загальний цикл предметів викладається учням оптимально інтегрованим на рівні ознайомлення та розуміння. Його завдання полягає в забезпеченні достатнього загальноосвітнього і загальнокультурного рівня випускників середніх навчальних закладів. Додаткові години за вибором учнів можуть бути використані на поглиблення вивчення профільних предметів або опанування наближених до них спецкурсів.

На основі типових навчальних планів загальноосвітні навчальні заклади складають робочі плани на поточний навчальний рік, в яких відображаються особливості організації навчально-виховного процесу.

Зміст освіти у вищих навчальних закладах визначається освітньо-професійною програмою підготовки майбутніх фахівців, структурно–логічною схемою їх підготовки, навчальними програмами (силабусами) дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освіти та вищого навчального закладу і відображається у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах.

Освітньо-професійна програма підготовки – це перелік нормативних і вибіркових навчальних дисциплін із зазначенням обсягу годин, відведених для їх вивчення, форм підсумкового контролю.

Структурно-логічна схема підготовки – наукове і методичне обґрунтування процесу реалізації освітньо-професійної програми підготовки.

Зміст освіти вищого навчального закладу складається з нормативних та вибіркових навчальних дисциплін.

Нормативна частина змісту освіти є гарантованим мінімумом до відповідного освітнього (освітньо-кваліфікаційного) рівня. Вона визначається державним стандартом освіти і є обов'язковим компонентом реалізації освітньої (освітньо-професійної) програми.

Нормативні навчальні дисципліни визначає державний стандарт освіти (освітньо-професійна програма підготовки). Дотримання їх назв є обов'язковим

для вищих навчальних закладів, а обсяг не може бути меншим від обсягу, встановленого державними стандартами освіти.

Вибіркові навчальні дисципліни вводяться до навчального плану вищим навчальним закладом для більш повного задоволення освітніх і кваліфікаційних запитів особи та потреб суспільства, ефективного використання можливостей закладу освіти, врахування регіональних потреб тощо. Вони можуть бути як обов'язковими для всіх студентів, так і обраними студентами індивідуально. Вибіркові навчальні дисципліни запроваджуються, як правило, у формі спеціальних навчальних курсів для поглиблення загальноосвітньої, фундаментальної і фахової (теоретичної і практичної) підготовки.

Державний стандарт освіти. Він охоплює структуру, зміст, обсяг навчального навантаження, рівень підготовки учнів, студентів. Визначає обов'язковий мінімум змісту навчальних програм, максимальний обсяг навчального навантаження учнів і студентів, вимоги до рівня підготовки випускників і є основою нормативних документів (навчальних планів, програм тощо).

Державний стандарт визначає мету та принципи освітнього процесу в закладах базової середньої освіти, дає загальну характеристику змісту навчання, пояснює вимоги до обов’язкових результатів навчання та орієнтири для їхнього оцінювання. Документ було затверджено 30 вересня 2020 року. Державний стандарт базової середньої освіти оприлюднено на сайті Кабінету Міністрів.

Перелік ключових компетентностей та наскрізних умінь, закладений в Державний стандарт, базується на «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя». Завдяки підтримці Європейського фонду освіти, за безпосередньої участі провідних європейських експертів, ці рекомендації та пов'язані з ними європейські документи (так звані “Рамки компетентностей”) ретельно опрацьовувала команда авторів документа.

До розробки Державного стандарту були залучені міжнародні експерти з проєктів «Нова українська школа – 2» (Польща), «Демократична школа» Європейського Центру імені Вергеланда (Норвегія), «Фінська підтримка реформи української школи» (Фінляндія).

Освітні галузі

У Державному стандарті немає поділу на предмети, натомість є освітні галузі – це означає, що розробники освітніх та навчальних програм зможуть як втілювати певну навчальну галузь через окремий предмет, так і комбінувати їх для інтеграції.

Документ містить опис компетентнісного потенціалу та вимоги до обов’язкового навчання учнів у 9 – ти галузях освіти:

- мовно–літературній,
- математичній,
- природничій,
- технологічній,
- інформатичній,
- соціальній і здоров'язбережувальній,
- громадянській та історичній,
- мистецькій,
- фізичній культурі.

Для кожної галузі Державний стандарт описує мету і групи загальних результатів, які уточнюються через обов'язкові результати для кожного з циклів. Саме тому кожна освітня галузь має потенціал для розвитку кожної компетентності.

Ключові компетентності

У документі чітко окреслено ключові компетентності, якими мають оволодіти школярі після закінчення кожного з двох циклів – адаптаційного (5–6 класи) і базового предметного навчання (7–9 класи), та наскрізні вміння.

Перелік основних компетентностей виглядає так:

- вільне володіння державною мовою,
- здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами,
- математична компетентність,
- компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій,
- інноваційність,
- екологічна компетентність,
- інформаційно-комунікаційна компетентність,
- навчання впродовж життя,
- громадянські та соціальні компетентності,
- культурна компетентність,
- підприємливість і фінансова грамотність.

Наскрізні вміння

Наскрізні вміння формуються на всіх інтегрованих курсах або предметах. Вони є спільними для всіх компетентностей.

Перелік наскрізних умінь:

- читати з розумінням,
- висловлювати власну думку усно і письмово,
- критично та системно мислити,

• діяти творчо,

• виявляти ініціативність,

• здатність логічно обґрунтувати позицію,

• конструктивно керувати емоціями,

• оцінювати ризики,

• приймати рішення,

• розв’язувати проблеми.

Базовий навчальний план

Державний стандарт містить 7 варіантів базових навчальних планів, відповідно до освітніх потреб здобувачів освіти.

З–поміж них – базові навчальні плани закладів загальної середньої освіти, класів (груп), спеціальних закладів та спеціальних класів (груп):

• з українською мовою навчання,

• з навчанням мовою корінного народу або національної меншини,

• з українською мовою навчання і вивченням мови корінного народу або національної меншини.

Також частиною стандарту є базові навчальні плани для учнів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Базовий навчальний план описує загальний обсяг навчального навантаження, розподілений за освітніми галузями: рекомендовану, мінімальну та максимальну кількість навчальних годин за кожною з галузей та загалом.

4. *Навчальні програми. Підручники і посібники*

Навчальна програма.

Зміст навчального предмета, передбаченого навчальним планом, визначається його навчальною програмою.

Навчальна програма – документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, уміння і навички, яких необхідно набути, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Кожна навчальна програма починається з пояснювальної записки, в якій викладено мету і завдання певного курсу, особливості його побудови і методичні вказівки. Після неї подається власне програма, в якій вказано теми і кількість годин, відведених на їх вивчення у кожному класі. Коротко охарактеризовано також зміст теми.

Система викладу змісту навчального матеріалу в навчальній програмі з предмета може бути:

а) лінійною – розміщення матеріалу від простого до складного відповідно до принципів послідовності, систематичності й доступності;

б) спіральною – неперервне розширення і поглиблення знань з певної проблеми;

в) концентричною – повторне вивчення певних розділів, тем для глибшого проникнення в сутність явищ і процесів;

г) змішаною – комбінування різних систем викладу змісту навчального матеріалу.

Навчальні програми повинні мати високий науковий рівень, генералізувати навчальний матеріал на основі фундаментальних положень сучасної науки, групувати його навколо провідних ідей і наукових теорій, не містити надто ускладненого та другорядного матеріалу, забезпечувати міжпредметні та внутріпредметні зв'язки, реалізувати ідею взаємозв'язку науки, практики і виробництва, формувати вміння і навички учнів із кожного навчального предмета, а також втілювати виховний потенціал.

Підручники і навчальні посібники.

Відповідно до навчальних програм створюють підручники і навчальні посібники.

Підручник – книга, яка містить основи наукових знань із певної навчальної дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики.

У навчальному процесі підручник виконує такі функції:

а) освітню – полягає в забезпеченні засвоєння учнями певного обсягу систематизованих знань, формуванні у них пізнавальних умінь та навичок;

б) розвивальну – сприяє розвитку перцептивних, мнемічних, розумових, мовленнєвих та інших здібностей учнів;

в) виховну – забезпечує формування світогляду, моральних, естетичних та інших якостей особистості школяра;

г) управлінську – полягає в програмуванні певного типу навчання, його методів, форм і засобів, способів застосування знань у різних ситуаціях;

ґ) дослідницьку – спонукає учня до самостійного вирішення проблем, навчає методів наукового пошуку.

Підручник повинен відповідати сучасному рівню науки, забезпечувати потреби національного виховання, зв'язок теорії з практикою. Він має бути написаним простою і доступною мовою, чітко формулювати визначення, правила, закони, ідеї, містити ілюстрації, схеми, малюнки, виділяти шрифтом важливий матеріал. Не менш суттєвим є і його художнє оформлення.

Навчальний матеріал підручника складається з емпіричного, теоретичного і практичного компонентів.

Емпіричний (грец. empeiria – досвід) компонент. Він містить в абстрактній формі інформацію про чуттєвий досвід. Емпіричні знання відображають поверхові зв'язки і відношення між предметами, явищами. Цей компонент навчального матеріалу підручника застосовується тоді, коли учні вчаться

упорядковувати спостережувані факти і явища, класифікувати їх, використовувати ці класифікації. Емпірично утворені абстракції (відображення окремих сторін предметів) є тим обов'язковим "матеріалом", на основі якого здійснюється перехід від чуттєво–конкретного до конкретного (сутності).

Теоретичний компонент. До нього належить інформація про відношення речей. Цей компонент представляє наукові поняття, які відтворюють ідеалізований предмет і систему його зв'язків, що відображають у своїй єдності спільність, сутність руху матеріального об'єкта. Він є сферою об'єктивно взаємозв'язаних явищ, які утворюють цілісну систему. Без неї і поза нею ці явища можуть бути предметами лише емпіричного компонента.

Практичний компонент. Це важливий засіб розвитку творчих здібностей школярів, формування рис характеру, поглядів і переконань, інтересу до знань, підготовки учнів до життя. Практичний компонент включає інформацію щодо організації засвоєння навчального матеріалу (запитання, пізнавальні завдання, проблемні ситуації, зразки розв'язання завдань, таблиці, пояснення до тексту та ілюстративного матеріалу), інформацію про способи діяльності або творчості (опис творчої діяльності, проблемно-пошукові завдання теоретичного і прикладного характеру, правила, рекомендації, послідовність малюнків, які ілюструють окремі прийоми трудової діяльності тощо).

Навчальний матеріал підручника важливо розглядати у єдності всіх його компонентів, оскільки вони, доповнюючи один одного, сприяють ефективному засвоєнню завдань.

Працюючи з підручником, викладач повинен доповнювати його матеріал додатковою інформацією, використовувати під час занять місцевий, краєзнавчий матеріал. Педагог мусить маневрувати методичними прийомами під час викладу матеріалу підручника з огляду на те, що для одних учнів він може бути надто складним, для інших – легкодоступним, занадто простим.

Удосконаленню навчального процесу сприяють інформаційні технології, зокрема *електронні підручники*, створення і використання яких є актуальним для сучасної школи. Однак відсутність єдиних стандартів методики підготовки таких електронних засобів навчання, їх програмного забезпечення ускладнює цю роботу.

Розроблення сучасних електронних підручників має ґрунтуватися на таких принципах:

- відображення інформації з використанням різних даних: тексту, графіки, аудіо, відео, анімації (мультиплікації);
- забезпечення можливостей пошуку і вибору довідкової інформації:
- об'єктивність і різнобічність системи контролю знань;

• можливість інтерактивного зв'язку учня з учителем за допомогою «сітьових» технологій.

Основною проблемою використання електронних підручників є складність читання великих текстів. Для вирішення цієї проблеми підручники містять текстовий і звуковий режими навчання. Текстовий режим можна вважати вдосконаленим аналогом книги, а звуковий – аналогом добре проілюстрованої лекції або навчального відеофільму. Обидва вони є різними способами відображення навчального матеріалу.

У текстовому режимі матеріал ілюструється схемами, графіками, діаграмами, картами, фотографіями, анімацією та відео. У звуковому режимі відтворюється дикторський текст, який супроводжується озвученими слайд–шоу (послідовна зміна ілюстрацій). Відображений матеріал покликаний концентрувати увагу користувача на найважливіших думках автора. Поєднання візуальної й аудіо інформації значно поліпшує ефективність навчання. Узгодженість режимів навчання дає змогу оперативно переходити від одного до іншого без утрати контексту.

Навчальний посібник – книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості.

До навчальних посібників належать збірники задач і вправ, хрестоматії, словники, довідники, атласи та ін. Цей допоміжний дидактичний матеріал сприяє зміцненню пізнавальних і практичних умінь, прищеплює навички самостійної роботи.

Важливе значення для ефективної організації навчального процесу мають призначені для вчителів посібники закритого і відкритого типу. Головними завданнями посібника закритого типу є допомога педагогові у використанні на занятті усіх можливостей підручника для учнів. Такий посібник є додатком до підручника, він дає чіткі настанови щодо проведення уроку.

Посібник відкритого типу пропонує вчителеві додаткову (наукову та педагогічну) інформацію, містить загальні пропозиції щодо організації процесу навчання, не обмежуючи педагога надто детальними інструкціями та настановами. Методичні вказівки такого посібника численні та різноманітні, і вчитель має можливість вибору. Завданням посібника відкритого типу є стимулювання педагогічної творчості вчителя.

Незалежно від типу посібник для вчителя повинен містити важливу інформацію, відсутню у підручнику для учнів, а також додаткову інформацію, з якою вчитель, можливо, не знайомий або малознайомий і яка може збагатити навчальний процес (документи, архівні матеріали тощо), педагогічну інформацію (методичні рекомендації).

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають сутність і завдання змісту освіти?
2. Охарактеризуйте види і рівні освіти.
3. Які компоненти загальної середньої освіти?
4. Що являють собою державні освітні стандарти?
5. Як реалізовано компетентнісний підхід у державних освітніх стандартах?
6. Як і ким розробляються навчальні плани і програми?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Зміст освіти – це ...

A) соціально-орієнтована і педагогічно адаптована система знань, умінь, навичок, способів діяльності, досвіду творчої діяльності і емоційно-ціннісного ставлення, засвоєння яких забезпечує соціалізацію і розвиток особистості;

B) система знань про світ;

C) система наукових понять про людину;

D) певний перелік предметів, що вивчають у школі.

2. Дистанційне навчання – це ...

A) шлях досягнення поставленої мети;

B) очікувані наслідки;

C) інтерактивна взаємодія між викладачем, учнем та інтерактивним джерелом інформаційного ресурсу, що має властиві навчальному процесу компоненти;

D) педагогічна кваліфікація.

3. Які з наведених слів є видами освіти?

A) загальна;

B) політехнічна;

C) гуманітарна;

D) спеціальна (професійна).

4. Навчальний матеріал підручника складається з …

A) змісту, вступу, окремих параграфів, додатків;

B) емпіричного, теоретичного і практичного компонентів;

C) окремих параграфів, кожен з яких закінчується питаннями для самоконтролю і практичними завданнями;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

5. Що визначає навчальний план в організації педагогічного процесу?

A) нормативний документ, що стандартизує перелік, послідовність вивчення дисциплін на певному рівні освіти і мінімальну кількість навчальних годин, що передбачені на вивчення кожної дисципліни;

B) нормативний документ, що визначає перелік дисциплін, що вивчають учні;

C) державний стандарт освіти з розподілом за роками;

D) послідовність навчального процесу на навчальний рік.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Розробіть в командах, розподіливши ролі, доповідь і презентацію з теми «Зміст освіти».

ТЕМА 11
ПРОЦЕС НАВЧАННЯ

Мета: сформувати у студентів поняття «процес навчання»; вивчити функції, компоненти та структуру процесу навчання; встановити рушійні сили цього процесу.

План

1. Процес навчання як цілісна система.
2. Функції процесу навчання.
3. Компоненти та структура процесу навчання.
4. Рушійні сили процесу навчання

***Ключові слова**: процес навчання, функції процесу навчання, структура процесу навчання.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Процес навчання як цілісна система.*

Процес навчання – це процес цілеспрямованої взаємодії вчителя і учнів, під час якого учні оволодівають знаннями, уміннями, навичками, у них розвиваються здібності, формується світогляд, моральні переконання, естетичні смаки, емоційна, духовна і фізична сфера, тобто відбувається освіта, розвиток і виховання школярів.

Цей процес двосторонній. Діяльність у ньому вчителя ми називаємо

викладанням, а діяльність учнів – учінням.

Процес навчання як цілісна система розглядається в педагогіці як динамічна, внутрішньо узгоджена єдність взаємопов'язаних компонентів і функцій, спрямованих на досягнення визначених освітніх результатів і всебічний розвиток особистості. Його системність полягає в тому, що всі складові – мета, завдання, зміст, методи, засоби, форми організації та результати – перебувають у постійній взаємодії й взаємозумовленості, а зміни одного елемента неминуче впливають на функціонування всієї системи. Центральною ланкою цього процесу є педагогічна взаємодія вчителя й учня, у межах якої відбувається організація пізнавальної діяльності та засвоєння навчального матеріалу – від первинного сприйняття до його практичного застосування.

Метою навчання є свідомо окреслений образ очікуваного результату, що відповідає потребам особистості, суспільства й держави. Вона визначає загальну спрямованість освітнього процесу та конкретизується через систему завдань навчання, які формулюються на рівні навчального предмета, теми або окремого уроку. Завдання уточнюють, які знання, уміння, навички, способи діяльності та особистісні якості мають бути сформовані в учнів.

Зміст освіти охоплює сукупність наукових знань, практичних умінь, навичок, досвіду творчої діяльності та ціннісних орієнтацій, які підлягають засвоєнню. Він добирається відповідно до мети й завдань навчання та відображається в навчальних програмах, підручниках і дидактичних матеріалах. Реалізація змісту здійснюється через методи навчання – способи організації пізнавальної діяльності учнів, що забезпечують активне засвоєння знань (пояснення, бесіди, дискусії, вправи, досліди, проблемні й творчі завдання). Ефективність методів значною мірою залежить від засобів навчання – підручників, наочності, технічних і цифрових ресурсів, які підтримують і посилюють навчальний вплив.

Форми організації навчання визначають зовнішній бік освітнього процесу та способи взаємодії учасників. До них належать урок, лекція, семінар, лабораторна чи практична робота, індивідуальна, групова або колективна діяльність. Вибір форм зумовлюється метою, змістом і методами навчання, віковими та індивідуальними особливостями учнів. Результатом навчання є не лише сформовані знання, уміння й навички, а й розвиток пізнавальних здібностей, світогляду, самостійності мислення та готовності до застосування набутих знань у практичній діяльності.

Цілісність процесу навчання виявляється також у єдності його функцій – *освітньої, розвивальної та виховної*. Навчання водночас забезпечує засвоєння знань, інтелектуальний розвиток і формування ціннісних орієнтацій особистості. Взаємозв'язок компонентів системи зумовлює її узгодженість і

ефективність, а активна співпраця вчителя й учня перетворює навчання на двосторонній процес викладання й учіння. Засвоєння знань має циклічний характер і проходить етапи сприйняття, осмислення, узагальнення, закріплення та практичного застосування. Контроль і самоконтроль результатів навчальної діяльності забезпечують корекцію процесу, сприяють самовдосконаленню учнів і підвищенню якості освіти загалом.

2. *Функції процесу навчання.*

Фактори (чинники) – це причини, які впливають на хід і результати процесу. Серед чинників, які впливають на процес навчання, сучасні педагоги виділяють генеральні, комплексні, загальні, одиничні та специфічні. До найбільш загальних – генеральних – чинників відносять:

- організаційно-педагогічний вплив;
- научуваність учнів;
- навчальний матеріал;
- час.

Організаційно-педагогічний вплив містить такі комплексні фактори, як вплив на уроці і поза ним, а також загальні фактори – форми, методи, умови навчання, працездатність вчителя тощо.

Здатність учнів до навчання і можливість досягнення ними спроектованих результатів у встановлений час, також проявляється на уроці і поза ним і містить такі загальні чинники, як загальна ерудиція, увага, мислення, мотивація навчання, здоров'я, вік учнів, їхні моральні якості (наполегливість, відповідальність тощо) та інші.

Навчальний матеріал включає такі комплексні чинники, як інформацію та інтерпретацію її вчителем, і такі загальні, як зміст, кількість, якість, форму, структуру інформації, спосіб її викладу вчителем.

Час – також важливий фактор, який містить затрати часу на навчальну роботу на уроці та поза ним.

Специфічні фактори – це ті причини, які не входять у склад загального або комплексного фактору.

Серед одиничних факторів перше місце займає інтерес до навчальної праці, пізнавальної діяльності. За ним ідуть такі причини, як ставлення до навчання, потреба у навчанні, уміння вчитися, працездатність учнів і ін.

Процес навчання виконує три основні функції: освітню, виховну, розвивальну.

Освітня функція передбачає засвоєння учнями наукових знань, формування у них умінь і навичок, компетенцій.

Реалізація *виховної функції* в процесі навчання забезпечує формування в учнів світогляду, моральних, трудових, естетичних та інших уявлень, поглядів, переконань, способів відповідної поведінки і діяльності у суспільстві, системи ідеалів, потреб, ставлень, фізичної, економічної, екологічної та ін. культури, тобто сукупності якостей особистості. Вона здійснюється шляхом спеціальної організації спілкування з учнями.

Виховання позитивно впливає на навчальний процес, бо сформованість певних якостей (організованості, наполегливості, активності та ін.) створює умови для успішного навчання.

Навчання і виховання сприяють розвиткові особистості. *Розвивальна функція навчання* спрямована на розвиток сенсорного сприймання, рухової, інтелектуальної, вольової, емоційної, мотиваційної сфери особистості учня, удосконалення його розумових здібностей: швидкості та міцності засвоєння знань, кмітливості та винахідливості, самостійності, критичності мислення, здатності робити порівняння, висувати гіпотези, мовлення, пам'яті, уяви, спостережливості тощо.

3. *Компоненти та структура процесу навчання.*

Процес навчання як процес пізнавальної діяльності має мету, завдання, зміст, форми і методи, передбачає його мотиви і результат. Виходячи з цього, деякі педагоги розглядають такі структурні компоненти навчального процесу, як *цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольно-регулюючий, оцінно-результативний*. Усі ці компоненти взаємопов'язані і в сукупності забезпечують цілісний навчальний процес. Мета навчання задається державними документами, вчитель сприймає цю мету, доносить її до учнів, створює умови для прийняття її учнями, конкретизує її у завданнях. У процесі навчання вчитель використовує різні стимули (заохочення, змагання, зацікавлення, оцінювання, примушування тощо) для формування в учнів мотивів учіння. Готуючись до уроку, вчитель продумує зміст навчання, орієнтуючись на зміст освіти, закладений у державних документах. Для реалізації мети і завдань учитель вибирає найбільш раціональні форми, методи і засоби навчання і контролю навчальної діяльності та самостійної роботи школярів. Організовує регуляцію й саморегуляцію учнями, контроль і самоконтроль, оцінювання і самооцінювання навчальної діяльності, її аналіз і самоаналіз, забезпечуючи при цьому досягнення запланованих результатів. Основні етапи процесу навчання: підготовчий, етап здійснення, аналітичний.

Учіння – система пізнавальних дій учнів, спрямованих на розв'язання навчально-виховних завдань.

Розрізняють два типових варіанти дій учнів: під керівництвом учителя і самостійно.

Коли навчально–пізнавальна діяльність учнів відбувається під керівництвом учителя, в ній можна вичленити такі дії учнів:

- прийняття мети й завдань, поставлених учителем;
- формування мотивів діяльності;
- здійснення, регулювання та аналіз своїх дій разом з учителем.

Коли відбувається самостійне учіння, то учень сам планує завдання, вибирає засоби для його виконання, здійснює самоконтроль та самоаналіз власної діяльності.

Дія – це зовнішній прояв діяльності. Навчальна діяльність супроводжується внутрішнім процесом засвоєння учнями знань. Сучасна психолого–педагогічна наука має кілька підходів до організації процесу засвоєння знань. Н. Менчинська та Д. Богоявленський пропонують організовувати засвоєння знань на основі аналітико–синтетичної діяльності, порівняння, асоціації, узагальнення даних, підкреслюють значення самостійного пошуку ознак понять і способів розв'язання нових типів задач у процесі засвоєння. Д. Ельконін і В. Давидов вважають, що школярі мають спершу ознайомитися із загальними теоретичними положеннями, щоб виводити з них більш конкретні знання, ними обґрунтоване і практично здійснене розвивальне навчання, яке мало на меті прискорений розумовий розвиток школярів. П. Гальперін і Н. Тализіна – автори теорії поетапного формування розумових дій, яка включає п'ять етапів: 1) попереднє ознайомлення з дією та умовами виконання; 2) формування дій у матеріальному вигляді з розгортанням усіх операцій, що до них входять (за допомогою моделей); 3) формування дії у зовнішній мові ; 4) формування дії у внутрішній мові; 5) перехід дії у розгорнуті процеси мислення.

Процес засвоєння знань включає в себе такі ланки: сприймання, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення, застосування на практиці.

Сприймання – це відображення в свідомості людини окремих властивостей предметів і явищ, що в даний момент діють на органи чуття. Розрізняють безпосереднє (чуттєве) і опосередковане (раціональне) сприймання. На основі безпосереднього сприймання в пам'яті створюються образи предметів, явищ, процесів; раціонального – уявлення. Для успішного сприймання учнями навчального матеріалу вчитель повинен викладати його лаконічно, акцентувати увагу на основних моментах, чітко і логічно структурувати інформацію, особливу увагу приділяти візуальному представленню навчальної інформації. Особливо важливе на цьому етапі перше враження (імпринтінг) учнів, тому воно повинно бути правильним і яскравим.

Розуміння – встановлення зв’язків між явищами і процесами, з'ясування їхньої будови, складу, призначення, розкриття причин явищ і подій, мотивів

вчинків літературних героїв чи історичних осіб, пояснення змісту тексту, смислу окремих слів. Вчителю важливо пам'ятати, що для ефективного розуміння треба викладати матеріал зрозуміло, доступно, вчити учнів співставляти факти, дані, робити висновки.

Осмислення – розкриття більш глибоких зв'язків між окремими елементами цілого, більш глибоке порівняння, аналіз цих зв'язків. У школярів на цьому етапі з'являється власне ставлення до вивченого, початки переконання, уміння доводити справедливість висновків.

Узагальнення – виділення і об'єднання загальних, суттєвих рис предметів і явищ. На основі узагальнень формуються поняття, закони, ідеї, теорії. Узагальнення не обов'язково завершує засвоєння. Закони, визначення, правила можуть даватись і на початку вивчення теми (при дедуктивному підході). При узагальненні навчального матеріалу вчителю слід звертати увагу на найважливіші ознаки предметів і явищ. Повноцінне осмислення і узагальнення можливе за умови, що воно базується на достатніх наукових знаннях, які дозволяють широко використовувати порівняння, аналогію і доказовість. На цьому етапі здійснюється систематизація навчального матеріалу.

Закріплення – неодноразове відтворення матеріалу, що вивчається, в цілому і по частинах, повторне осмислення. Здійснюється воно шляхом заучування деяких основних фактів, визначень, зв'язків, способів доведення, шляхом відтворення деяких особливо важливих елементів вивчення матеріалу, узагальнень і висновків, виконання письмових і лабораторних вправ. В основі закріплення лежить психологічний процес запам'ятовування – накопичення і збереження в пам'яті інформації та вражень для практичного їх відтворення. Запам'ятовування може бути осмисленим і механічним («зубрінням»). Тому при закріпленні важливо не зазубрювати, а поглиблювати знання, здійснювати перенос знань на нові ситуації. Цінується, щоб учні наводили власні приклади, виконували вправи пошукового і творчого характеру. Для кращого запам'ятовування варто використовувати асоціативні образи, чуттєві переживання, опорні сигнали (набір ключових слів, знаків тощо, розміщених на плакаті, великому аркуші паперу чи просто на дошці).

Застосування – забезпечення глибини, міцності, усвідомленості, дієвості знань, умінь і навичок. Досягається на практиці різноманітними вправами. В. Онищук класифікує вправи на підготовчі, ввідні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні. Особливе значення для повноцінного застосування мають міжпредметні зв'язки, вирішення різних життєвих задач, де доводиться використовувати комплекс знань з різних навчальних предметів.

Ефективність засвоєння знань, умінь і навичок залежить від:

- мотивації учіння;

• рівня розвитку емоційної сфери учнів (здатності на емоційні переживання);

• правильної організації спілкування;

• розвитку самостійності та творчої активності учнів.

Отже, процес навчання складається з ключових компонентів: мети, завдань, змісту, методів, засобів та форм організації, що взаємодіють між собою, щоб привести учня від незнання до знань та навичок, включаючи етапи сприймання, осмислення, узагальнення, закріплення та застосування матеріалу; це активна двосторонній процес між учителем (викладання) і учнем (учіння). Усі компоненти пов'язані: мета визначає завдання, які формують зміст, для реалізації якого застосовуються методи, засоби та форми. Навчання – це єдиний цикл, що рухається від незнання до знання.

4. *Рушійні сили процесу навчання.*

Діалектика процесу навчання вимагає розглядати його в розвитку, в русі, у взаємодії різних його сторін.

Рушійні сили процесу навчання – це внутрішні й зовнішні чинники, що зумовлюють активність учня та забезпечують поступальний розвиток пізнавальної діяльності.

Рушійними силами навчального процесу є суперечності (зовнішні і внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні):

• між постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання і його станом, що потребує постійного вдосконалення;

• між наявним у школярів рівнем знань, умінь і навичок та тим рівнем , який необхідний для розв'язання поставлених перед ними нових завдань;

• між фронтальним викладанням матеріалу та індивідуальним характером його засвоєння;

• між знаннями учнів та вмінням їх застосувати у практичній діяльності та ін.

Ці протиріччя створюють внутрішнє спонукання (мотивацію) для розв'язання проблем, що й рухає процес навчання вперед. Мистецтво вчителя полягає у створенні, виявленні і розв'язанні цих суперечностей, використанні їх для активізації пізнавальної діяльності учнів.

Такі суперечності виконують функцію внутрішнього стимулу навчання, оскільки породжують пізнавальну потребу та мотивують учня до розв’язання проблемних ситуацій. У процесі їх подолання відбувається не лише засвоєння нових знань, а й розвиток мислення, формування навчальної самостійності та здатності до саморозвитку.

Ключовими компонентами рушійної сили процесу навчання є:

• пізнавальна потреба або навчальне завдання, що визначає мету й спрямованість діяльності;

• наявний рівень знань і вмінь, який слугує опорою для подальшого пізнання;

• суперечність (протиріччя) між тим, що вже відомо, і тим, що необхідно опанувати для успішного виконання завдання.

Механізм дії рушійної сили навчання реалізується у кілька взаємопов'язаних етапів. Спочатку виникає проблемна ситуація – учень стикається із завданням, яке не може бути розв'язане за допомогою наявних знань. Це зумовлює психологічне напруження, відчуття утруднення або пізнавального дискомфорту, що активізує мисленнєву діяльність. Далі відбувається пошук шляхів розв'язання проблеми: формулюються запитання, висуваються припущення, здійснюється звернення до нових джерел інформації та способів дії. Результатом цього процесу стає оволодіння новими знаннями й уміннями, які усувають виявлену суперечність.

Подальше ускладнення навчальних завдань породжує нові протиріччя, що забезпечує безперервність пізнавального розвитку особистості. Таким чином, рушійні сили навчання постають необхідною умовою не лише ефективного засвоєння знань, а й цілісного інтелектуального та особистісного зростання учня.

Сучасна педагогіка і психологія визначають центральною рушійною силою навчання суперечність між новими пізнавальними й практичними завданнями, які постають перед особистістю, та наявним рівнем її знань, умінь і способів діяльності. Саме цей розрив викликає усвідомлене відчуття труднощів, яке спонукає до інтелектуального напруження, пошуку нової інформації та активного подолання наявних прогалин у знаннях.

Питання для самоконтролю

1. Які функції процесу навчання ви знаєте?
2. Дайте визначення поняття «процес навчання».
3. З яких компонентів складається процес навчання?
4. Від чого залежить ефективність засвоєння знань, умінь і навичок?
5. Дайте визначення рушійних сил процесу навчання.
6. Яка суперечність є центральною рушійною силою навчання?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Як зміни одного з компонентів процесу навчання впливають на цей процес?

А) не впливають;

В) впливають на функціонування всієї системи;

C) залежно від обставин;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

2. Структура процесу навчання містить …

A) зміст навчання, діяльність вчителя та учня, методи навчання;

B) цілі навчання, суспільство, вчителя та учня;

C) цілі та зміст навчання, вчителя та учня, форми, методи й засоби навчання;

D) поєднання форм, методів і засобів навчання.

3. Сучасна педагогіка і психологія визначають центральною рушійною силою навчання суперечність між ...

A) постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання і його станом, що потребує постійного вдосконалення;

B) фронтальним викладанням матеріалу та індивідуальним характером його засвоєння;

C) новими пізнавальними й практичними завданнями, які постають перед особистістю, та наявним рівнем її знань, умінь і способів діяльності;

D) між знаннями учнів та вмінням їх застосувати у практичній діяльності.

4. Серед наявних відповідей оберіть ту, що відповідає застосуванню знань як ланці процесу навчання.

A) неодноразове відтворення матеріалу, що вивчається, в цілому і по частинах, повторне осмислення;

B) розкриття більш глибоких зв'язків між окремими елементами цілого, більш глибоке порівняння, аналіз цих зв'язків;

C) забезпечення глибини, міцності, усвідомленості, дієвості знань, умінь і навичок;

D) встановлення зв'язків між явищами і процесами, з'ясування їхньої будови, складу, призначення, розкриття причин явищ і подій, мотивів вчинків літературних героїв чи історичних осіб, пояснення змісту тексту, смислу окремих слів.

5. Серед наявних відповідей оберіть ту, що відповідає осмисленню знань як ланці процесу навчання.

A) неодноразове відтворення матеріалу, що вивчається, в цілому і по частинах, повторне осмислення;

B) розкриття більш глибоких зв'язків між окремими елементами цілого, більш глибоке порівняння, аналіз цих зв'язків;

C) забезпечення глибини, міцності, усвідомленості, дієвості знань, умінь і навичок;

D) встановлення зв'язків між явищами і процесами, з'ясування їхньої будови, складу, призначення, розкриття причин явищ і подій, мотивів вчинків

літературних героїв чи історичних осіб, пояснення змісту тексту, смислу окремих слів.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Який із генеральних чинників (організаційно–педагогічний вплив, научуваність учнів; навчальний матеріал; час) є, на ваш погляд, визначальним, у процесі вивчення учнями предмета вашої предметної спеціальності? Обґрунтуйте вашу відповідь.

ТЕМА 12
ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ НАВЧАННЯ

Мета: вивчити структуру діяльності вчителя і учнів у процесі навчання, значення мотивації учіння учнів та підходи до організації навчального процесу.

План

1. Структура діяльності вчителя в навчальному процесі.
2. Діяльність учнів у процесі навчання.
3. Мотивація учіння школярів.
4. Види навчання (підходи до організації навчального процесу).

***Ключові слова**: діяльність, вчитель, учень, структура діяльності вчителя, мотивація учіння, види навчання, навчальний процес*.

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Структура діяльності вчителя в навчальному процесі.*

Діяльність учителя в навчальному процесі є складною, багатовимірною та системно організованою. Вона охоплює послідовний цикл взаємопов'язаних етапів, що забезпечують цілеспрямоване управління навчально–пізнавальною діяльністю учнів і сприяють їхньому інтелектуальному, особистісному та соціальному розвитку. До таких етапів належать проєктування (планування) освітнього процесу, організація навчальної діяльності учнів, безпосереднє здійснення викладання, стимулювання пізнавальної активності, контроль і корекція навчальних досягнень, а також аналіз результатів із метою подальшого

вдосконалення педагогічної практики.

Структура діяльності вчителя ґрунтується на поєднанні гностичних (пізнавально–дослідницьких), комунікативних, організаторських та управлінських функцій. Її кінцевою метою є не лише передавання знань, а й формування в учнів здатності до самостійного навчання, розвитку критичного мислення, ціннісних орієнтацій та соціальної відповідальності.

Основні компоненти структури діяльності вчителя

1. *Проєктувальна (планувальна) діяльність*. Цей компонент передбачає науково обґрунтоване передбачення ходу та результатів навчального процесу. Учитель здійснює розробку календарно-тематичних і поурочних планів, визначає цілі й завдання навчання, добирає оптимальний зміст, методи, форми та засоби навчальної діяльності. Планування забезпечує логічну послідовність засвоєння навчального матеріалу, його відповідність віковим та індивідуальним особливостям учнів і вимогам освітніх стандартів.

2. *Організаторська діяльність.* Організаторська діяльність полягає у створенні необхідних умов для ефективної навчальної роботи. Вона включає підготовку навчального середовища, забезпечення наочних матеріалів і технічних засобів, організацію різних видів діяльності учнів, розподіл ролей і завдань. Учитель спрямовує навчальний процес так, щоб кожен учень усвідомлював мету діяльності та власну відповідальність за її результат.

3. *Інформаційна (виконавська) діяльність*. Цей компонент пов’язаний із безпосереднім викладанням навчального матеріалу. Учитель здійснює пояснення, демонстрацію, інтерпретацію фактів і понять, організовує сприйняття та осмислення інформації, керує пізнавальною діяльністю учнів. Важливим аспектом є використання сучасних педагогічних технологій, інтерактивних методів і дидактичних засобів, що підвищують ефективність навчання.

4. *Комунікативна та стимулююча діяльність*. Комунікативний аспект діяльності вчителя забезпечує встановлення продуктивної взаємодії з учнями на основі довіри, партнерства та діалогу. Стимулююча функція полягає у формуванні позитивної мотивації до навчання, створенні проблемних ситуацій, використанні дискусій, ігрових і творчих методів. Через заохочення, підтримку та зворотний зв’язок учитель активізує пізнавальний інтерес і самостійну діяльність учнів.

5. *Контрольно-коригувальна (регулююча) діяльність*. Контроль і оцінювання є необхідними складниками управління навчальним процесом. Учитель здійснює поточний і підсумковий контроль рівня засвоєння знань, умінь і навичок, аналізує типові помилки та визначає напрями корекції. На основі отриманих результатів він регулює темп і зміст навчання, добирає додаткові завдання та методи підтримки учнів.

6. *Аналітична діяльність*. Завершальним етапом педагогічної діяльності є

аналіз результатів навчання та власної роботи. Учитель оцінює досягнуті навчальні результати, ефективність застосованих методів і форм організації навчання, здійснює самоаналіз професійної діяльності. Це створює підґрунтя для професійного зростання, удосконалення педагогічної майстерності та підвищення якості освітнього процесу.

Таким чином, структура діяльності вчителя є цілісною, динамічною системою, у якій усі компоненти тісно взаємопов'язані й взаємодіють між собою. Саме їх узгоджене функціонування забезпечує ефективне керування навчальним процесом і всебічний розвиток особистості учня.

2. *Діяльність учнів у процесі навчання.*

Учіння – система пізнавальних дій учнів, спрямованих на розв'язання навчально-виховних завдань.

Розрізняють два типових варіанти дій учнів: під керівництвом учителя і самостійно.

Коли навчально–пізнавальна діяльність учнів відбувається під керівництвом учителя, в ній можна вичленити такі дії учнів: прийняття мети й завдань, поставлених учителем; формування мотивів діяльності; здійснення, регулювання та аналіз своїх дій разом з учителем. Коли відбувається самостійне учіння, то учень сам планує завдання, вибирає засоби для його виконання, здійснює самоконтроль та самоаналіз власної діяльності.

Дія – це зовнішній прояв діяльності. Навчальна діяльність супроводжується внутрішнім процесом засвоєння учнями знань. Сучасна психолого-педагогічна наука має кілька підходів до організації процесу засвоєння знань. Н. Менчинська та Д. Богоявленський пропонують організовувати засвоєння знань на основі аналітико-синтетичної діяльності, порівняння, асоціації, узагальнення даних, підкреслюють значення самостійного пошуку ознак понять і способів розв'язання нових типів задач у процесі засвоєння. Д. Ельконін і В. Давидов вважають, що школярі мають спершу ознайомитися із загальними теоретичними положеннями, щоб виводити з них більш конкретні знання, ними обґрунтоване і практично здійснене розвивальне навчання, яке мало на меті прискорений розумовий розвиток школярів. П. Гальперін і Н. Тализіна – автори теорії поетапного формування розумових дій, яка включає п'ять етапів: 1) попереднє ознайомлення з дією та умовами виконання; 2) формування дій у матеріальному вигляді з розгортанням усіх операцій, що до них входять (за допомогою моделей); 3) формування дії у зовнішній мові ; 4) формування дії у внутрішній мові; 5) перехід дії у розгорнуті процеси мислення.

3. *Мотивація учіння школярів.*

Мотивація – це процес формування і закріплення у школярів позитивних

мотивів навчальної діяльності. Мотивами у психології називають внутрішні імпульси, що збуджують людину до діяльності. Зовнішні імпульси називають стимулами. Правильно підібрані стимули сприяють формуванню позитивних мотивів. Наприклад, доброзичлива вимогливість (стимул) розвиває в учнів почуття відповідальності (мотив). В. А. Онищук класифікує мотиви за основною цілеспрямованістю навчально-виховного процесу в школі на соціальні (почуття обов'язку і відповідальності), пізнавальні (пізнавальний інтерес), професійно-ціннісні (інтерес до здобуття певної професії) .

Причинами низької мотивації учіння школярів можуть бути: недостатня зацікавленість; страх перед невдачею; хибні цінності; наявність навчальних проблем; недостатнє навантаження; потреба уваги з боку вчителя; емоційна перевтома ; низькі очікування; вираження вчителем незадоволення.

Для стимулювання процесу формування в учнів позитивних мотивів учіння вчителю необхідно:

- захоплююче викладати навчальний матеріал, звертатись до емоцій школярів, викликати у них радість, здивування, сумнів;
- включати учнів у самостійний пошук;
- створювати ситуації успіху школярів у навчальній діяльності ;
- створювати ситуації утруднення (проблемні ситуації) для розвитку самостійного мислення, кмітливості, інтуїції;
- створювати ігрові ситуації;
- правильно будувати систему навчальних вимог;
- оптимально навантажувати учнів;
- дозувати навчальні завдання;
- справедливо, доброзичливо, регулярно оцінювати навчальну роботу школярів;
- піклуватись про свій авторитет (повагу учнів), розвивати свій внутрішній світ, демонструвати глибокі знання не тільки зі свого предмета, але й у інших галузях науки і культури.

Крім того, можна використовувати такі прийоми, як: урізноманітнення техніки викладання; приватна розмова з учнем; звернення особливої уваги на обдарування і здібності учнів; дозвіл учням, які вже засвоїли тему, не ходити на уроки, а виконувати дома цікаві додаткові завдання; надання права учням на вибір завдань.

4. *Види навчання (підходи до організації навчального процесу).*

Сучасна педагогічна наука розглядає навчання як багатовимірний процес, що може бути організований за різними підходами залежно від дидактичних цілей, змісту освіти, методів діяльності та рівня пізнавальної активності учнів. У

зв’язку з цим у педагогіці існує кілька класифікацій видів навчання.

За дидактичними цілями та змістом розрізняють теоретичне, теоретико-практичне, теоретико-дослідницьке та продуктивне навчання. За домінуванням методів виділяють репродуктивне та активне навчання. Залежно від інтенсивності навчальної праці розрізняють екстенсивне, нормативне й інтенсивне навчання. Навчання, спеціально зорієнтоване на розвиток пізнавальних і творчих можливостей особистості, називають розвивальним, а спрямоване переважно на формування ціннісних орієнтацій і поведінки – виховним. Інноваційним є навчання, побудоване на основі сучасних освітніх технологій, зокрема проблемного, модульного, ігрового, диференційованого та комп’ютерного навчання.

Найпоширенішою в дидактиці є класифікація видів навчання за основними способами передавання соціально–історичного досвіду новому поколінню. Відповідно до цього підходу розрізняють інформаційно-повідомлююче, пояснювально-ілюстративне, проблемне та програмоване навчання.

Інформаційно-повідомлююче (догматичне) навчання спрямоване на передавання та засвоєння готових знань без їх детального пояснення й осмислення. Воно було характерним для освіти Стародавнього світу та Середньовіччя і частково зберіглося до сьогодні. Такий підхід доцільний у тих випадках, коли навчальний матеріал має інформативний характер і не потребує глибокого тлумачення.

Починаючи з XVII століття, у шкільній практиці поширюється *пояснювально-ілюстративне навчання*, яке в XX столітті отримало назву традиційного. За такого підходу провідна роль належить учителю, який пояснює, доводить і демонструє навчальний матеріал, використовуючи наочність – таблиці, схеми, ілюстрації, досліди. Учні сприймають інформацію, осмислюють її, запам’ятовують і відтворюють, а застосування знань здійснюється переважно у вигляді вправ за зразком. Цей вид навчання забезпечує швидке та відносно міцне засвоєння знань і способів діяльності, дає змогу ефективно організувати фронтальну роботу й здійснювати систематичний контроль. Водночас його обмеженням є недостатній розвиток творчого мислення та індивідуальних пізнавальних можливостей учнів.

Проблемне навчання орієнтоване на активізацію пізнавальної діяльності та розвиток творчого мислення учнів. Його сутність полягає в організації навчального процесу через створення проблемних ситуацій – пізнавальних суперечностей між наявними знаннями учнів і новими навчальними завданнями. Роль учителя полягає у постановці проблеми, спрямуванні учнів на її усвідомлення та стимулюванні пошукової діяльності. Проблемне навчання передбачає такі етапи: створення проблемної ситуації, усвідомлення проблеми,

висування гіпотез, їх перевірку, формулювання висновків і застосування здобутих знань у нових умовах. Цей підхід сприяє розвитку пізнавального інтересу, самостійності та творчості, однак потребує високої методичної підготовки вчителя й належного рівня підготовленості учнів.

Особливою формою організації навчального процесу є програмоване навчання, яке ґрунтується на поетапному засвоєнні навчального матеріалу, поданого невеликими логічно завершеними дозами. Кожен крок супроводжується інструкціями щодо виконання дій і оперативним контролем або самоконтролем. Учень отримує негайний зворотний зв'язок і може працювати у власному темпі. Програмоване навчання може реалізовуватися за допомогою лінійних, розгалужених, комбінованих або адаптивних програм, зокрема із застосуванням комп'ютерних технологій. Його перевагами є індивідуалізація навчання та чіткий контроль результатів, проте надмірна алгоритмізація може призводити до формалізації пізнавальної діяльності.

Різновидом програмованого є *комп'ютерне навчання*, що здійснюється у формі діалогу між учнем і комп'ютером. Воно дає змогу моделювати складні процеси, організовувати тренувальні й дослідницькі завдання, поєднувати проблемний і пошуковий підходи, а також забезпечувати ефективну індивідуалізацію навчання.

Значного поширення в сучасній школі набуло *ігрове навчання*, яке ґрунтується на використанні дидактичних і рольових ігор як засобу моделювання реальних ситуацій. Воно сприяє формуванню позитивної мотивації, розвитку творчої активності, комунікативних умінь та відповідальності, особливо за умов групової діяльності.

Важливим напрямом модернізації освіти є *модульне навчання*, що передбачає організацію навчального процесу на основі відносно самостійних змістових і навчальних модулів. Модульне навчання забезпечує поетапне формування знань і вмінь, урахування індивідуальних потреб учнів та їх активну участь у навчальній діяльності. У межах модульно-розвивального підходу виокремлюють мотиваційний, пошуковий, контрольно-смисловий, адаптивний, узагальнювальний і рефлексивний етапи навчання.

З метою урахування індивідуальних особливостей учнів у сучасній дидактиці широко застосовується *диференційоване навчання*, яке може бути внутрішнім або зовнішнім. Внутрішня диференціація здійснюється без створення стабільних груп, тоді як зовнішня передбачає формування профільних або спеціалізованих класів.

Таким чином, сучасний навчальний процес характеризується різноманіттям організаційних моделей і підходів. У практиці школи вони рідко застосовуються в «чистому» вигляді, найчастіше відбувається їх поєднання, що

дає змогу реалізувати гнучкі навчальні технології та забезпечити ефективний розвиток особистості учня.

Питання для самоконтролю

1. Які структурні компоненти діяльності вчителя в навчальному процесі?
2. Які можна назвати дії учнів, коли навчально-пізнавальна діяльність учнів відбувається під керівництвом учителя?
3. Які групи мотивів виділяє В. А. Онищук за основною цілеспрямованістю навчально–виховного процесу в школі?
4. Які можуть бути причини низької мотивації учіння школярів?
5. Які види навчання виділяються у класифікації за основними способами передавання соціально-історичного досвіду новому поколінню?
6. Дайте коротку характеристику проблемному навчанню.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Які функції відносяться до структури діяльності вчителя?

A) гностичні (пізнавально-дослідницькі);

B) комунікативні;

C) організаторські;

D) психологічні.

2. Для стимулювання процесу формування в учнів позитивних мотивів учіння вчителю необхідно:

A) захоплююче викладати навчальний матеріал;

B) інтенсивно залучати батьків для нагляду за домашньою роботою учнів;

C) включати учнів у самостійний пошук;

D) створювати ситуації успіху школярів у навчальній діяльності.

3. Навчання може бути організоване за різними підходами залежно від…

A) дидактичних цілей;

B) змісту освіти;

C) типу шкіл;

D) методів діяльності.

4. За домінуванням методів виділяють як види навчання…

A) репродуктивне та активне навчання;

B) теоретичне, теоретико–практичне, теоретико–дослідницьке та продуктивне навчання;

C) екстенсивне, нормативне й інтенсивне навчання;

D) інформаційно-повідомлююче, пояснювально-ілюстративне, проблемне та програмоване навчання.

5. Д. Ельконін і В. Давидов обґрунтували …

A) асоціативно–рефлекторну теорію;

B) теорію поетапного формування розумових дій;

C) розвивальне навчання;

D) продуктивне навчання.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. З контексту матеріалу теми зробіть висновок, якому виду навчання ви надасте перевагу під час викладання предмету вашої предметної спеціальності? Обґрунтуйте вашу відповідь.

ТЕМА 13
МЕТОДИ, ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ НАВЧАННЯ

Мета*:* вивчити поняття методу, прийому та засобу навчання, найбільш поширені класифікації методів і засобів навчання; сформувати уявлення студентів про вибір методів навчання та застосування комп’ютера та інформаційних технологій у навчальному процесі.

План

1. Поняття методу і прийому навчання.
2. Класифікації методів навчання. Методи навчання за джерелом знань.
3. Методи навчання за характером логіки пізнання та за рівнем самостійної розумової діяльності.
4. Класифікація методів навчання Ю. Бабанського.
5. Вибір методів навчання.
6. Засоби навчання і їх види. Комп’ютер та інформаційні технології в навчальному процесі.

***Ключові слова**: метод навчання, прийом навчання, засіб навчання, класифікація методів навчання, комп`ютер, інформаційні технології, джерело інформації.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Поняття методу і прийому навчання.*

Основними завданнями сучасної школи є забезпечення учнів міцними знаннями з основ наук, формування наукового світогляду, розвиток творчих здібностей та всебічне виховання особистості шляхом формування предметних і ключових компетентностей. Визначальну роль у реалізації цих завдань відіграють методи навчання, які використовуються в освітньому процесі.

Навчальна діяльність учителя є багатогранною, проте вона підпорядковується певним закономірностям, що можуть бути усвідомлені лише за умови узагальнення педагогічного досвіду та результатів психолого–педагогічних досліджень. У навчальному процесі вчитель і учні виступають як активні суб'єкти спільної діяльності: педагог організовує навчально–пізнавальну діяльність учнів, спрямовуючи її різними способами до досягнення освітньої мети. Саме ці способи впорядкованої, цілеспрямованої та взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів і називають методами навчання.

Методи навчання – це способи організації та здійснення спільної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на досягнення визначених цілей освіти.

Розробленням методів навчання, їх теоретичним обґрунтуванням і класифікацією займається дидактика. Вважається, що засвоєння знань і способів діяльності відбувається на трьох основних рівнях:

- усвідомленого сприйняття та запам'ятовування;
- застосування знань за зразком і в аналогічних ситуаціях;
- творчого використання знань у нових умовах.

На практиці методи навчання реалізуються через сукупність конкретних дій учителя й учнів – прийомів навчання.

Прийоми навчання – це окремі розумові або практичні дії, що конкретизують, доповнюють або розкривають спосіб засвоєння навчального матеріалу в межах певного методу. Наприклад, у словесних методах застосовуються прийоми порівняння, зіставлення, узагальнення; у методі бесіди – постановка запитань, активізація уваги, ілюстрування, демонстрація тощо.

Відомий український педагог В. Шаталов підкреслював, що в його педагогічному арсеналі налічувалося понад тисячу прийомів, тоді як кількість методів залишалася обмеженою. Це переконливо засвідчує, що прийоми є складовими елементами методу. Кожен учитель, спираючись на власний досвід і творчий пошук, формує індивідуальну систему прийомів, що зумовлює його педагогічний стиль і професійну своєрідність.

2. *Класифікації методів навчання. Методи навчання за джерелом знань*

Класифікація методів навчання – це впорядкована система методів, згрупованих за певними ознаками та пов'язаних між собою внутрішніми логічними зв'язками.

Історичний аспект

Наприкінці XIX – на початку XX століття метод навчання трактувався як мистецтво вчителя спрямовувати думки учнів і організовувати навчальну діяльність за певним планом. Метод розглядався як головний інструмент педагогічної діяльності, що забезпечує взаємодію вчителя й учнів і результативність навчального процесу.

Методи навчання поділяють на *загальні* (застосовуються під час вивчення різних предметів) і *спеціальні* (характерні для окремих дисциплін). Сукупність методів викладання конкретного предмета утворює методику навчання, яка є галуззю педагогічної науки та досліджує закономірності вивчення певного навчального курсу.

У 20–х роках XX століття спроби створення принципово нових методів навчання не дали очікуваних результатів, що зумовило повернення до класичних методів і посилило потребу в їх науковій класифікації. У 40–60–х роках поширення набула спрощена класифікація, яка охоплювала три групи методів: словесні, наочні та практичні. Згодом у дидактиці з'явилися десятки класифікацій, розроблених І. Лернером, М. Скаткіним, Ю. Бабанським, І Бондарем, А. Алексюком та іншими науковцями.

Основні сучасні класифікації методів навчання

Найпоширенішими є класифікації:

- за джерелом передачі й сприймання інформації (словесні, наочні, практичні);
- за характером пізнавальної діяльності учнів (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний, частково-пошуковий, дослідницький);
- за дидактичною метою (методи засвоєння знань, формування вмінь і навичок, контролю й оцінювання);
- за цілісним підходом до навчальної діяльності (методи організації, стимулювання, контролю та корекції навчання).

Методи навчання за джерелами інформації

За способом передачі інформації та характером діяльності вчителя й учнів методи навчання поділяють на словесні, наочні та практичні.

Словесні методи

До словесних методів належать розповідь, пояснення, бесіда, лекція.

Розповідь – усний, послідовний виклад навчального матеріалу, який

застосовується на різних етапах навчання. Її ефективність залежить від логіки, емоційності, доступності мови та вміння вчителя поєднувати розповідь з іншими методами.

Пояснення – монологічний метод тлумачення понять, закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків. Воно особливо ефективне під час вивчення теоретичного матеріалу та розв'язування навчальних задач і потребує чіткості, логічності та аргументованості.

Бесіда – діалогічний метод, за допомогою якого вчитель системою запитань підводить учнів до засвоєння нового матеріалу або перевіряє рівень його засвоєння. Розрізняють *вступні, евристичні та синтезуючі бесіди*. Правильно організована бесіда активізує мислення, мовлення та пізнавальну діяльність учнів, хоча потребує значних часових затрат і ретельної підготовки.

Лекція у старших класах використовується для пояснення складних тем і передбачає чітку структуру, логічну послідовність викладу та узагальнювальні висновки.

Наочні методи

До наочних методів належать *ілюстрація, демонстрація, презентація*.

Ілюстрація допомагає конкретизувати словесний матеріал за допомогою статичних наочних засобів. *Демонстрація* передбачає використання динамічних об'єктів і процесів. *Презентація,* зокрема комп'ютерна, поєднує словесний і наочний компоненти та слугує ефективним засобом інформування й мотивації.

Практичні методи

Практичні методи (вправи, лабораторні й практичні роботи, проєкти, досліди) спрямовані на закріплення знань і формування практичних умінь. Вони активізують діяльність учнів і забезпечують глибше засвоєння навчального матеріалу.

Таким чином, раціональний добір і поєднання методів навчання є важливою умовою ефективності освітнього процесу та професійної майстерності вчителя.

3. *Методи навчання за характером логіки пізнання та за рівнем самостійної розумової діяльності.*

Виходячи з аналізу видів змісту освіти та способів їх засвоєння, М. Скаткін і І. Лернер, з огляду на ступінь реалізації розвивальної функції навчання, виокремили п'ять рівнів пізнавальної діяльності учнів, які водночас відповідають п'яти методам навчання. Запропонована ними класифікація ґрунтується на зростанні рівня самостійності розумової діяльності учнів і охоплює такі методи:

- пояснювально–ілюстративний (інформаційно–рецептивний);
- репродуктивний;

- проблемний виклад;
- частково–пошуковий (евристичний);
- дослідницький.

Названі методи розташовані в логічній послідовності – від найнижчого до найвищого рівня пізнавальної самостійності учнів.

Пояснювально-ілюстративний метод навчання

Пояснювально-ілюстративний метод спрямований передусім на забезпечення розуміння учнями навчального матеріалу. Розуміння при цьому розглядається не лише як результат, а й як процес пізнавальної діяльності, у ході якого учень встановлює зв'язок між новим і відомим, підводить нове поняття під уже засвоєне, порівнює незнайоме з відомим.

Визначення основи для порівняння та напряму встановлення зв'язків у цьому методі здебільшого є функцією вчителя. Разом із тим, учитель повинен чітко дотримуватися принципу доцільності: усе, що учень здатний виконати самостійно, він має робити сам. Програму дій може задавати як учитель, так і вона може розроблятися спільно з учнями. Пояснювально-ілюстративний метод реалізується у формах розповіді, бесіди, лекції, пояснення, ілюстрації, демонстрації дослідів, схем, картин, а також у формі обговорення.

Оскільки цей метод ґрунтується на закономірностях сприймання, учитель повинен добирати такі способи дій, які забезпечували б не лише правильне розуміння навчального матеріалу, а й формування чітких, повних і адекватних уявлень про об'єкт вивчення.

Як засіб досягнення дидактичних цілей пояснювально-ілюстративний метод передбачає обов'язкове отримання зворотного зв'язку. Учитель має оцінити ступінь досягнення запланованого результату та, за потреби, здійснити корекційні впливи. У цьому випадку діагностика зводиться передусім до діагностики рівня розуміння.

Розглянемо приклад. Під час вивчення теми «Прямокутник» на уроці математики подається означення: прямокутник – це паралелограм, у якого всі кути прямі. Таким чином, поняття «прямокутник» підводиться під поняття «паралелограм». Якщо учень справді розуміє це означення, він зможе, порівнявши подане визначення з фігурами, зображеними на дошці, правильно визначити, які з них є ромбами.

Показником розуміння також є вміння учнів наводити власні приклади, здійснювати перекодування інформації, тобто переводити її з однієї форми в іншу (наприклад, словесний опис – у формулу, таблицю, графік або навпаки).

У практиці школи прийнято, що у разі нерозуміння матеріалу учень має повідомити про це вчителя. У старших класах це зазвичай відбувається через усне звернення, у молодших – за допомогою різних форм сигналізації

(наприклад, кольорових карток).

Особливого значення в пояснювально-ілюстративному методі набуває поєднання усного пояснення з ілюстрацією та демонстрацією. Саме таке поєднання активізує діяльність обох півкуль головного мозку, сприяє актуалізації попереднього досвіду учнів і формуванню цілісного пізнавального образу об'єкта вивчення.

Оскільки розуміння базується на встановленні зв'язків між відомим і новим, важливою умовою є актуалізація знань, які слугують основою для порівняння. У практиці це реалізується через повторення матеріалу, необхідного для засвоєння нового. Проте зовнішнє відтворення ще не гарантує внутрішньої готовності знань до активного використання.

Підсумовуючи, можна виокремити такі характерні ознаки пояснювально-ілюстративного методу:

1. Забезпечує засвоєння навчального матеріалу на рівні розуміння.

2. Ґрунтується на психологічних закономірностях сприймання та утворення асоціацій.

3. Діяльність учителя спрямована на актуалізацію знань учнів і переведення їх у блок оперативної пам'яті.

4. Діяльність учнів полягає у встановленні зв'язків між новим і відомим.

5. Оцінювання ефективності здійснюється через перевірку вміння порівнювати, тлумачити, перекодовувати інформацію, наводити приклади.

6. Реалізується у формах розповіді, лекції, бесіди, пояснення, ілюстрації, демонстрації у поєднанні з елементами самостійної діяльності.

Недоліком цього методу є обмежені можливості формування практичних умінь.

Репродуктивний метод навчання

Репродуктивний метод розв'язує складніші завдання, ніж пояснювально-ілюстративний. Його сутність полягає у виконанні учнями дій за зразком, який демонструє вчитель: виконання вправ, розв'язування задач, проведення дослідів.

Функція методу полягає у забезпеченні такого рівня засвоєння, за якого учень здатний відтворювати навчальний матеріал за наявності зовнішньої опори (рівень розпізнавання) або самостійно застосовувати знання у типовій ситуації (репродуктивний рівень).

Запам'ятовування матеріалу вимагає вольових зусиль і повторення. Психологічні дослідження доводять, що міцне запам'ятовування забезпечується багаторазовим повторенням. Водночас ефективним є включення знань у різні змістові перетворення, коли увага учня зосереджена на операціях, а інформація засвоюється на підсвідомому рівні.

Так, під час вивчення формули другого закону Ньютона учень,

розв’язуючи задачу на знаходження прискорення, не ставить за мету запам’ятати формулу, але через її багаторазове використання та перетворення вона засвоюється міцніше.

Для формування вміння застосовувати знання у типовій ситуації учень має побачити зразок дії, створити уявний образ послідовності операцій, а потім відтворити цей спосіб у новій, але аналогічній ситуації. Якщо умови задачі змінені, необхідно трансформувати ситуацію до типової.

Недоліком репродуктивного методу є обмежені можливості формування вмінь застосування знань у нових, нестандартних і творчих ситуаціях.

Методи продуктивного і творчого рівнів засвоєння

До методів, що забезпечують продуктивний і творчий рівні засвоєння знань, належать *проблемний виклад, частково–пошуковий та дослідницький методи.*

Проблемний виклад

За проблемного викладу вчитель створює проблемну ситуацію, формулює проблему, демонструє шляхи її розв’язання та вирішує її разом з учнями. Учні залучаються до аналізу етапів наукового пізнання, засвоюючи логіку пошуку.

Учень поступово навчається «бачити» проблему, виділяти її серед інших завдань, актуалізувати необхідні знання, розчленовувати проблему на підпроблеми, частину з яких розв’язує самостійно, а частину – разом з учителем.

Частково-пошуковий (евристичний) метод

У межах частково–пошукового методу вчитель створює проблемну ситуацію та спрямовує учнів до самостійного формулювання проблеми і шляхів її розв’язання. Особливе значення має висунення гіпотез, що вимагає актуалізації наявних знань, прогнозування результатів і планування дій.

Майстерність учителя полягає у правильному розподілі частки самостійної роботи, яку здатні виконати учні. Важливою є участь школярів у перевірці гіпотез, аналізі результатів і формулюванні висновків. Водночас цей метод ще не забезпечує цілісного бачення всього шляху наукового пізнання.

Дослідницький метод навчання

Дослідницький метод спрямований на досягнення творчого рівня засвоєння. У певні історичні періоди він розглядався як універсальний метод навчання, що було реакцією на надмірне заучування матеріалу.

У процесі навчання або позакласної діяльності учні стикаються з проблемами, які не завжди є науковими у строгому сенсі, але вимагають самостійного пошуку рішень. Досвід Малої академії наук України переконливо засвідчує, що учнівські дослідження можуть мати значну наукову й практичну цінність.

У межах дослідницького методу учень самостійно формулює проблему,

планує діяльність, виділяє підпроблеми, визначає послідовність дій, здійснює пошук, аналізує результати, робить висновки й узагальнення. Участь учителя при цьому є мінімальною.

Метод проблемного вивчення матеріалу становить методологічну основу проблемного навчання та відіграє важливу роль у формуванні творчої, самостійної особистості учня.

4. *Класифікація методів навчання за Ю. Бабанським*

Найбільш поширеною та визнаною в сучасній дидактиці є класифікація методів навчання, запропонована видатним ученим–педагогом Ю. Бабанським. Її популярність зумовлена системністю, логічною завершеністю та орієнтацією на реальні умови функціонування навчального процесу. За цим підходом доцільно виокремлювати чотири великі групи методів навчання, які охоплюють усі основні компоненти навчально-пізнавальної діяльності учнів.

І група методів: Методи організації та здійснення навчально–пізнавальної діяльності.

ІІ група методів: Методи стимулювання й мотивації навчально–пізнавальної діяльності.

ІІІ група методів: Методи контролю, самоконтролю, взаємоконтролю, корекції, самокорекції та взаємокорекції результатів навчально-пізнавальної діяльності.

IV група методів: Бінарні та інтегровані (універсальні) методи навчання.

Разом з тим, жодна з існуючих класифікацій методів навчання не є абсолютно досконалою та вичерпною. У реальній педагогічній практиці вчитель, орієнтуючись на конкретні дидактичні завдання, вікові та індивідуальні особливості учнів, інтегрує методи різних груп, створюючи своєрідні універсальні комбінації. Саме така гнучкість забезпечує оптимальні шляхи досягнення поставленої навчальної мети.

Розглянемо докладніше методи кожної з виділених груп.

І група. Методи організації та здійснення навчально–пізнавальної діяльності

І підгрупа – за джерелом передачі навчальної інформації

До неї належать:

- словесні методи: розповідь, пояснення, бесіда, лекція;
- наочні методи: ілюстрація, демонстрація;
- практичні методи: досліди, вправи, навчальна праця, лабораторні та практичні роботи, написання творів і рефератів.

Зазначені методи є базовими у шкільній практиці та забезпечують різні канали сприймання навчальної інформації, що сприяє кращому її засвоєнню.

ІІ підгрупа – за логікою передачі та сприймання навчальної інформації

Відповідно до цього критерію методи поділяються на індуктивні та дедуктивні.

Індуктивні методи ґрунтуються на русі пізнання від часткового до загального, від конкретних фактів, спостережень і дослідів до узагальнень і висновків. Такий підхід особливо ефективний у початкових етапах вивчення нового матеріалу, а також у процесі формування емпіричних знань.

Дедуктивні методи передбачають рух думки від загального до конкретного. Вони сприяють розвитку абстрактного мислення, логічного аналізу та застосуванню засвоєних теоретичних положень у практичних ситуаціях.

ІІІ підгрупа – за ступенем самостійності мислення учнів

За цим критерієм методи поділяються на репродуктивні та творчі, проблемно–пошукові.

Репродуктивні методи орієнтовані на відтворення учнями готових знань, зразків діяльності, способів розв'язання завдань. Вони відіграють важливу роль на етапах закріплення та повторення навчального матеріалу.

Творчі, проблемно-пошукові методи характеризують вищий рівень організації навчального процесу. Вони ґрунтуються на створенні проблемних ситуацій, активізації самостійної пізнавальної діяльності учнів, розвитку їхнього критичного мислення. Поняття творчості в навчанні школярів має відносний характер, оскільки йдеться переважно про елементи творчого пошуку в межах уже відомих знань.

Ефективне залучення учнів до проблемно-пошукової діяльності можливе лише за умови високої професійної майстерності педагога. Як зазначав А. Макаренко, саме впевнене володіння знаннями, практичні вміння та педагогічна культура є чинниками, що викликають повагу й довіру учнів.

Проблемний метод навчання посідає проміжне місце між репродуктивною діяльністю та власне творчістю, поєднуючи елементи аналізу, узагальнення й самостійного пошуку.

IV підгрупа – за ступенем керівництва навчальною діяльністю

У цій підгрупі виокремлюють:

- навчальну діяльність під керівництвом учителя, що передбачає поєднання самостійної роботи учнів із постійною консультаційною підтримкою педагога;
- самостійну роботу учнів поза безпосереднім контролем учителя, зокрема виконання домашніх завдань.

Незважаючи на дискусійність питання домашніх завдань, вони відіграють важливу роль у формуванні навичок самостійної пізнавальної діяльності, відповідальності та самоорганізації учнів.

ІІ група. Методи стимулювання й мотивації навчально–пізнавальної

діяльності

Цю групу поділяють на дві підгрупи.

І підгрупа – методи стимулювання інтересу до навчання

До них належать створення ситуацій пізнавального інтересу, використання пізнавальних ігор, навчальних дискусій, аналіз життєвих ситуацій. Особливе значення має ігрова діяльність, яка сприяє емоційному залученню учнів та формуванню позитивного ставлення до навчання.

Гумор педагога, за умови дотримання педагогічної етики, є важливим чинником підтримання інтересу до навчального матеріалу та створення сприятливого психологічного клімату.

ІІ підгрупа – методи стимулювання обов'язку й відповідальності

Ці методи спрямовані на формування в учнів усвідомлення необхідності навчання, розвитку внутрішньої дисципліни та відповідального ставлення до навчальної праці. Вони включають роз'яснення значущості навчального предмета, систему вимог, а також заохочення й покарання, які мають застосовуватися педагогічно виважено.

ІІІ група. Методи контролю, корекції та самокорекції

Сучасні підходи до оцінювання навчальних досягнень ґрунтуються на принципах гуманізації та позитивної оцінки. Об'єктом оцінювання є не лише знання, уміння та навички, а й досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісне ставлення учнів до навчання.

Основними функціями оцінювання є контролююча, навчальна, діагностично-коригуюча, стимулююча та виховна. Система оцінювання спирається на принципи систематичності, об'єктивності, диференційованості та єдності вимог педагогічного колективу.

IV група. Бінарні та інтегровані (універсальні) методи навчання

Бінарні методи передбачають поєднання двох методів або злиття методу й форми навчання в єдине ціле. Український педагог А. Алексюк запропонував класифікацію бінарних методів за джерелом знань, виділивши чотири рівні їх застосування: інформаційний, проблемний, евристичний і дослідний.

Інтегровані методи навчання ґрунтуються на поєднанні кількох методів у межах одного заняття та є особливо ефективними під час викладання інтегрованих навчальних курсів. Вони сприяють формуванню цілісного бачення навчального матеріалу та розвитку міжпредметних зв'язків.

5. *Вибір методів навчання.*

Вибір методів навчання є одним із ключових аспектів професійної діяльності вчителя, оскільки саме від нього значною мірою залежить ефективність навчального процесу, рівень пізнавальної активності учнів та якість засвоєння знань. Він являє собою свідомий і науково обґрунтований

процес добору найбільш доцільних способів організації навчально–пізнавальної діяльності, що забезпечують досягнення поставлених освітніх, розвивальних і виховних цілей. У сучасній дидактиці підкреслюється, що жоден метод не є універсальним: його ефективність визначається сукупністю умов і контекстом конкретного уроку.

Вибір методів навчання насамперед залежить від *цілей і завдань навчання.* Якщо метою є засвоєння нових понять, фактів і закономірностей, доцільними є пояснювально-ілюстративні методи. Якщо ж акцент робиться на розвитку мислення, формуванні вмінь аналізувати, узагальнювати, робити висновки, перевага надається проблемним, пошуковим і дослідницьким методам. Таким чином, методи мають відповідати рівню складності пізнавальної діяльності, до якої залучаються учні – від репродуктивної до творчої.

Важливим критерієм є *зміст навчального матеріалу*. Навчальні дисципліни різняться за своєю специфікою, що зумовлює домінування певних методів. Так, у природничо–математичних предметах значну роль відіграють практичні та лабораторні методи, експеримент, моделювання. У гуманітарних дисциплінах ефективними є словесні методи, дискусії, аналіз текстів, робота з джерелами. Водночас сучасна школа орієнтується на інтеграцію методів, що дозволяє поєднувати різні способи пізнання.

Не менш значущим є *рівень підготовленості, вік та індивідуальні особливості учнів*. Молодші школярі потребують більшої наочності, опори на конкретні образи та ігрові форми роботи. Для учнів середньої та старшої школи доцільно ширше використовувати проблемні ситуації, самостійні пошукові завдання, проєктну та дослідницьку діяльність. Врахування пізнавальних можливостей учнів дозволяє уникнути перевантаження або, навпаки, зниження навчальної мотивації.

Суттєвий вплив на вибір методів мають також *можливості самого педагога* – його фахова підготовка, педагогічний досвід, стиль викладання, здатність до творчого конструювання уроку. Вчитель не лише добирає методи, а й адаптує їх до конкретної навчальної ситуації, комбінує та модифікує відповідно до потреб класу. Важливу роль відіграють і умови навчання: матеріально–технічне забезпечення, наявність наочних та цифрових засобів, організація навчального простору.

Отже, ефективний вибір методів навчання ґрунтується на принципі доцільного поєднання різних підходів. Учитель має враховувати цілі уроку, зміст матеріалу, рівень розвитку учнів та конкретні умови навчання, творчо комбінуючи методи для досягнення оптимального результату. Саме гнучкість, педагогічна рефлексія та вміння адаптувати методи до освітньої ситуації забезпечують високу результативність навчального процесу.

6. *Засоби навчання і їх види. Комп'ютер та інформаційні технології в навчальному процесі.*

Засоби навчання є важливою складовою дидактичної системи та одним із ключових чинників ефективності навчального процесу. Засіб навчання визначається як матеріальний або ідеальний об'єкт, що опосередковує взаємодію між учителем і учнем та використовується з метою засвоєння знань, формування досвіду пізнавальної й практичної діяльності, розвитку мислення та професійного становлення особистості. Вибір і раціональне застосування засобів навчання істотно впливають на якість знань учнів, рівень їхнього інтелектуального розвитку та навчальної мотивації.

У сучасній школі використовується широкий спектр засобів навчання, який постійно розширюється та оновлюється. До традиційних засобів належать об'єкти навколишнього середовища, що застосовуються в натуральному або препарованому вигляді для навчальних цілей: живі та засушені рослини, тварини і їх опудала, зразки гірських порід, ґрунтів, мінералів, частини машин і механізмів, археологічні знахідки тощо. Важливе місце посідають діючі моделі машин, механізмів, апаратів і споруд, а також макети та муляжі, які відтворюють об'єкти рослинного, тваринного світу або технічні системи. Широко застосовуються прилади та обладнання для демонстраційних експериментів, графічні засоби (картини, малюнки, схеми, діаграми, географічні карти), технічні засоби навчання (навчальні фільми, аудіо та відеозаписи, телерадіопередачі), підручники й навчальні посібники, прилади для контролю знань і вмінь, а також комп'ютери та цифрові освітні ресурси. Водночас зазначений перелік не є вичерпним і постійно доповнюється новими засобами відповідно до розвитку науки й технологій.

За суб'єктом діяльності засоби навчання умовно поділяють на *засоби викладання та засоби навчання*. Засобами викладання переважно користується вчитель для пояснення, ілюстрації та закріплення навчального матеріалу. До них, зокрема, належить обладнання для демонстраційних експериментів. Засоби навчання використовуються безпосередньо учнями у процесі засвоєння знань, формування умінь і навичок, наприклад обладнання лабораторного практикуму. Водночас чимало засобів можуть виконувати обидві функції залежно від етапу навчального процесу та організації діяльності учнів.

Засоби викладання мають особливе значення для реалізації інформаційної та управлінської функцій учителя. Вони сприяють активізації й підтриманню пізнавального інтересу учнів, підвищують наочність і доступність навчального матеріалу, забезпечують точніше уявлення про об'єкти й явища, що вивчаються, інтенсифікують самостійну роботу школярів і оптимізують її темп.

Залежно від дидактичної мети засоби викладання можна поділити на

засоби пояснення нового матеріалу, засоби закріплення й повторення, а також засоби контролю та оцінювання результатів навчання.

Використання будь-яких засобів навчання потребує дотримання педагогічної доцільності, міри та пропорційності. Надмірна або необґрунтована їх кількість може знижувати ефективність навчального процесу, тоді як продумане й методично виважене застосування сприяє підвищенню якості освіти та розвитку навчальної самостійності учнів.

Комп'ютер та інформаційні технології в навчальному процесі

Сучасна реформа освіти в Україні ґрунтується на переході від екстенсивно-інформаційної моделі навчання до інтенсивно-фундаментальної, особистісно-орієнтованої та компетентнісної. У центрі освітнього процесу дедалі більше утверджується особистість учня як активного суб'єкта пізнання, розвитку і самореалізації. За цих умов особливої ваги набуває роль учителя, який має не лише володіти змістом навчального предмета, а й глибоко розуміти методологію та технологію навчально-виховного процесу в умовах цифрового суспільства. Однією з визначальних рис сучасного світу є тотальна комп'ютеризація та стрімкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій, що істотно змінюють характер освітньої діяльності.

Протягом останнього десятиліття в Україні активно здійснювалися наукові дослідження, присвячені теорії та практиці дидактичного застосування комп'ютерних засобів і інформаційних технологій у навчальному процесі. З одного боку, ці дослідження відображають інтенсивний розвиток комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та розширення їх дидактичних можливостей, а з іншого – засвідчують ефективність і плідність сучасних концептуальних підходів до інтеграції цифрових технологій у систему освіти. Завдяки цим напрацюванням було сформовано ґрунтовну методологічну, психолого–педагогічну та методичну основу використання комп'ютера як засобу навчання, розвитку і виховання учнів.

Комп'ютер та інформаційні технології у навчальному процесі виконують не лише допоміжну, а й системоутворювальну функцію, сприяючи індивідуалізації навчання, підвищенню його наочності, динамічності та ефективності, розвитку пізнавальної активності, самостійності й критичного мислення здобувачів освіти.

Умовно можна виокремити сім основних напрямів застосування комп'ютерно орієнтованих засобів навчання та інформаційних технологій у сучасному освітньому процесі:

1. *Моніторинг навчального процесу* з використанням комп'ютерних систем, що забезпечує оперативний контроль результатів навчальної діяльності, аналіз успішності, відстеження індивідуального прогресу учнів і корекцію

освітніх траєкторій.

2. *Моделювання об'єктів і явищ*, візуалізація математичних, фізичних, хімічних та соціальних моделей, заміна або доповнення реальних експериментів експериментами над комп'ютерними моделями, а також проведення лабораторних і практичних робіт з використанням спеціалізованого програмного забезпечення.

3. *Створення та використання комп'ютеризованих довідково–інформаційних систем*, електронних енциклопедій, баз даних, а також автоматизованих і адаптивних систем навчання, що враховують індивідуальні особливості учнів і забезпечують диференціацію навчального процесу.

4. *Застосування комп'ютерно орієнтованих систем змішаного типу*, до складу яких поряд із програмними засобами входять реальні об'єкти, з'єднані з комп'ютером за допомогою спеціальних інтерфейсів (датчиків, контролерів, вимірювальних пристроїв), що особливо актуально для природничо–наукових і технічних дисциплін.

5. *Використання широкого спектра допоміжних освітніх сайтів, сервісів і програм*, які забезпечують доступ до навчальних матеріалів, інтерактивних завдань, тестів, симуляторів, електронних бібліотек та освітніх платформ.

6. *Розвиток і застосування дистанційних форм навчання*, зокрема використання освітніх платформ і сервісів для відеоконференцій та управління навчальним процесом (MOODLE, ZOOM, CLASSROOM та ін.), що – дозволяють організовувати синхронну й асинхронну взаємодію між учителем і учнями.

7. *Використання можливостей штучного інтелекту* як у безпосередньому навчальному процесі, так і на етапах його проєктування та підготовки для створення навчальних матеріалів, індивідуалізації завдань, аналізу навчальних результатів і підтримки педагогічної діяльності.

Таким чином, комп'ютер та інформаційні технології стають невід'ємною складовою сучасного навчального процесу, істотно розширюючи дидактичний інструментарій учителя та створюючи нові можливості для підвищення якості освіти, розвитку особистості учня й підготовки його до життя в умовах цифрового суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення методу навчання.

2. Чим метод навчання відрізняється від прийому навчання? Наведіть відповідні приклади.

3. Які найпоширеніші класифікації методів навчання ви знаєте? Що є основою кожної з них?

4. Дайте характеристику методам навчання за характером логіки пізнання

та за рівнем самостійної розумової діяльності.

5. Чим відрізняється класифікація методів навчання Ю. Бабанського від інших найбільш уживаних класифікацій методів навчання?

6. Від чого залежить вибір учителем методів навчання?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Методи навчання – це …

A) способи організації та здійснення спільної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на досягнення визначених цілей освіти;

B) розділ дидактики, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості

C) поєднання форм, засобів і способів діяльності учнів у навчальному процесі;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

2. Бінарні методи навчання передбачають…

A) поєднання двох методів або злиття методу й форми навчання в єдине ціле;

B) поєднанні кількох методів у межах одного заняття;

C) стимулювання обов'язку й відповідальності;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

3. Недоліком пояснювальн-ілюстративного методу навчання є ...

A) відсутність творчості під час виконання завдань;

B) відсутність формування навчальних умінь;

C) відсутність пасивності учнів;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

4. Недоліком репродуктивного методу є …

A) відсутність творчості під час виконання завдань;

B) відсутність формування навчальних умінь;

C) відсутність пасивності учнів;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

5. Наприкінці XIX – на початку XX століття метод навчання трактувався як …

A) як поєднання цілей, змісту; форм і засобів навчання;

B) спосіб діяльності виключно вчителя;

C) мистецтво вчителя спрямовувати думки учнів і організовувати навчальну діяльність за певним планом;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Для Вашої предметної спеціальності створіть з профілюючого предмета (вказавши клас) фрагмент уроку, в якому застосовується метод розповіді.

Завдання 3. Дайте відповідь на запитання: Які із методів навчання, на Ваш погляд, є найбільш ефективними? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 14
ЦІЛІ ТА ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Мета*:* вивчити цілі навчання та їх таксономії, форми організації навчання в школі; поняття «урок», типи і структуру уроків, функції, види, форми і методи контролю. Сформувати уявлення студентів про нетрадиційні форми організації навчання у сучасній школі, особливості підготовки вчителя до уроку.

План

1. Цілі навчання. Таксономії цілей навчання.
2. Види організації діяльності вчителів та учнів. Поняття про форми організації навчання в школі.
3. Урок як провідна форма організації навчання у сучасній школі. Типи і структура уроків.
4. Контроль у навчальному процесі. Функції, види, форми і методи контролю.
5. Підготовка вчителя до уроку.
6. Допоміжні форми організації навчального процесу.

***Ключові слова**: цілі навчання, мета навчання, таксономія, форма організації навчання, урок, типи уроків, контроль, види контролю, форми контролю, методи контролю*.

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Цілі навчання. Таксономії цілей навчання.*

Цілі навчання

Цілі навчання є визначальним компонентом будь–якої навчальної

діяльності, оскільки вони окреслюють очікуваний кінцевий результат освітнього процесу та задають його загальну спрямованість. Навчальні цілі формулюються у чітких, однозначних категоріях і поняттях, що дає змогу учасникам освітнього процесу усвідомлювати зміст навчального матеріалу, його логіку та вимоги до результатів засвоєння.

Чітко сформульовані навчальні цілі виконують орієнтувальну функцію: вони допомагають учням зрозуміти, на які аспекти навчального матеріалу слід звернути першочергову увагу, які знання, уміння й навички підлягають засвоєнню та яким чином буде здійснюватися оцінювання результатів навчання. Досвід педагогічної практики свідчить, що за умови наявності чітких і прозорих навчальних цілей значно зростає ймовірність їх досягнення.

Емпіричні дослідження, зокрема проведені Американським товариством клітинної біології та Медичним інститутом Говарда Г'юза, переконливо доводять, що навчальні цілі, сформульовані на початку опрацювання матеріалу, істотно впливають на ефективність навчання та якість засвоєння інформації. Учасники експерименту, які працювали з текстами, що містили чітко окреслені навчальні цілі, демонстрували значно вищі результати підсумкового тестування. Це дало підстави науковцям зробити висновок про те, що навчальні цілі є дієвим інструментом оптимізації освітнього процесу, оскільки вони відразу спрямовують пізнавальну діяльність учнів у необхідне русло.

За відсутності навчальних цілей або за їх надмірної абстрактності учні часто не розуміють очікувань учителя, що може призводити до зниження мотивації, втрати інтересу до предмета й фрагментарного засвоєння знань. Таким чином, навчальні цілі слугують не лише інструментом управління навчальною діяльністю, а й важливим чинником підвищення навчальної успішності.

Отже, цілі навчання слід розглядати як складову навчальної діяльності, як результат навчального процесу і водночас як цільову причину, заради якої учень навчається. У дидактиці прийнято розрізняти цілі загальної освіти і цілі навчання конкретного предмета, а також кінцеві та поточні (етапні) цілі.

Цілі загальної освіти й навчання предмета визначаються на основі соціально-особистісного підходу, що передбачає передавання соціального досвіду та формування суспільно значущих якостей особистості. Соціальні цілі освіти зумовлюються потребами держави та суспільства і гарантуються освітньою політикою. Відповідно до соціальних змін трансформуються й цілі освіти. У чинних навчальних програмах підкреслюється, що навчання предмета має загальні дидактичні цілі: освітню, виховну та розвивальну. Між цими цілями не існує чітких меж, оскільки вони реалізуються у єдиному навчально–виховному процесі.

З позицій сучасної педагогіки цілі навчання предмета формулюються на основі компетентнісного підходу і спрямовані на формування в учнів ключових і предметних компетентностей.

У дидактиці цілі навчання традиційно поділяють на дві великі групи: *цілі когнітивної сфери та цілі афективної сфери*. До афективної сфери належать психічні процеси, пов'язані з емоційно-ціннісним ставленням людини до світу, до інших людей і до самої себе: почуття, переживання, мотиви, потреби, бажання, установки. Саме вони значною мірою визначають ставлення учнів до навчання та рівень їх внутрішньої мотивації.

Процес засвоєння інформації є складним і багатогранним, оскільки в мозку людини постійно відбувається значна кількість когнітивних процесів. Для того щоб інформація трансформувалася у стійкі знання, необхідно, щоб вона була не лише сприйнята, а й осмислена, структурована та інтегрована у наявну систему уявлень. Навчальні цілі виконують у цьому процесі організовуючу функцію, структуруючи інформацію та окреслюючи ключові смислові вузли.

Отже, чітко сформульовані навчальні цілі сприяють ефективнішому засвоєнню нового матеріалу, розвитку пізнавальної діяльності учнів і підвищенню результативності навчання загалом.

Таксономії цілей навчання

Формулювання навчальних цілей безпосередньо залежить від рівня підготовленості учнів, що, своєю чергою, визначає добір змісту навчального матеріалу, методів і засобів навчання. Для опису рівнів навчальних досягнень у педагогіці широко застосовуються таксономії.

Таксономія являє собою ієрархічну систему впорядкування цілей навчання за рівнями складності. У загальному значенні *таксономія – це схема класифікації, у межах якої об'єкти або явища впорядковуються за видами й типами на основі певних ознак*.

Найбільш відомою і поширеною є таксономія Б. Блума, яка стосується когнітивних цілей навчання. Вона була розроблена американським психологом Бенджаміном Блумом у співпраці з ученими Чиказького університету. Таксономія охоплює шість основних категорій: знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез і оцінку. Найнижчим рівнем є знання, оскільки саме вони становлять основу для формування вмінь і навичок.

Таблиця 1. – Таксономія Б. Блума

Основні категорії навчальних цілей	Приклади узагальнених типів навчальних цілей
1. Знання	Учень
Дана категорія позначає запам'ятовування і відтворення вивченого, починаючи від конкретних фактів до теорій	Відтворює конкретні факти, методи, процедури, правила, означення
2. Розуміння	Учень
Показником розуміння вивченого слугує перетворення, трансляція знань з одної форми вираження в іншу; інтерпретація матеріалу, припущення про можливі наслідки	Перетворення формул, інтерпретація фактів, що спостерігаються, законів і теорій, а також схем, графіків, діаграм
3. Застосування	Учень
Застосування вивченого матеріалу в конкретних і нових ситуаціях	Застосування правил, методів, понять, законів, принципів, теорій у конкретних умовах
4. Аналіз	Учень
Вичленування частин цілого, виявлення взаємозв'язків між ними, розуміння принципів організації цілого	Виділяє головне в змісті, встановлює помилки і спрощення в матеріалі, що викладається; проводить відміну між фактами, законами і наслідками
5. Синтез	Учень
Отримання цілого з окремих елементів. Ціле володіє новизною у формі повідомлення, плану дій, сукупності узагальнених знань	Виконує дії творчого характеру, застосовуючи нові схеми і структури; пропонує план проведення експерименту
6. Оцінка	Учень
Оцінка значень навчального матеріалу на основі чітких критеріїв. Вони можуть бути структурно–логічними (внутрішніми) або відповідати заданим цілям. Критерії можуть визначатися самим учнем або задаватися йому ззовні	Оцінює відповідність висновків наявним даним за певними критеріями; значимість результату діяльності, виходячи із зовнішніх критеріїв; оцінює логіку викладу матеріалу

Кожну навчальну ціль можна віднести до однієї з цих категорій, формулюючи її таким чином, щоб досягнення результату можна було перевірити однозначно. Такий детальний опис цілей називається специфікацією. При цьому використовуються дієслова дії, наприклад: визначити, описати, пояснити, розрахувати, порівняти, оцінити.

Важливою особливістю таксономії Блума є те, що кожен вищий рівень передбачає засвоєння всіх попередніх. Саме тому ця модель широко використовується в загальній середній, професійній та вищій освіті в різних країнах світу.

Разом із тим дослідники звертають увагу й на певні обмеження цієї таксономії. Зокрема, зауважується, що процеси розуміння неможливі без елементів аналізу й синтезу, а творчі види діяльності представлені недостатньо

повно. У зв'язку з цим В. Оконь запропонував модифікований підхід, у якому рівні навчання поєднуються у логічно взаємопов'язані блоки.

Окрім таксономії Блума, у педагогіці застосовуються й інші моделі, зокрема *таксономія Роберта Марцано та таксономія SOLO*. Таксономія Марцано є розширеною системою, яка охоплює когнітивну, метакогнітивну й мотиваційну сфери діяльності учня, а також сферу знань. Вона дозволяє комплексно оцінювати не лише рівень засвоєння інформації, а й уміння керувати власною пізнавальною діяльністю.

<table>
<tr><td colspan="3">Я–система</td></tr>
<tr><td>Переконання, що знання важливе</td><td>Переконання щодо ефективності</td><td>Емоції, пов'язані зі знанням</td></tr>
<tr><td colspan="3">Система метапізнання</td></tr>
<tr><td colspan="2">Уточнення навчальних цілей</td><td>Контроль реалізації знання</td></tr>
<tr><td colspan="2">Контроль чіткості</td><td>Контроль точності</td></tr>
<tr><td colspan="3">Когнітивна система</td></tr>
<tr><td colspan="3">Пошук знань</td></tr>
<tr><td colspan="2">Нагадування</td><td>Виконання</td></tr>
<tr><td colspan="3">Розуміння</td></tr>
<tr><td colspan="2">Синтез</td><td>Відображення</td></tr>
<tr><td colspan="3">Аналіз</td></tr>
<tr><td>Відповідність</td><td>Класифікування</td><td>Аналіз помилок</td></tr>
<tr><td colspan="2">Узагальнення</td><td>Уточнення</td></tr>
<tr><td colspan="3">Застосування знань</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ухвалення рішень</td><td>Розв'язання проблем</td></tr>
<tr><td colspan="2">Експериментальні перевірки</td><td>Дослідження</td></tr>
<tr><td colspan="3">Сфера знання</td></tr>
<tr><td>Інформація</td><td>Розумові операції</td><td>Фізичні операції</td></tr>
</table>

Рис. 2. Таксономія Р. Марцано (три системи знання)

Таксономія SOLO спрямована на оцінювання структури спостережного результату навчання і дає змогу визначити глибину розуміння матеріалу – від поверхового до абстрактно-узагальненого рівня. Власне, й опис рівнів оцінювання у дванадцятибальній системі, прийнятій у вітчизняній школі, також має таксономічний характер.

2. *Види організації діяльності вчителів та учнів. Поняття про форми організації навчання в школі.*

Форма освітнього процесу в загальному розумінні визначається як спосіб його організації, зумовлений цілями навчальної діяльності та поточними завданнями. Вона охоплює сукупність методів і прийомів, за допомогою яких забезпечується передача й засвоєння соціокультурного досвіду та формується

здатність до його подальшого розвитку.

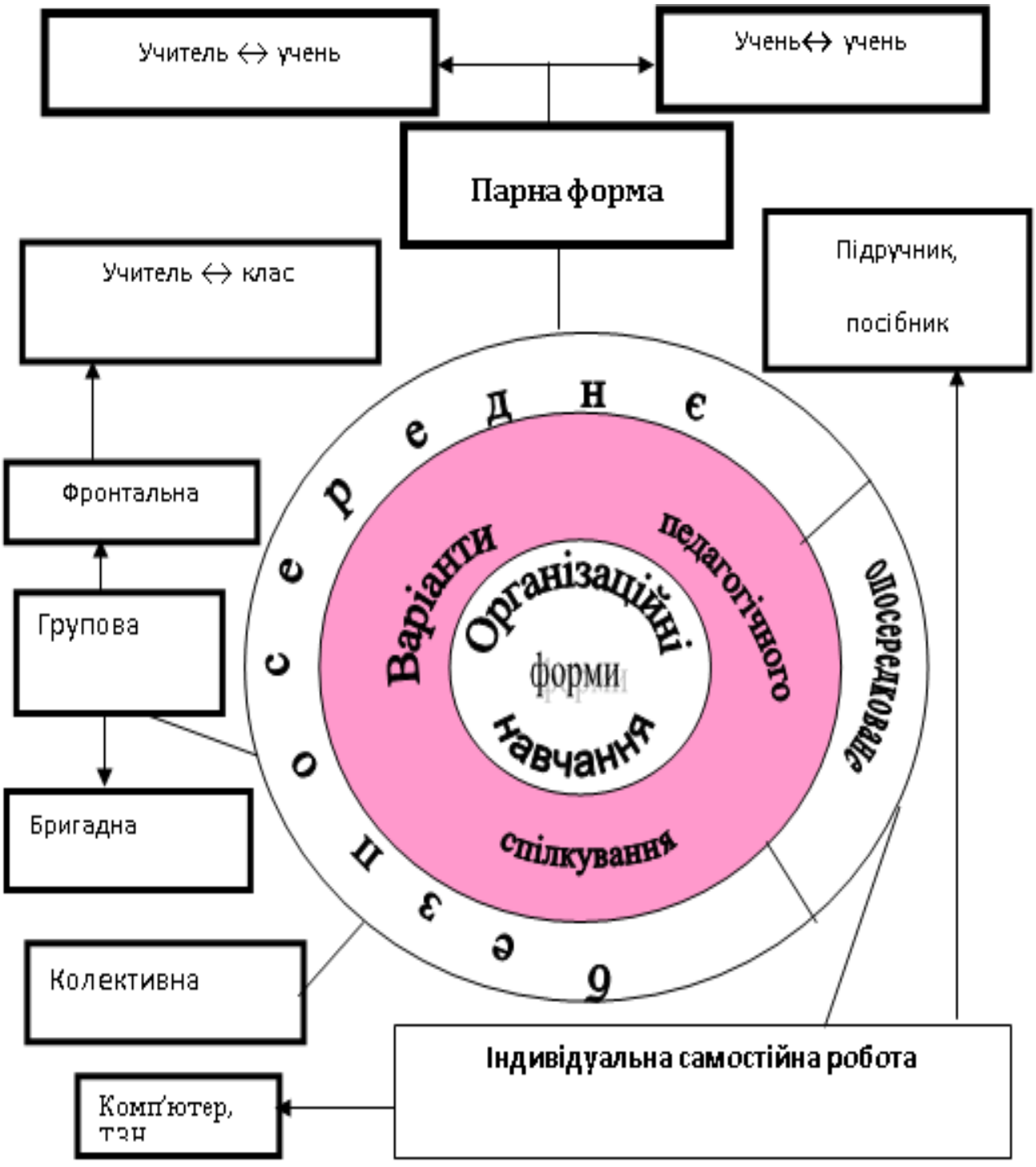

Рис. 3. Організаційні форми навчання

Форма навчального процесу містить низку взаємопов'язаних компонентів, серед яких виділяють протяжність у часі, інституціональне оформлення та дидактичну систему. *У межах дидактики більш вузьким є поняття організаційних форм навчання, яке характеризує конкретні варіанти педагогічного спілкування між учителем і учнями (рис. 3).* Отже, удосконалення організаційних форм навчання пов'язується, з одного боку, з підвищенням самостійності учнів і розвитком їхніх комунікативних умінь, а з іншого – з гнучким поєднанням традиційних і інноваційних підходів, що забезпечують оновлення змісту й технологій навчання. Найбільш ефективною з погляду зворотного зв'язку є парна форма організації навчання, однак у реальній шкільній практиці вона використовується обмежено через чисельність класів. Тому домінуючою залишається групова форма навчання, яка реалізується у фронтальному або бригадному варіантах. Колективні форми навчання передбачають активну взаємодію учнів у змінних парах і групах.

Загальні організаційні форми становлять основу конкретних форм навчальних занять, серед яких провідне місце належить уроку (рис. 3). Поряд з ним широко застосовуються лекції, семінари, практичні й лабораторні заняття, конференції, екскурсії, консультації, контрольні роботи, іспити, дидактичні ігри та домашня навчальна робота.

У зв'язку з упровадженням інноваційних освітніх технологій відбувається модернізація традиційних організаційних форм навчання. Сучасні системи індивідуалізованого та модульного навчання спрямовані на забезпечення оптимального темпу засвоєння матеріалу та досягнення гарантованого мінімального рівня навчальних результатів усіма учнями.

Отже, удосконалення організаційних форм навчання пов'язується, з одного боку, з підвищенням самостійності учнів і розвитком їхніх комунікативних умінь, а з іншого – з гнучким поєднанням традиційних і інноваційних підходів, що забезпечують оновлення змісту й технологій навчання.

3. *Урок як провідна форма організації навчання у сучасній школі. Типи і структура уроків.*

Основна форма навчання в сучасній школі – урок. Саме урок є базовою ланкою класно-урочної системи навчання, яка забезпечує цілеспрямовану, систематичну й організовану навчально-пізнавальну діяльність учнів.

Історично першою склалася *індивідуальна форма навчання*, що передбачала безпосередню індивідуальну роботу вчителя з кожним учнем. Така форма забезпечувала максимальне врахування особистісних особливостей школяра, проте була малоефективною з погляду охоплення значної кількості

дітей.

Подальшим етапом розвитку стала *індивідуально-групова форма навчання*, за якої вчитель організовував роботу невеликої групи учнів, однак фактично взаємодіяв з кожним з них індивідуально. Ця форма частково підвищувала продуктивність навчального процесу, але все ще залишалася недостатньо ефективною для масової школи.

У XVI–XVII століттях сформувалася *класно-урочна система навчання*, побудована переважно на фронтальній роботі вчителя з учнями. Її запровадив німецький педагог Йоганес Штурм (1507–1589), поширення вона набула в братських школах Східної Європи, а ґрунтовне теоретичне обґрунтування отримала в працях Яна Амоса Коменського. Класно–урочна система проіснувала понад чотири століття, поширилася в більшості країн світу й залишається домінуючим способом організації навчання, незважаючи на критику та виявлені недоліки.

До обмежень цієї системи належить те, що за умов переважно фронтальної організації навчальної діяльності вона не завжди дає змогу повною мірою врахувати індивідуальні особливості учнів: їхні здібності, інтереси, нахили, темп навчальної роботи. Водночас класно-урочна система має низку суттєвих переваг, які забезпечили її життєздатність і поступову еволюцію. До них належать:

- постійний склад учнів у класах, приблизно одного віку та рівня підготовки;
- чітка регламентація часу початку і закінчення уроків, перерв, канікул, навчального року та його етапів;
- наявність стабільного розкладу занять;
- планування кожного уроку відповідно до навчальних планів і програм;
- провідна роль учителя в організації та управлінні навчальним процесом.

На межі XVIII–XIX століть в Англії виникла *бел–ланкастерська система навчання*, авторами якої були священник А. Белль і педагог Дж. Ланкастер. Вона ґрунтувалася на принципах взаємонавчання, за якими більш підготовлений учень – монітор – передавав знання групі менш підготовлених учнів. Попри ідею підвищення продуктивності навчання, ефективність цієї системи виявилася низькою, тому вона не набула широкого поширення. Водночас окремі її елементи використовуються в сучасній педагогічній практиці, зокрема під час організації тьюторських занять і групового взаємонавчання.

У XX столітті з’явилася низка навчальних систем, спрямованих на модернізацію класно–урочної системи в напрямі індивідуалізації навчання. Так, *мангеймська система*, запропонована німецьким педагогом Й. А. Зікінгером, передбачала диференціацію учнів на чотири групи за рівнем здібностей:

основну, для найбільш здібних, для малоздібних і для розумово відсталих.

Віннетка-план, розроблений американським педагогом Керльтоном Уошберном, був спрямований на заміну класно-урочної системи індивідуалізованими програмами самостійного опанування знань. Фронтальна робота вчителя зводилася до мінімуму, а його основною функцією ставало стимулювання самостійної пізнавальної діяльності учнів.

Дальтон-план, автором якого була американська педагогиня О. Паркхерст, передбачав повну відмову від класно–урочної системи. Навчання організовувалося як індивідуальна та групова самостійна робота учнів у спеціально обладнаних лабораторіях. Учні працювали у власному темпі, обирали методи виконання завдань, а результати їхньої діяльності регулярно обговорювалися на предметних конференціях.

План Трампа поєднував різні форми організації навчання: роботу у великих групах у формі лекцій (40 % часу), заняття в малих групах, семінари та лабораторні роботи (20 %), а також індивідуальну роботу з учнями (40 %).

В умовах сучасної української школи поряд із класно-урочною системою функціонує *лекційно-семінарська система*, обґрунтована вчителем-новатором М. Гузиком. Її основу становлять лекційний виклад нового матеріалу, самостійна робота учнів, семінарсько-практичні заняття та залікова система контролю навчальних досягнень.

Урок – це цілісний, логічно завершений, обмежений у часі, регламентований за обсягом навчального матеріалу основний елемент педагогічного процесу, який забезпечує активну й планомірну навчально–пізнавальну діяльність групи учнів певного віку та рівня підготовки, спрямовану на розв'язання визначених навчально–виховних завдань.

Урок акумулює в собі цілі та завдання, зміст і методи навчання. Від учителя вимагається ретельно продуманий план його проведення, організаційна чіткість, оптимальний темп роботи, раціональне використання засобів навчання, реалізація виховного потенціалу та дотримання гігієнічних вимог. Відповідно, вимоги до уроку поділяють на дидактичні, виховні, психологічні, організаційні та гігієнічні.

1) дидактичні:

- чітке визначення освітніх завдань;
- визначення змісту уроку;
- вибір найбільш раціональних методів, прийомів, форм і засобів навчання;
- дотримання принципів і створення умов успішного навчання, здійснення міжпредметних зв'язків;

2) виховні:

• визначення виховних завдань уроку;

• формування світогляду, моральних якостей і естетичних смаків учнів;

• забезпечення пізнавальної активності учнів, успішного оволодіння матеріалом;

• поєднання вимогливості до учнів з педагогічним тактом учителя;

3) психологічні:

• врахування психологічних особливостей учнів;

• формування позитивних мотивів учіння;

• уміння учителя управляти своїм психічним станом, процесом спілкування;

• створення сприятливого емоційного клімату;

4) організаційні:

• наявність продуманого плану;

• організаційна чіткість проведення уроку;

• поєднання індивідуальної, групової та фронтальної форм організації навчальної роботи учнів;

• підготовка і раціональне використання засобів навчання;

5) гігієнічні:

• дотримання температурного режиму;

• дотримання норм освітленості;

• чистота повітря й підлоги;

• попередження перевтоми учнів.

Типи і структура уроку.

Типологія уроків має не лише теоретичне, але й практичне значення. Неможливо чітко організувати навчальний процес, не визначивши в цілому типи уроків в межах теми, і кожного конкретного уроку зокрема.

В Україні найчастіше використовується типологія уроків В. Онищука, який класифікує їх *за основною дидактичною метою* і виділяє:

• урок засвоєння нових знань;

• урок формування навичок і умінь;

• урок застосування знань, навичок і умінь;

• урок узагальнення і систематизації знань;

• урок перевірки і корекції знань, навичок і умінь ;

• комбінований урок.

На думку автора цієї класифікації, вона є найбільш зручною для вчителя, бо складаючи календарний або тематичний план, вчитель розподіляє уроки за розділами й темами згідно з дидактичними цілями.

З розвитком педагогічної думки і практики з' явились нові підходи до класифікації уроків. Так, М. Гузик пропонує виділити: *урок–лекцію, урок самостійного засвоєння знань; урок–практикум; урок–семінар; урок–залік.* А М. Палтишев за основу класифікації взяв *основну діяльність вчителя та учнів* на певному уроці: – вступному уроці до теми або розділу;

- уроці повідомлення нових знань;
- відпрацювання здобутих знань , засвоєння умінь і навичок;
- закріплення отриманих знань;
- уроці з ліквідації прогалин у знаннях, уміннях і навичках;
- комбінованому уроці;
- узагальнюючому уроці.

Для чіткої організації навчального процесу на уроці важливо правильно визначити структуру уроку кожного типу. *Структура* – це сукупність, послідовність та зв'язок елементів (етапів), з яких складається урок. Кожен тип уроку має орієнтовно свою структуру. В. А. Онищук розрізняє *макроструктуру* (етапи уроку) і *мікроструктуру* (методи, прийоми і засоби навчання).

Для прикладу розглянемо структуру уроку засвоєння нових знань, запропоновану В. А. Онищуком.

1. *Перевірка домашнього завдання, відтворення і корекція опорних знань (7–8 хв).* Проводиться з метою з'ясування якості засвоєння матеріалу учнями, виділення тих знань, які стануть опорними при вивченні нового матеріалу. *Мікроструктура:* постановка запитань, фронтальне опитування, короткочасна письмова перевірка, тестові завдання, програмований контроль.

2. *Повідомлення теми, мети, завдань уроку, мотивація навчальної діяльності учнів (2–3 хв). Мікроструктура:* постановка пізнавального завдання, проблемної задачі, показ практичного значення матеріалу.

3. *Сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу, осмислення зв'язків і відношень об'єктів вивчення. Мікроструктура*: обговорення результатів домашніх спостережень; проведення дослідів; демонстрація фрагментів фільму (діафільму, відеофільму); усний виклад із застосуванням наочних посібників; короткі записи; складання плану, тез, конспекту розповіді вчителя; самостійна робота з книгою, проблемні ситуації, евристичні питання, пізнавальні завдання, аналіз і синтез, співставлення, порівняння, аналогія, абстрагування, конкретизація тощо.

4. *Запам'ятовування навчального матеріалу. Мікроструктура:* усне відтворення знань, наведення прикладів, фактів, робота з книгою, фіксація опорних смислових пунктів (понять, теорем, правил, назв, схем, дат, плану тощо).

5. *Узагальнення і систематизація знань. Мікроструктура:* порівняння,

співставлення, складання систематизуючих таблиць, схем тощо.

6. *Підведення підсумків уроку і повідомлення домашнього завдання.*

Учитель нагадує, про що нове учні дізналися сьогодні на уроці, як працював клас, оцінює окремих учнів, дає домашнє завдання (хоч це часто робиться і не в самому кінці уроку, а може бути мікроструктурним компонентом 2–4 етапів уроку).

Структура уроку *формування навичок і умінь* може включати такі його етапи:

1. Перевірку домашнього завдання, актуалізацію і корекцію опорних знань і практичного досвіду учнів (підготовчі вправи).

2. Повідомлення теми, мети і завдань уроку і мотивацію учіння школярів.

3. Вивчення нового матеріалу (ввідні вправи).

4. Первинне застосування одержаних знань (пробні вправи).

5. Застосування учнями знань і дій у стандартних умовах з метою засвоєння навичок (тренувальні вправи).

6. Творчий перенос знань і навичок у нові або змінені умови з метою формування умінь (творчі вправи).

7. Підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання4.

Керуючись цими даними, легко побудувати макроструктуру уроків інших типів, в тому числі й комбінованого уроку.

Педагогічна творчість, постійний пошук нових форм і методів роботи, а також прагнення вийти за межі традиційного уроку зумовили появу значної кількості навчальних занять, які не вписуються в усталені класифікації. Такі заняття в педагогічній теорії та практиці отримали назву *нестандартних уроків*.

Нестандартний урок – це навчальне заняття з нетрадиційною структурою, домінуванням оригінальних методів і форм організації навчальної діяльності, спрямованих на активізацію навчально–пізнавальної діяльності учнів, пробудження стійкого інтересу до навчання, розвиток творчого мислення, самостійності та особистісної активності школярів. Такі уроки сприяють не лише ефективнішому засвоєнню знань, а й оптимальному інтелектуальному, емоційному та моральному розвитку учнів.

Педагогічна практика накопичила значну кількість різновидів нестандартних уроків, які умовно можна об’єднати в такі групи.

1. *Уроки з нетрадиційним структуруванням змісту навчального матеріалу*: урок–лекція, урок–семінар, урок–практикум, урок–конференція. Вони орієнтовані на поглиблене осмислення змісту навчального матеріалу, розвиток аналітичного мислення, формування вмінь самостійної роботи з інформаційними джерелами.

2. *Уроки інтегрованого характеру*: бінарний урок, інтегрований урок,

міжпредметний урок, урок, що проводиться двома або більше вчителями, урок–занурення. Для цих уроків характерне подання навчального матеріалу великими смисловими блоками, встановлення глибоких міжпредметних зв'язків, розгляд явищ і процесів у їх цілісності та взаємозв'язку, а також посилення ролі самостійної та дослідницької діяльності учнів.

3. *Урок–діалоги*: урок–бесіда, урок–спілкування, урок–диспут, урок–пресконференція, урок–усний журнал, урок–презентація, урок–роздум, проблемний урок, урок–парадокс, урок відкритих думок. Такі заняття передбачають активне педагогічне спілкування, створення ситуацій вільного обміну думками, аргументованого висловлення власної позиції, обговорення гіпотез і точок зору, формування культури діалогу та критичного мислення.

4. *Уроки творчого контролю знань*: урок–залік, урок–творчий звіт, урок–консультація, урок–взаємоконтроль, урок–захист рефератів або творчих проєктів. Вони сприяють гуманізації процесу контролю навчальних досягнень, оскільки передбачають залучення учнів до самооцінки та взаємооцінювання, а також участь запрошених експертів. Такі уроки стимулюють відповідальність, рефлексію та самостійну пізнавальну діяльність.

5. *Уроки–змагання*: урок–КВК, урок–конкурс, урок–аукціон, урок–турнір, урок–вікторина. Вони ґрунтуються на ідеї змагальності, передбачають роботу в командах, стимулюють активність, ініціативність, розвиток колективізму, уміння працювати на спільний результат і дотримуватися правил співпраці.

6. *Уроки подорожування та дослідження*: урок–екскурсія, урок–заочна подорож, урок–експедиція, урок–лабораторне дослідження, урок–наукове дослідження. Такі форми сприяють розвитку уяви, пізнавальної допитливості, формують первинні навички наукового пошуку та дослідницької діяльності.

7. *Уроки ігрового характеру*: урок–ділова гра, урок–рольова гра, урок–драматизація, урок–вистава, урок–концерт, урок–етичний театр, урок–суд. Вони проводяться в межах чинних навчальних програм і передбаченого навчальним планом часу, базуються на виконанні учнями певних ролей за визначеним сценарієм, імітації життєвих ситуацій та різних видів діяльності. Такі уроки створюють позитивний емоційний фон, активізують навчальну діяльність, сприяють розвитку комунікативних умінь.

8. *Уроки з використанням комп'ютерів та новітніх аудіовізуальних засобів*. Вони розширюють дидактичний інструментарій учителя, сприяють інформатизації навчального процесу, підвищують наочність і доступність навчального матеріалу.

9. *Уроки з різновіковим складом учнів*, які проводяться з урахуванням особливостей концентричних або спіралеподібних навчальних програм. Вони сприяють взаємонавчанню, формуванню відповідальності та соціальних

навичок.

10. *Уроки з нетрадиційним розподілом часу*: модульні заняття, що тривають 30 хвилин у початкових класах, 60 хвилин у середніх та 90 хвилин у старших класах. Міні-модуль являє собою тридцятихвилинний відрізок навчального часу з чітко визначеною метою, завданнями, методами і формами роботи, що забезпечує завершеність навчальної діяльності.

Переважна більшість нестандартних уроків потребує ретельної підготовки не лише з боку вчителя, а й учнів. Найбільш ефективною стратегією організації таких занять є застосування технології колективної творчої діяльності, що включає колективний задум, спільну підготовку, проведення та подальший аналіз результатів. Це сприяє активізації творчого мислення, розвитку ініціативності, відповідальності та формуванню позитивного навчального середовища.

4. *Контроль у навчальному процесі. Функції, види, форми і методи контролю.*

Контроль за навчально–пізнавальною діяльністю школярів – невід' ємна складова частина навчального процесу. Він сприяє виявленню успішності навчання кожного учня, розкриттю причин недостатнього засвоєння учнями певного матеріалу і пошуку шляхів ліквідації прогалин у знаннях. Шкільна оцінка є також певним регулятором соціальних відносин у житті людини.

У широкому розумінні термін *«контроль» означає виявлення, вимірювання та фіксацію результатів у вигляді оцінки.* Звідси, основними компонентами контролю є *перевірка* – виявлення знань і умінь, *оцінка* – вимірювання знань, умінь і навичок, встановлення їх рівня і *облік* – фіксація результатів оцінювання у вигляді оцінок у класному журналі, щоденнику, табелі, відомостях тощо.

Мета контролю – забезпечення ефективності навчання. *Об'єктами контролю* у процесі навчання є знання учнями основних понять, правил, принципів тощо, уміння учнів оперувати знаннями, навчальні навички, діяльність учнів, уміння працювати самостійно, сформований в учнів комплекс компетентностей.

Основними *принципами* контролю є:

- *об'єктивність* – оцінювання за встановленими критеріями;
- *регулярність* – контроль на всіх етапах навчання;
- *індивідуальний характер* – контроль за роботою кожного, недопущення групової оцінки;
- *гласність* – повідомлення учневі результатів перевірки його роботи, мотивація оцінки;
- *всебічність* – контроль за усіма темами і розділами програми;

• *різноманітність форм контролю.*

Обов'язковому оцінюванню підлягають результати навчання учнів з предметів (інтегрованих курсів) інваріантного складника (базових та обов'язково-вибіркових предметів) навчального плану як складової освітньої програми закладу освіти.

Розрізняють такі *функції контролю:*

• *контролююча* (контроль дає інформацію про рівень здійснення навчально- пізнавальної діяльності учнів);

• *освітня* (у процесі контролю вчитель стежить за навчальною діяльністю учнів, виявляє її результати);

• *діагностична* (вчитель виявляє успіхи і недоліки в знаннях, встановлює причини недоліків, визначає заходи для підвищення якості навчання, попередження і подолання неуспішності);

• *виховна* (систематичний контроль і оцінка успішності, залучення учнів до взаємоконтролю і самоконтролю сприяє вихованню у них таких моральних рис, як дисциплінованість, наполегливість, відповідальність, працьовитість, принциповість, справедливість і т.п.);

• *розвивальна* (обґрунтована оцінка, самооцінка і взаємооцінка сприяє розвитку в учнів логічного мислення, пам'яті, мовлення, уміння аналізувати, порівнювати тощо);

• *стимулююча* (добре вмотивована і справедлива оцінка успішності є важливим стимулом у навчанні);

• *прогностична* (дані контролю використовуються для прогнозування можливих результатів навчання, шляхів поліпшення роботи вчителя).

Основними *видами оцінювання* результатів навчання учнів є *формувальне, поточне, підсумкове (тематичне, семестрове, річне) оцінювання, державна підсумкова атестація, зокрема, у формі зовнішнього незалежного оцінювання*.

Тому за *місцем* у навчальному процесі розглядають такі *види контролю*

• *попередній* – перед вивченням нового матеріалу для виявлення якості опорних знань, умінь і навичок;

• *поточний* – в процесі вивчення нового матеріалу для виявлення якості засвоєння учнями знань і умінь з метою їх корекції;

• *тематичний* – після вивчення теми;

• *підсумковий* – наприкінці навчальної четверті, півріччя, року, при закінченні курсу;

• *періодичний* – здійснюється дирекцією школи або органами освіти за окремим планом.

Взаємоконтроль – взаємна перевірка учнями усних, письмових та інших

завдань.

Самоконтроль – самостійна перевірка та оцінювання завдань учнями.

Рейтинговий контроль – оцінювання виконання учнями різного характеру завдань у залікових одиницях, виявлення підсумкової оцінки як суми залікових одиниць, визначення рейтингу кожного учня за кількістю набраних балів.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів здійснюється у таких *формах:*

- *фронтальна* (фронтальне опитування) – система питань до всього класу;
- *групова* – використовується у тих випадках, коли перевіряється виконання групового завдання;
- *індивідуальна* (індивідуальне опитування) – ґрунтовне ознайомлення із знаннями, уміннями і навичками одного учня; при індивідуальному опитуванні вчитель концентрує свою увагу на учневі, який відповідає; щоб залучити до активної роботи в цей час інших учнів, можна використовувати рецензування відповідей учнями, постановку ними запитань до опитуваного, організувати взаємоперевірку (коли учні задають один одному запитання із теми, коментують і оцінюють відповіді товаришів);
- *комбінована* (ущільнене опитування) – поєднання фронтального опитування з індивідуальним: кілька учнів виконують індивідуальні завдання біля дошки чи на місцях, з рештою проводиться фронтальне опитування.

Перевага цього виду опитування в тому, що воно дозволяє охопити контролем велику кількість учнів; недолік – знижується навчальна функція контролю. На думку педагогів, ущільнене опитування доцільне тоді, коли матеріал засвоєно і необхідно зафіксувати рівень його засвоєння окремими учнями.

Формувальне, поточне та підсумкове оцінювання результатів навчання учнів на предмет їх відповідності вимогам навчальної програми, вибір форм, змісту та способу оцінювання здійснюють педагогічні працівники закладу освіти.

*Поточне та підсумкове оцінювання може здійснюватися у таких формах***:** *усній* (зокрема шляхом індивідуального, групового та фронтального опитування); *письмовій* (зокрема шляхом виконання діагностичних, самостійних та контрольних робіт, тестування); цифровій (зокрема шляхом тестування в електронному форматі); *графічній* (зокрема шляхом організації роботи з діаграмами, графіками, схемами, контурними картами); *практичній* (зокрема шляхом організації виконання різних видів експериментальних досліджень та навчальних проектів, роботи з біологічними об’єктами, виготовлення виробів) та інших.

Рівні результатів навчання учнів визначаються за: сформованістю пізнавальної діяльності (мотивації пізнання, сприймання, осмислення, перетворення знання, практичної діяльності); сформованістю знань, умінь, ціннісних ставлень як складників ключових і предметних компетентностей; володінням розумовими операціями: вмінням аналізувати, синтезувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо; пізнавальною активністю; мірою самостійності та творчості у виконанні навчальних завдань; сформованістю вміння виявляти проблеми та розв'язувати їх, висувати і формулювати гіпотези.

Оцінка успішності учнів складається із винесення *оцінного судження (словесна оцінка з роз'ясненням позитивних сторін навчальної роботи учнів та недоліків у роботі) та виставлення оцінного балу (цифрового вираження оцінки).* Тому ототожнювати оцінку тільки **з** виставленням оцінного балу не можна. Таке уподібнювання рівносильне ототожненню процесу розв'язання задачі з його результатом. Саме розгорнуте позитивне оцінне судження, а не оцінний бал, може зробити оцінку змістовною, така оцінка, до виставлення якої вчитель залучає й учнів, сприяє виробленню певних еталонів, громадської думки, позитивно-критичних взаємин в учнівському середовищі, формуванню самооцінки у школярів.

В історії освіти найдавнішою є словесна оцінка. У Київській духовній академії першої половини XVII століття використовувались такі оцінки: навчання добре, надійно бадьоре, охочерételьне, всенадійне, навчання підле, прекепське, малонадійне. У Російській імперії існувала переважно п'ятибальна система оцінювання. Але у кадетських корпусах, окремих жіночих гімназіях застосовувалась 12–бальна система.

У радянській, потім українській школі існувала 5–бальна система оцінювання, яка перетворилась поступово на 4–бальну (5, 4, 3, 2) і яка не задовольняла вимог до оцінювання. Тому в 2000 році Міністерство освіти і науки України затвердило нову 12–бальну шкалу оцінювання та нові критерії оцінки.

12–бальна шкала побудована з урахуванням підвищення рівня навчальних досягнень учня. Критерії оцінювання ґрунтуються на *позитивному* принципі, при якому оцінки не поділяються на позитивні і негативні. При оцінюванні вчитель має враховувати рівень *досягнень* учнів, а не ступінь його невдач, до чого й спонукала 4–бальна шкала. Перевідними і випускними є всі оцінки 12–бальної шкали, які виставляються у відповідний документ про освіту.

Оцінювання навчальних досягнень учнівства здійснюють відповідно до державних стандартів освіти. Для цього в Державному стандарті базової середньої освіти визначено вимоги до обов'язкових результатів навчання у кожній освітній галузі.

Ієрархія результатів навчання в стандарті така: низка конкретних результатів утворюють загальний результат, а споріднені загальні результати об'єднано в групи. Кожна група результатів у стандарті має певний номер. Для кожного конкретного результату визначено орієнтири для оцінювання, за допомогою яких визначається рівень досягнення учнями результатів навчання.

Під час навчання відбувається як формування, так і оцінювання визначених стандартом результатів. Працюючи з учнівством над певними завданнями, учителі мають змогу визначити, яких саме результатів досягатимуть учні за конкретний період. І відповідно оцінити ці результати.

Оскільки споріднені загальні результати об'єднано в групи, запропонований підхід до оцінювання дає змогу узагальнити учнівський поступ і вивести лише 3 або 4 семестрові оцінки, а не оцінювати кожний окремий загальний результат, яких у кожній галузі налічується більше десяти.

5. *Підготовка вчителя до уроку.*

Підготовка вчителя до уроку є складним і системним процесом, що охоплює аналіз навчальної програми, вивчення особливостей учнів, визначення мети та завдань заняття, добір методів, форм і засобів навчання, а також планування всіх етапів уроку для ефективної реалізації освітніх, розвивальних і виховних завдань. Важливою умовою успішності уроку є наявність продуманого плану, підготовленої наочності, раціональне використання сучасних технологій і гнучкість у їх застосуванні з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, що забезпечує активне залучення кожного до навчального процесу.

В. О. Сухомлинський наголошував, що вчитель до конкретного уроку готується все життя. Саме тому в педагогічній практиці розрізняють *попередню (загальну) і безпосередню (конкретну)* підготовку вчителя до уроку.

Попередня підготовка включає ознайомлення з навчальною програмою з предмета, підручниками, посібниками та методичною літературою, вивчення передового педагогічного досвіду й аналіз власної діяльності, глибоке пізнання учнів конкретного класу, складання календарного й тематичного планування, а також підготовку матеріальної бази. Календарний план дає змогу вчителю зорієнтуватися в часі вивчення предмета протягом навчального року або півріччя, логічно розподілити матеріал за чвертями, скоригувати тривалість вивчення окремих тем. Тематичне планування передбачає визначення типів уроків або форм навчальної діяльності, окреслення загального обсягу матеріалу теми та його розподіл за окремими уроками, добір або виготовлення наочних посібників і матеріалів для технічних засобів навчання.

Безпосередня підготовка до уроку полягає у формулюванні теми заняття, визначенні його освітньої, виховної та розвивальної мети, доборі змісту навчального матеріалу й побудові структури уроку, визначенні методів,

прийомів і форм організації навчальної діяльності учнів, раціональному розподілі часу між етапами уроку. Важливою складовою є підготовка технічних засобів навчання та наочності, розв'язання задач і виконання вправ, що пропонуватимуться учням, визначення обсягу та методики виконання домашнього завдання, а також планування позакласної роботи за матеріалами уроку. У результаті складається поурочний план або конспект заняття.

У поурочному плані мають бути відображені дата проведення уроку та його порядковий номер за тематичним планом, клас, тема й мета уроку, його тип і основні структурні етапи, зміст навчального матеріалу, методи й прийоми діяльності вчителя й учнів, навчальне обладнання та домашнє завдання. Початкуючим учителям доцільно складати детальні плани–конспекти, оскільки це допомагає глибше осмислити всі елементи уроку, передбачити можливі труднощі, спрогнозувати реакції учнів, врахувати їхні навчальні можливості та інтереси.

Для підвищення ефективності уроку важливо дотримуватися низки педагогічних рекомендацій. Учням слід чітко пояснювати мету уроку та очікувані результати навчання. Необхідно забезпечувати активну участь школярів через організацію самостійної роботи, розв'язання проблемних завдань, залучення до аналізу й виправлення помилок. Вчителю варто пам'ятати про єдність навчальних, розвивальних і виховних аспектів уроку, доцільно використовувати сучасні інтерактивні методи й технічні засоби, не перевантажуючи ними заняття. Домашнє завдання бажано повідомляти завчасно та супроводжувати чітким поясненням.

6. *Допоміжні форми організації навчального процесу.*

Допоміжні форми організації навчального процесу є важливим доповненням до класно-урочної системи. Вони охоплюють різноманітні заняття й види діяльності, спрямовані на поглиблення знань, розвиток умінь і навичок учнів поза межами обов'язкових уроків. До таких форм належать семінари, практикуми, факультативні заняття, лабораторні роботи, навчальні екскурсії, предметні гуртки, індивідуальні та групові консультації, самостійна домашня робота, тренінги, виконання рефератів. Їх використання підсилює ефективність навчання, сприяє розвитку самостійності, практичних умінь та стійкого інтересу до предмета, поєднує теоретичні знання з практикою.

Семінари й практикуми забезпечують поглиблене опрацювання навчального матеріалу та формування практичних умінь. Лабораторні роботи спрямовані на розвиток дослідницької діяльності учнів і закріплення теоретичних знань. Факультативи дають можливість розширити знання відповідно до інтересів школярів, а навчальні екскурсії знайомлять із навчальним матеріалом у реальних умовах. Предметні гуртки сприяють розвитку

спеціальних здібностей, консультації забезпечують індивідуальну допомогу, тренінги формують конкретні практичні навички, а виконання рефератів і дослідницьких робіт розвиває пізнавальну самостійність і вміння працювати з джерелами.

Основною метою допоміжних форм організації навчального процесу є розвиток пізнавальної активності, ініціативності та самостійності учнів, поглиблення знань, отриманих на уроках, формування практичних умінь і навичок, розвиток творчого потенціалу, підготовка школярів до подальшого навчання та майбутньої професійної діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Чим цілі когнітивної сфери відрізняються від цілей афективної сфери?
2. Дайте визначення таксономії цілей навчання.
3. Що називають формою організації освітнього процесу?
4. Які існують конкретні варіанти педагогічного спілкування між учителем і учнями?

5 Які типи уроків у їх класифікації, в основу якої покладено основну дидактичну мету?

6. У чому полягають попередня і безпосередня підготовка вчителя до уроку?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Укажіть основні типи уроків з точки зору їх дидактичної мети:

A) урок–лекція, урок формування умінь і навичок, урок індивідуальної роботи, урок ілюстрації навчального матеріалу, урок контролю знань, урок–диспут;

B) урок ілюстрації навчального матеріалу, урок контролю знань, урок–диспут;

C) урок заучування напам’ять, комбінований урок, екскурсія, індивідуальна робота з учнями, урок формування понять та умінь, демонстраційний урок;

D) урок вивчення нового матеріалу; урок закріплення і застосування знань, умінь і навичок; урок повторення та узагальнення знань і вмінь; урок перевірки й контролю результатів навчання.

2. Із запропонованих відповідей виберіть тип уроку, що відноситься до класифікації за основною дидактичною метою

A) екскурсія;

B) урок–диспут;

C) застосування знань на практиці;

D) правильної відповіді немає.

3. Серед перелічених типів уроків вкажіть нетрадиційний урок.

A) урок засвоєння нових знань;

B) урок застосування знань, навичок і умінь;

C) урок–діалог;

D) урок застосування знань, навичок і умінь.

4. Календарний план дає змогу вчителю

A) зорієнтуватися в часі вивчення предмета протягом навчального року або півріччя;

B) визначити типи уроків;

C) логічно розподілити матеріал за четвертями;

D) скоригувати тривалість вивчення окремих тем.

5. Яка з наведених класифікацій уроків належить М. Гузику?

A) урок–лекція, урок самостійного засвоєння знань; урок–практикум; урок–семінар; урок–залік;

B) урок повідомлення нових знань, відпрацювання здобутих знань , засвоєння умінь і навичок, закріплення отриманих знань, урок з ліквідації прогалин у знаннях, уміннях і навичках, комбінований урок, узагальнюючий урок;

C) урок засвоєння нових знань, урок формування навичок і умінь, урок застосування знань, навичок і умінь, урок узагальнення і систематизації знань, урок перевірки і корекції знань, навичок і умінь, комбінований урок;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Для вашої предметної спеціальності оберіть 3 теми уроків з профілюючого предмета (вказавши клас) і сформулюйте до них цілі навчання , виховання і розвитку.

Завдання 3. Дайте відповідь на запитання: Яка із форм організації навчання, на Ваш погляд, є найбільш ефективною у контексті вашої предметної спеціальності?

ТЕМА 15
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД В ДИДАКТИЦІ

Мета*:* вивчити поняття «освітні технології», «педагогічні технології» та «навчальні технології»; сформувати у студентів уявлення про класифікації педагогічних і інноваційних технологій навчання; вивчити зміст і особливості технологій перевернутого уроку та концентрованого навчання.

План

1. Сутність і взаємозв'язок понять «освітні технології», «педагогічні технології» та «навчальні технології».
2. Класифікація педагогічних технологій.
3. Інноваційні технології навчання.
4. Технологія перевернутого уроку.
5. Технологія концентрованого навчання.

***Ключові слова**: освітні технології, педагогічні технології, навчальні технології, інноваційні технології, технологія перевернутого уроку, технологія концентрованого навчання .*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Сутність і взаємозв'язок понять «освітні технології», «педагогічні технології» та «навчальні технології»*

У вітчизняній та зарубіжній теорії й практиці виховання термін «технологія» з'явився у середині XX століття як запозичення із інженерно–технічної сфери. Буквально в перекладі з грецької мови слово «технологія» походить від двох слів; τέχνη (техне) – мистецтво, майстерність, уміння; λόγος – слово, вчення) – тобто знання про майстерність. Цей термін окреслював сукупність методів, необхідних для здійснення процесу виробництва, а також як науковий опис способів певного типу і виду виробництва. Фактично він ґрунтувався на розумінні технології як виготовлення певного продукту з визначеними властивостями за допомогою строго визначених, наперед заданих операцій.

З того часу це поняття набуло дещо іншого змісту.

Підходи до визначення понять «освітня технологія», «педагогічна технологія» є тотожними.

Освітня технологія – це спосіб спільної діяльності вчителя та учнів, для якого притаманні передусім послідовність у реалізації дій (алгоритмічність),

постійне і систематичне вимірювання рівня навчальних досягнень і сформованості виховних якостей (діагностичність), взаємозв'язок основних елементів технології, якими є мета, зміст, форми, методи, засоби взаємодії учасників педагогічного процесу, результат (системність). Освітня технологія є відкритою педагогічною системою, яка складається з концептуально–цільових (мета, що відповідає освітнім концепціям), змістових (зміст технології), процесуальних (технологічний процес: форми, методи, засоби взаємодії суб'єктів та об'єктів технології), результативно-аналітичних (результат та його аналіз) компонентів.

Основними етапами реалізації освітньої технології є:

- цілетворення (точне визначення бажаного результату як сукупності дій учнів);
- діагностика (виявлення вихідного рівня спостережуваних дій); рецептурування (створення програми спільної роботи вчителя та учнів або «написання рецепту дій»);
- здійснення технологічного процесу (забезпечення умов для втілення програми);
- оцінка і корекція результатів (зіставлення результатів з визначеним еталоном).

Можна зробити висновок, що освітня технологія – це алгоритм здійснюваних учителями та учнями спільних дій, що систематично діагностуються і спрямовані на забезпечення відповідності результату визначеній меті. Під систематичним діагностуванням маємо на увазі проведення педагогічних вимірювань на всіх етапах реалізації освітніх технологій, тобто здійснення початкової, корекційної (поточної) та узагальнювальної (підсумкової) педагогічної діагностики.

Критерії технологічного підходу дають змогу розмежувати поняття «технологія» і «метод». Технологія відрізняється від методів, які можуть використовуватися в одній чи декількох технологіях, передусім діагностичністю та алгоритмічністю. Існує думка, що внаслідок реалізації технології забезпечується гарантія досягнення цілей. Однак такої гарантії немає, якщо реалізується метод.

Освітня технологія – це спосіб оптимального досягнення мети педагогами та учнями з використанням відповідних методів. Метод може використовуватися в одній чи багатьох технологіях. Методика – це сукупність дій для отримання локального результату, які не супроводжуються жорстким діагностуванням досягнутої мети.

Поняття «педагогічна технологія» у психолого–педагогічній літературі

вживається у різних аспектах: як напрям у дидактиці; технологічно розроблена навчаюча система; система методів і прийомів викладання; як модернізація дидактичної системи на основі вивчення і дослідження елементів, що її утворюють тощо.

Педагогічна технологія розуміється як спеціальний набір форм, методів, способів, прийомів навчання та виховних засобів, системно використовуваних в освітньому процесі на основі декларованих психолого-педагогічних установок, що приводить завжди до досягнення прогнозованого освітнього результату з допустимою нормою відхилення. Тобто, педагогічна технологія – це комплексна інтегративна система, що містить чимало упорядкованих операцій і дій, які забезпечують педагогічне цілепокладання, змістовні, інформаційно–предметні та процесуальні аспекти, спрямовані на засвоєння систематизованих знань, надбання професійних умінь формування особистісних якостей учнів (студентів), що задані цілями навчання.

Поняття «технологія навчання» є більш вузьким. Воно відображає конкретний шлях оволодіння навчальним матеріалом у межах визначеного предмету, курсу, теми, тобто, технологія навчання співвідноситься з частковими методиками викладання окремих навчальних предметів, курсів. Її мета – максимально оптимізувати організацію навчального процесу.

Виділяються такі основні критерії, за якими будуються педагогічні технології, а саме:

- *концептуальність* (кожна педагогічна технологія має спиратися на відповідну наукову концепцію, що охоплює філософське, психологічне, дидактичне і соціально–педагогічне обґрунтування досягнення освітніх цілей);
- *системність* (педагогічна технологія повинна мати всі ознаки системи: логіка процесу, взаємозв'язок усіх його частин, цілісність);
- *керованість,* яка припускає можливість діагностичного цілепокладання, планування, проектування процесу навчання, поетапної діагностики, варіювання засобами і методами з метою корекції результатів;
- *ефективність* (сучасні педагогічні технології існують у конкурентних умовах і повинні бути ефективними за результатами й оптимальними витратами, гарантувати досягнення запланованого стандарту навчання);
- відтворюваність, що передбачає можливість застосування (повторення, відтворення) педагогічної технології в інших однотипних освітніх установах, іншими суб'єктами.

2. *Класифікації педагогічних технологій***.**

Основними педагогічними технологіями, що задіяні в полі освіти України, є: змістовно–операційна технологія розвитку; технологія міжпредметної

інтеграції та міжпредметні зв’язки; розвивальне навчання; ігрові технології; технології інтерактивного навчання; технологія проектного навчання; технологія життєвого проекту та життєвого проектування; технологія особистісно орієнтованого уроку; технологія розвитку критичного мислення; технологія формування та розвитку творчої особистості; навчання в співробітництві (командна, групова робота), технологія концентрованого навчання, технологія перевернутого уроку та багато інших. Власне виділяють більше 100 педагогічних технологій, що свідчить про необхідність їхньої класифікації.

Зазначимо, що на сьогодні загальноприйнятої їх класифікації не існує. Навпаки, намітилася тенденція збільшення кількості класифікаційних груп педагогічних технологій.

Д. Чернилевський та О. Філатов, проводячи аналіз теорій навчання, які описані в термінах технології навчання, виділили узагальнені технології навчання (рис.1) за такими ознаками: з точки зору зміни підходів до подання змісту навчання (технології проблемного, концентрованого і модульного навчання); з точки зору врахування запитів внутрішніх потреб учнів (технології розвивального і диференційованого навчання); з точки зору зміни способів діяльності у навчанні (технології контекстного навчання та дидактичної гри).

Власне кажучи, у цій класифікації йдеться не про усталені зразки педагогічної діяльності, а, навпаки, увага зосереджена на змінах, що відбулися протягом останніх десятиліть в організації і проведенні педагогічного процесу

Розглянемо інші можливі класифікаційні ознаки, за якими можна групувати технології навчання (рис. 4).

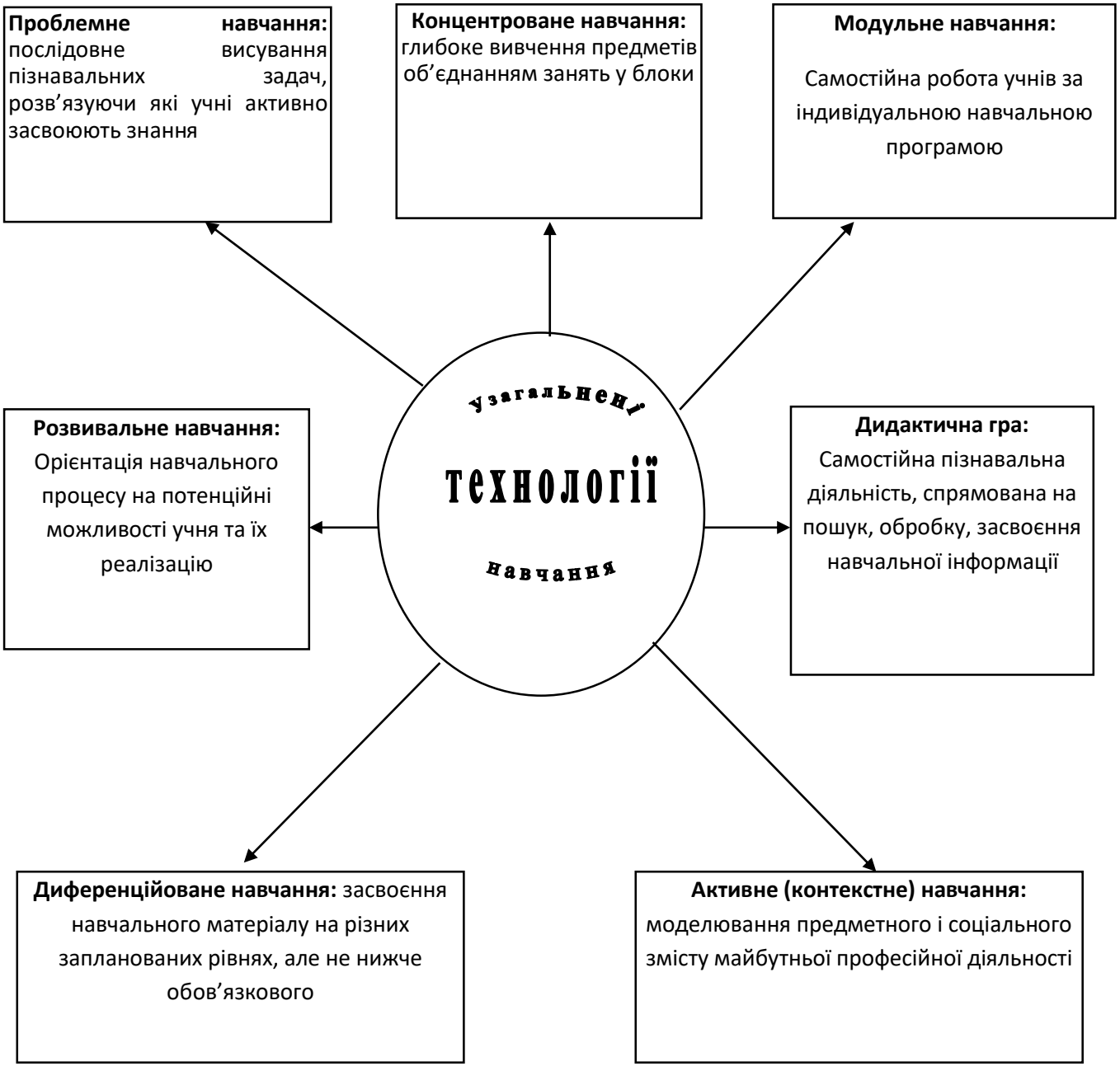

Рис. 4. Узагальнені технології навчання

Рис. 5. Приклад класифікації технологій навчання за різними ознаками

Рис. 6. Приклад класифікації інноваційних технологій навчання за різними ознаками

Таким чином, на сьогодні єдиної, всіма визнаної класифікації педагогічних технологій ще не створено.

3. *Інноваційні технології навчання.*

Педагогічна інновація (лат. innovation – оновлення, зміна) – нова галузь педагогічного знання, яка займається відбором, теоретичним осмисленням, класифікацією педагогічних інновацій. Поняття «інновація» означає нововведення, новизну, зміни, інновація як засіб і процес передбачає введення чогось нового. Стосовно педагогічного процесу інновація означає введення нового у цілі, зміст, методи і форми навчання і виховання, організацію спільної діяльності учителя й учнів. Інновація є суттєвим діяльним елементом розвитку освіти взагалі, реалізації конкретних завдань у навчально–виховному процесі.

Інноваційні педагогічні технології як процес – це цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчальний процес від визначення його мети до очікуваних результатів. У значенні продукту діяльності визначимо інновацію як оригінальні, новаторські способи та прийоми педагогічних дій і новітні засоби.

Інноваційні технології навчання покликані змінити і замінити традиційну систему навчання.

Серед головних недоліків традиційної системи навчання називають: авторитарний стиль керівництва; домінування пояснювально-ілюстративного типу навчання і репродуктивної діяльності учнів; перевагу фронтальної роботи, обмеженість діалогічного спілкування; породжені цими факторами невміння і небажання дітей учитися; відсутність у них поцінування освіти, самоосвіти (саморозвитку).

Інноваційні технології навчання повинні ґрунтуватися на компетентнісному підході. Проте компетентності складно формувати, а складніше вимірювати, але без цього якісна шкільна освіта у XXI столітті неможлива. Забезпечити реалізацію цих вимог повинна особистісно-орієнтована освіта.

Особистісно-орієнтована освіта базується на таких засадах:

- дитина в школі – повноцінна особистість;
- метою освіти є становлення особистості;
- педагогічні відносини базуються на принципах гуманізації і демократизації;
- учень є суб'єктом навчальної діяльності;
- талановитою є кожна дитина;
- в основі навчання лежить позитивна Я–концепція особистості;

• навчання на основі успіху, відмова від примушування.

Таким чином, можемо виділити спільні ознаки методик і технологій, які забезпечують реалізацію принципів особистісно–орієнтованої освіти:

1) своєю метою вони проголошують розвиток та саморозвиток учня з урахуванням його здібностей, нахилів, інтересів, ціннісних орієнтацій і суб'єктного досвіду;

2) створюються умови для реалізації та самореалізації особистості;

3) забезпечується суб'єктність учня за рахунок можливості впливу на хід діяльності (вибір змісту, засобів, методів, форм навчання);

4) навчання будується на принципах варіативності;

5) кінцевим продуктом є не лише здобуття знань, вироблення умінь і навичок, а й формування компетентностей;

В основу класифікації інноваційних технологій навчання можна покласти напрямки модернізації традиційної системи навчання (рис. 4).

Насамперед, за зміною підходів до подання змісту навчання виділимо технології концентрованого, модульного та інтегративного навчання. Якщо ж в основу класифікації покласти врахування внутрішніх потреб учнів, то можна виділити технології розвивального, диференційованого навчання та технології повного засвоєння. За зміною способів навчальної діяльності інноваційними є технології контекстного та ігрового навчання, технологія перевернутого уроку.

4. *Технологія перевернутого уроку (урок догори дригом)*.

Ідея «перевернутого» навчання з’явилася в США. Засновниками цієї технології вважаються Джонатан Бергман та Аарон Семс – саме вони придумали термін та випробували цю технологію навчання в 2007 році. У 2012 році була видана книга «Flip your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day», у якій американські педагоги виклали історію виникнення та основні принципи роботи при застосуванні описаної технології. Суть цієї технології зводиться до заміни традиційної схеми навчання «теорія в аудиторії – практичні завдання – домашнє завдання» на схему «домашнє освоєння теоретичних відомостей, представлених у вигляді динамічного відео – практична робота викладача зі студентами і – домашнє освоєння теоретичних відомостей наступного заняття». Слід зауважити, що термін «динамічне відео» означає представлення саме процесу викладання теоретичного матеріалу (іншими словами, так, як його викладає педагог на занятті), на відміну, наприклад, від досить популярних представлень його у вигляді традиційних презентацій, які є послідовним набором статичних кадрів. Проте звичні мультимедійні презентації, збережені в режимі демонстрації, можуть бути використані в якості динамічного відео. Технологічна схема навчального

процесу з використанням «перевернутого» навчання має свої особливості.

Для успішного застосування технології «перевернутого» навчання варто звернути особливу увагу на такі позиції:

- матеріал відеолекції потрібно максимально адаптувати та викласти в доступній формі;
- оптимальна тривалість відеолекції складає 5–10 хвилин;
- теоретичний матеріал та завдання, які виконуються в аудиторії, мають бути тісно пов'язані, щоб учні розуміли модель навчання та були мотивованими для підготовки до занять;
- після уроку варто поставити кілька запитань, на які ще раз звернуть увагу учнів на основні для запам'ятовування моменти. Переглядати відео можна й вдома, і у школі на самостійній роботі. Учні не відчувають тиску, працюють у власному темпі, у комфортних умовах у зручний для них час. Це дає відчутні переваги: зникає проблема відсутності на заняттях в силу різних причин під час пояснення ключових тем;
- учні працюють, ураховуючи свій біологічний ритм.

Застосування цієї педагогічної технології сприяє більш усвідомленому засвоєнню матеріалу, оскільки кожен учень самостійно обирає кількість переглядів відеофрагменту. Учні, які мають певні прогалини в знаннях, можуть скористатися або допомогою викладача чи порадами одногрупників (через блоги, електронну пошту тощо), або пошуковими сервісами, або іншими онлайн–ресурсами. Крім того, у процесі вивчення матеріалу учні записують питання, які опрацьовують з викладачем індивідуально. Таким чином, у більшої частини групи не виникатимуть проблеми із засвоєнням матеріалу й заняття можна буде проводити в інтерактивній формі, виконуючи більшу кількість практичних завдань, оскільки всі учні можуть брати активну участь у навчальній діяльності, а не залишаться пасивними через страх помилитись. Вчитель, застосовуючи цю технологію навчання:

- працює з кожним учнем індивідуально, здійснюючи диференційований підхід;
- легко визначає учнів, які порівняно легко засвоюють навчальний матеріал;
- визначає проблемні питання в тісній співпраці з учнями;
- має більше часу для надання допомоги та пояснення важких для розуміння теоретичних засад;
- створює умови для інтерактивного навчання.

Особливість «перевернутого» навчання полягає саме в тому, щоб не перевіряти теоретичні знання учнів, проводячи опитування, а використовувати

отриману ними інформацію для розв'язання навчальних завдань і розуміння практичного застосування. Заняття проходять динамічно, оскільки всі учні вже знають матеріал та намагаються максимально використати свої знання, вони почуваються впевнено та виявляють ініціативу. Існує думка, що технологія «перевернутого» навчання – це своєрідний спосіб замінити викладача, мінімізувати його роль. При організації такого виду роботи значення викладача суттєво зростає, хоча він і відіграє, в основному, роль спостерігача та консультанта. Від педагога залежить робота всієї групи: координація навчальної діяльності та розуміння навчального матеріалу через добір відповідних завдань. Викладач заохочує учнів, виправляє помилки.

Найважливішою ж функцією є показати, як правильно застосовувати знання, розв'язувати певні питання. Таким чином моделюються навчальні навички, необхідні для успішної соціалізації в сучасному суспільстві. Як і усі інші методи та прийоми навчальної діяльності, «перевернуте» навчання варто застосовувати відповідно до принципу доцільності, тобто поєднувати в своїй практиці як традиційну систему навчання, так і використовувати новітню технологію. Власне тільки від викладача залежить, як часто він використовуватиме такий спосіб організації навчальних занять, які теми потрібно пояснювати в аудиторії, а які – опосередковано, а які (достатньо легкі для сприйняття) запропонувати в якості проєктної роботи тощо. Таким чином можна запобігти пасивному сприйманню інформації учнями, натомість навчати їх знаходити, добирати необхідну інформацію серед її розмаїття. Крім уже зазначених переваг, технологія «перевернутого» навчання має певні недоліки:

- викладачу потрібно додатково готуватися, оскільки створення лекції вимагає певних зусиль та знань; пряме пояснення вимагає менше зусиль від студентів, ніж опосередковане, тому деякі з них не переглядають лекції повністю, покладаючись на додаткові пояснення лектора;
- завдання для опрацювання на занятті повинні мати репродуктивний, а також розвивальний та творчий характер, щоб досягти справді гарного результату.

Отже, технологія «перевернутого» навчання дає змогу розвивати ключові компетентності учнів на уроках, а також дозволяє істотно покращити показники успішності. На таких заняттях запроваджуються елементи педагогіки співробітництва: викладач постає в ролі колеги й консультанта. Учні опановують навчальний матеріал значною мірою за допомогою самонавчання, що сприяє розвитку пізнавальної активності та самостійності.

5. *Технологія концентрованого навчання.*

Ефективність процесу навчання визначається адекватним вибором і

професіональною реалізацією конкретних педагогічних технологій, які традиційно називають організаційними формами і методами навчання. Однією з таких технологій є концентроване навчання витоки якого ми знаходимо у працях багатьох дидактів та методистів.

Ще Я. Коменський пропонував при організації навчання наслідувати природу. З цією метою конструювати навчальний процес таким чином, щоб різні предмети не заважали один одному, щоб увага учнів зосереджувалася на окремому навчальному предметі. При цьому він вважав, що профільний предмет необхідно вивчати поглиблено, концентровано, протягом усього навчального року.

Аналогічні думки висловлювали І. Гербарт та В. Розанов. Останній у своєму творі «Сутінки освіти» у 1899 р. порівнював школу із шаблоном, що породжує одноманітну строкатість, постійне і насильницьке розсіювання уваги учня. Засуджуючи багатопредметність, чільне місце він відводив принципу цілісності, висловлювався за концентрацію навчального матеріалу, за укрупнення навчальних одиниць.

Уперше теоретичне обґрунтування ідея концентрованого навчання знайшла у працях Р. Штайнера та П. Блонського.

Обґрунтована П. Блонським студійна система навчання передбачала поділ усього змісту освіти на кілька окремих циклів, які вивчалися в п’яти студіях: соціально–історичній, літературно–філософській, філософсько-географічній, фізико–математичній і біологічній. У першій половині дня учні переходили зі студії до студії, тоді як друга половина дня була присвячена заняттям у профільній студії.

У 20–х роках ці ідеї пройшли експериментальну перевірку в кількох вищих навчальних закладах СРСР, зокрема в 1930/1931 навчальному році на педагогічному факультеті Воронезького держуніверситету. Система концентрованого навчання передбачала одночасне проходження за планом трьох–чотирьох дисциплін, врахування наступності за змістом. При цьому на вивчення військових дисциплін відводилися певні дні, а фізкультура та іноземні мови вивчалися протягом усього семестру. Експеримент приніс позитивні результати, серед учасників експерименту більше 90 % студентів і понад 70 % викладачів віддали перевагу “конвеєрній системі”.

Подальшому розвитку ідеї концентрованого навчання завадили на початку 30–х років відомі постанови про школу, які поклали край практично всім дослідженням нових підходів до організації навчального процесу в середній і вищій школах.

Новий імпульс дослідженням концентрованого навчання був наданий В. Максимовою при вивченні «інтегрованого» навчального дня як форми

здійснення міжпредметних зв’язків. «Інтегрований» день об’єднував кілька предметних уроків на основі спільної комплексної проблеми. Але така побудова навчального процесу вела до значних організаційних труднощів.

До середини 80–х років було накопичено позитивний досвід концентрованого вивчення іноземних мов (до 12 годин на тиждень), але в основному це стосувалося навчання дорослих (Г. Китайгородська, Г. Лозанов), а також на основі цього досвіду циклове навчання російської мови учнів старших класів національної школи (Є. Бистрова, І. Салтан).

З середини 80–х років концентроване навчання широко апробується в практиці роботи вже в межах окремої школи (неоднозначне дослідження з організації навчання методом «занурення» М. Щетініна.

Також в історичному плані потрібно згадати досвід застосування концентрованого навчання у 90–і роки минулого століття у Запоріжжі, зокрема у ЗОШ №5 (так званий «метод Подмазіна»).

За традиційного навчання засвоєння навчального предмета будується наступним чином: щодня вивчається по п’ять–шість різнорідних предметів на 45–хвилинних уроках. При такій організації навчання засвоєння навчального предмета розтягується на тривалий час і породжує «калейдоскопічність» навчання. Зрозуміло, що це не сприяє міцному засвоєнню: знання швидко забуваються. Учні протягом дня вивчають кілька різнохарактерних предметів. У другій половині дня вони змушені готуватися до уроків на завтра, а це ще чотири – п'ять дисциплін. Протягом дня у учня виникає не менше десяти різнорідних інтересів, часом ніяк не пов'язаних між собою, десять емоційних вражень. І так день у день протягом багатьох років навчання в школі.

Постійна зміна предметів не дозволяє учням повністю зануритися в предмет, не дає можливості на чомусь зупинитися, задуматися і осмислити питання, зануритися в предмет, який викликав зацікавлення. На перемикання з одного предмета на інший витрачається багато енергії: протягом дня кожен наступний урок як би стирає попередній, знецінюючи його значимість. Кожен урок – це нова домінанта для учнів, а значить, і необхідність відповідним чином налаштовуватися і здійснювати навчальну діяльність. Подібна часта зміна домінант, їх нестійкість, неможливість зосередитися на чомусь одному, постійна зміна кабінетів, педагогів призводять в результаті до того, що школа щогодини, за певним алгоритмом, закладеним в розкладі, розсіює увагу учнів, що служить однією з головних причин їх підвищеної нервовості, швидкій стомлюваності, дратівливості, низькій ефективності навчальної праці.

Прихильники технології занурення в предмет вважають, що класно–урочна система організації навчання є однією з головних причин дроблення особистості, виховання старанних «посередностей». Щоб попередити

забування матеріалу, засвоєного на уроці, необхідно провести роботу щодо його закріплення в день його сприйняття. Це можливо при переході до такої системи організації навчання, яка б максимально зближувала навчальний процес з природними психологічними особливостями людського сприйняття.

Концентроване навчання – особлива технологія організації навчального процесу, при якій увага педагогів і учнів зосереджується на більш глибокому вивченні кожного предмета за рахунок об'єднання уроків в блоки, скорочення кількості навчальних предметів, що вивчаються протягом навчального дня, тижня. При концентрованому вивченні одного предмета планування навчального процесу будується наступним чином.

1. Загальна річна кількість годин по предмету приблизно порівну ділиться на частини. Далі протягом трьох – п'яти днів учні вивчають тільки один предмет. За цей час на якісному рівні вивчається матеріал всього курсу. Одне занурення відбувається за одну частину часу.

2. У наступному проміжку часу знову повертаються до вивченого матеріалу, поглиблюючи і розширюючи раніше отримані знання шляхом оперування ними в стандартних ситуаціях.

3. Під час третього занурення учні вчаться застосовувати знання в нових, нестандартних ситуаціях.

4. На останньому етапі концентрованого вивчення предмета учні навчаються вмінням творчого застосування знань.

Тривалість одного уроку при такій організації навчання скорочується до 35 хв. Після кожних двох уроків, як правило, проводиться розвантажувальне заняття (фізкультура тощо); домашні завдання не задаються. У першій половині дня проводиться п'ять–шість уроків. У другій половині дня учні працюють (за бажанням і вибором) на кафедрах, організованих викладачами. З одного боку, це дозволяє учням розвиватися в обраній ними сфері, з іншого – допомагає педагогу готувати собі помічників, асистентів з числа найбільш підготовлених і мають таку потребу учнів.

Навчальний день являє собою органічне поєднання різних форм організації навчання, об'єднаних однією метою – сформувати систему знань і вмінь учнів з цілісної темі курсу, що вивчається. Склад навчального блоку такий: лекція, самостійна робота учнів, практичне заняття, залік.

На думку прихильників даної системи, концентроване навчання має такі переваги:

1) побудова навчального процесу забезпечує подолання роз'єднаності змісту і пов'язує елементи навчання в єдине ціле;

2) забезпечується сприйняття, поглиблене і міцне засвоєння учнями цілісних завершених блоків досліджуваного матеріалу;

3) виявляється благотворний вплив на мотивацію навчання;

4) формується сприятливий психологічний клімат (установка на тривале взаємодія і співпраця учнів один з одним в процесі навчання).

Різновидом концентрованого навчання є Вальдорфська педагогіка, заснована Р. Штайнером у Штутгарті, Німеччина у 1919 р.

Сьогодні в рамках цієї педагогіки концентроване навчання здійснюється таким чином:

- головний академічний предмет викладається на двогодинному «головному» уроці протягом кількох тижнів;
- блоки уроків, так звані «епохи», інтегровані в кожний навчальний рівень і захоплюють багато інших заходів у класі. Наприклад, якщо головна епоха – геометрія, то тема, яка розглядається на головному уроці, може бути також темою уроку малювання, або ліплення з глини; ці самі предмети можуть бути переглянуті на кожному навчальному рівні з ускладненням, в міру розвитку школярів, їх вміння, міркування та самоусвідомлення.

Ця система була описана як спіральний навчальний план.

Багато предметів і навичок, які не є основними для загальноосвітніх шкіл, такі як мистецтво, музика, садівництво та міфологія, є основними для Вальдорфської освіти. Школярів навчають різноманітних витончених і ужиткових мистецтв. Діти у початковій школі малюють, ліплять, плетуть на дротах, в'яжуть гачком. Учні старшої школи отримують такі навички, як вишивка та шиття, різьблення дерева та каменю, ліплення з глини, ковальська справа з міддю, брошурування книг та блокнотів, пошиття ляльок та іграшкових тварин. Для прикладу, у загальний навчальний план залучається пошиття іграшкової тварини на уроках ручної праці, зазвичай паралельно з уроками зоології, де розглядаються ссавці. Дитина обирає тварину, яку б хотіла вишити, описує її характер та звички у рефераті, а з допомогою вчителя будує викрійку, яка повторює реальну будову тіла тварини. Найчастіше наприкінці тіло іграшки розфарбовується у реальні кольори тварини. Уроки образотворчого мистецтва містять креслення форм, ескізів, скульптуру, перспективний малюнок та інші методи.

На сьогодні методом вальдорфської педагогіки користуються більше 1000 освітніх закладів у 64 країнах світу, більшість з них – у Німеччині.

Але слід зазначити і недоліки концентрованого навчання:

1. Неможливе концентроване вивчення одного навчального предмета. На концентроване навчання повинна перейти або вся базова чи профільна школи, або група класів. При цьому важко забезпечити рівномірність навчального навантаження кожного окремого вчителя протягом року, досить важко скласти ефективний розклад уроків.

2. Концентроване навчання не вписується в календар позакласних заходів, зокрема проведення районних, обласних і республіканських олімпіад, виконання і захист робіт МАН на всіх рівнях.

3. Для переходу на концентроване навчання необхідний спеціальний дозвіл Міністерства освіти і науки України, що пов'язано зі значним обсягом матеріалів і документів, які для цього необхідно підготувати.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягає відмінність між поняттями «освітні технології», «педагогічні технології» та «навчальні технології»?

2. Дайте визначення поняття «технологія навчання».

3. Які інноваційні технології класифікуються за зміною способів навчальної діяльності?

4. Які переваги і недоліки технології перевернутого уроку?

5. У чому полягає зміст технології концентрованого навчання?

6. Чому Вальдорфську педагогіку можна розглядати як різновид технології концентрованого навчання?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Педагогічна технологія це:

A) мистецтво використання результатів наукових досліджень, процес цілепокладання і об'єктивного контролю за отриманими результатами;

B) способи, принципи, що застосовуються в навчанні;

C) найбільш раціональний шлях освіти;

D) Перелік прийомів і засобів необхідних для досягнення заздалегідь поставленої мети навчання і виховання.

2. Обов'язкова вимога до технології навчання – …

A) відтворюваність;

B) системність;

C) наочність;

D) організація.

3. Технологія навчання –це:

A) шлях освоєння конкретного навчального матеріалу (поняття) у межах певного предмета, теми, питання;

B) максимальне спрощення організації навчального процесу, його ефективність через творчі функції викладача;

C) процес створення, поширення й використання нових засобів (нововведень) для розв'язання тих педагогічних проблем, які до цього розв'язувались по–іншому;

D) критичне мислення.

4. Педагогічна інновація – це:

A) застосування у навчально–виховному процесі цифрових засобів навчання та новітніх цифрових ресурсів;

B) застосування новітніх форм і методів навчання, заснованих на поєднанні способів педагогічного спілкування, спрямованих на підвищення якості організації і проведення навчальних занять;

C) застосування вчителем суттєво нового способу (способів) передачі інформації учням у навчальному процесі;

D) процес створення, поширення та використання нових засобів і методів (нововведень) для розв'язання педагогічних проблем.

5. Технологія перевернутого уроку ґрунтується …

A) на застосуванні виключно цифрових засобів навчання;

B) на самостійній навчальній діяльності учнів на уроці, вчитель постає помічником, порадником, фасилітатором;

C) на попередньому ознайомленні учнів з новим навчальним матеріалом в домашніх умовах з наступним його засвоєнням в класі;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Розкрийте ваше ставлення до технології перевернутого уроку (перевернутого класу). Чи застосували б ви її як вчитель–предметник?

Завдання 3. Існує така думка, що технологічний підхід до навчання є некоректним, так як він не враховує вплив особистості вчителя, його майстерності на ефективність застосування технології навчання. Тому результат застосування однієї й тієї ж технології навчання буде залежати від того, який саме вчитель її застосовує. Висловіть ваше бачення обґрунтованості цієї думки.

ТЕМА 16
УЧИТЕЛЬ ЯК ОРГАНІЗАТОР ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Мета: вивчити особливості педагогічної діяльності вчителя, її структуру, функції та основні психолого-педагогічні компетентності вчителя; знати на законодавчому рівні основні права і обов’язки вчителя.

План

1. Поняття про педагогічну діяльність, її структура й особливості.
2. Учитель як організатор педагогічного процесу. Основні риси та функції сучасного вчителя.
3. Структура педагогічної діяльності учителя.
4. Зміст основних психолого–педагогічних компетентностей учителя сучасного закладу середньої освіти.
5. Закон України «Про освіту» про права й обов'язки учителя.

***Ключові слова**: учитель, педагогічний працівник, педагогічна діяльність, функції вчителя, структура педагогічної діяльності, психолого-педагогічні компетентності вчителя.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

***1.** Поняття про педагогічну діяльність, її структура й особливості.*

Педагогічна діяльність у найширшому розумінні – це цілеспрямована робота з виховання й розвитку підростаючого покоління. Вона перебуває в центрі уваги різних галузей педагогічної науки – загальної, вікової, соціальної, корекційної педагогіки, а також численних методик навчання. Усе це підкреслює складність і багатогранність професії вчителя.

Згідно із Законом України «Про освіту», педагогічна діяльність розглядається як інтелектуальна й творча праця педагога або іншого фахівця, задіяного у формальній чи неформальній освіті. Вона спрямована не лише на передачу знань, а й на виховання особистості, розвиток її культури, громадянської позиції та професійних компетентностей. Йдеться про формування компетентної людини – такої, яка вміє мислити, діяти, спілкуватися, приймати рішення і знаходити своє місце в суспільстві.

Освітню діяльність здійснюють різні суб'єкти: заклади освіти, організації, установи, а також окремі особи. Водночас навчання й виховання не обмежуються стінами школи. До цього процесу так чи інакше залучені батьки, громадські організації, засоби масової інформації, соціальне оточення загалом. У цьому сенсі педагогічна діяльність має загальнолюдський характер, адже кожен із нас у певних життєвих ситуаціях виступає вихователем – для себе, своїх дітей, друзів чи колег.

Професійна педагогічна діяльність реалізується у спеціально створених освітніх установах – закладах дошкільної, загальної середньої, професійної та вищої освіти. Тут освітній процес забезпечують фахівці з відповідною

педагогічною або вищою освітою, професійною підготовкою, мовною компетентністю та необхідними моральними й особистісними якостями. У закладах загальної середньої освіти це, зокрема, вчителі–предметники, учителі початкових класів, практичні психологи, соціальні педагоги, керівники гуртків та інші спеціалісти.

Як і будь–яка діяльність, педагогічна праця має свої загальні риси: вона завжди мотивована, цілеспрямована, спрямована на конкретний об'єкт і водночас виконує багато функцій. Учитель не лише навчає, а й виховує, розвиває, організовує, консультує, оцінює, прогнозує.

У науковій і педагогічній літературі існує кілька підходів до розуміння сутності педагогічної діяльності. *Структурний підхід* зосереджується на її внутрішніх складниках – мотивах, цілях, педагогічних діях, уміннях і навичках учителя. *Функціональний підхід* розглядає ті ролі й функції, які виконує педагог у процесі роботи: навчальну, виховну, розвивальну, діагностичну, комунікативну, організаційну, контрольну та інші.

У межах цього підходу виділяють кілька важливих компонентів педагогічної діяльності. *Гностичний компонент* пов'язаний з умінням аналізувати ситуації, бачити проблеми, формулювати завдання й знаходити оптимальні шляхи їх розв'язання. *Проєктувальний компонент* передбачає постановку цілей і планування як власної роботи, так і діяльності учнів. *Конструктивний компонент* стосується добору та організації навчального матеріалу. *Організаторський* – забезпечує ефективну побудову освітнього процесу та створення сприятливого навчального середовища. *Комунікативний компонент* охоплює вміння налагоджувати взаємини з учнями, батьками й колегами, будувати довірливе та педагогічно доцільне спілкування.

Особливу увагу приділяють також *рефлексивному підходу*, який акцентує на взаємодії та спілкуванні. У цьому випадку педагог і учні розглядаються як рівноправні учасники освітнього процесу. Учитель постає не лише як носій знань, а як організатор, наставник, помічник, своєрідний «режисер» спільної діяльності. Важливими стають уміння розуміти внутрішній світ дитини, будувати діалог, створювати атмосферу співпраці й довіри.

Ефективність педагогічної діяльності значною мірою залежить від особистості самого вчителя, його професійних цінностей і пріоритетів. Саме це визначає *стиль педагогічної діяльності* – сукупність найбільш характерних і результативних способів роботи, спілкування та поведінки. Стиль учителя поєднує в собі особливості управління, взаємодії з учнями, мислення й емоційного реагування, відображаючи як специфіку професії, так і індивідуально–психологічні риси педагога.

2. *Учитель як організатор педагогічного процесу. Основні риси та функції сучасного вчителя.*

Сучасний учитель – це не лише носій знань і джерело інформації. Передусім він є організатором педагогічного процесу, фасилітатором і наставником, який допомагає учням орієнтуватися в інформаційному просторі, формувати критичне мислення, розвивати творчі здібності та навички самостійного навчання. У своїй діяльності педагог поєднує індивідуальний підхід з використанням сучасних освітніх технологій, створюючи умови для самопізнання, особистісного зростання й успіху кожної дитини.

Як організатор навчально-виховного процесу вчитель планує, координує та спрямовує діяльність учнів, забезпечує логічну структуру занять, підтримує пізнавальний інтерес і позитивний психологічний клімат в колективі. Його діяльність охоплює кілька взаємопов'язаних функцій: навчальну, що полягає в передаванні знань і формуванні вмінь; виховну, спрямовану на розвиток ціннісних орієнтацій і моральних якостей; розвивальну, яка забезпечує становлення особистості; а також інноваційну, що передбачає впровадження нових методів, форм і технологій навчання.

Серед ключових рис сучасного вчителя особливе місце посідає здатність надихати. Такий педагог захоплює учнів своїм предметом, власною зацікавленістю й ставленням до праці. Він виступає як творча особистість, що не обмежується відтворенням готових методик, а постійно шукає нові підходи до навчання. Важливою професійною якістю є любов до дітей, уміння розуміти їхні потреби, емоції та внутрішній світ, будувати з ними довірливі стосунки.

Сучасний учитель також є інноватором, який активно використовує цифрові ресурси, інтерактивні методи та не боїться педагогічних експериментів. У ролі ментора або коуча він допомагає учням ставити цілі, усвідомлювати власні можливості, знаходити індивідуальну траєкторію розвитку. Як фасилітатор педагог створює умови, за яких учні стають активними учасниками освітнього процесу, навчаються співпраці, відповідальності та самостійності.

Таким чином, сучасний учитель – це багатогранна особистість, яка поєднує професійну майстерність, людяність, творчість і готовність до постійного розвитку, забезпечуючи цілісність і ефективність педагогічного процесу.

Функції сучасного вчителя

Навчальна (дидактична) функція традиційно пов'язується з передаванням знань від учителя до учнів. Педагог виступає носієм наукової,

культурної та практичної інформації, а рівень його професійної ерудиції безпосередньо впливає на якість засвоєння навчального матеріалу. Проте в умовах сучасного інформаційного суспільства, коли обсяг знань стрімко зростає і постійно оновлюється, класичне уявлення про дидактичну функцію зазнало істотних змін. Сьогодні головним завданням учителя стає не стільки передавання готових знань, скільки формування в учнів умінь самостійно їх здобувати, аналізувати, критично осмислювати та застосовувати в різних життєвих ситуаціях. Цінність педагогічної праці дедалі більше вбачають у здатності вчителя організувати пізнавальну діяльність учнів, навчити їх учитися, працювати з інформацією, ставити запитання і знаходити на них відповіді.

Розвивальна функція полягає у створенні сприятливих умов для всебічного розвитку особистості учня. Йдеться не лише про інтелектуальний розвиток, а й про формування творчого потенціалу, самостійності мислення, здатності до саморозкриття, самоутвердження та самореалізації. Реалізуючи цю функцію, педагог забезпечує демократичний характер освітнього процесу, підтримує атмосферу довіри, співпраці та поваги, узгоджує навчальну діяльність із цінностями й цілями розвитку дитини. Для цього вчителеві необхідні методична гнучкість, уміння добирати адекватні форми й методи роботи, а також глибоке розуміння вікових та індивідуальних особливостей учнів і перспектив їхнього розвитку.

Виховна функція є однією з ключових у професійній діяльності педагога. Бути вихователем означає перетворювати загальні цілі, поставлені суспільством перед освітою, у конкретні педагогічні завдання, спрямовані на формування особистісних якостей кожного учня. Йдеться про виховання моральних переконань, громадянської відповідальності, поваги до інших, працелюбності, здатності до співпереживання та співжиття в колективі. Реалізація цієї функції передбачає, щоб загальнолюдські та національні цінності поступово ставали внутрішніми орієнтирами свідомості й поведінки особистості. Важливо, щоб виховний вплив здійснювався не лише через слово, а й через особистий приклад учителя, стиль його спілкування, ставлення до учнів і до професії загалом.

Цими основними функціями не вичерпується діяльність вчителя. Можна також згадати *Інноваційну функцію*, адже він досліджує, впроваджує та адаптує нові педагогічні ідеї. Притаманна вчителю і *функція наставництва*, реалізуючи яку він підтримує, скеровує, допомагає долати труднощі.

Таким чином, учитель перестає бути лише джерелом інформації, а стає провідником, який допомагає учню стати самостійним, відповідальним, креативним учасником освітнього процесу, що відповідає вимогам

динамічного XXI століття.

3. *Структура педагогічної діяльності учителя.*

Структура педагогічної діяльності вчителя є складною, багатокомпонентною системою, у якій поєднуються мета, зміст, засоби та результати освітнього процесу. Вона відображає цілісність професійної роботи педагога й забезпечує її логіку, послідовність і ефективність. У центрі цієї діяльності перебуває взаємодія вчителя й учня, спрямована на розвиток особистості, формування знань, умінь, цінностей і соціального досвіду.

Основними структурними компонентами педагогічної діяльності вчителя є суб'єкт, об'єкт, мета, зміст, засоби та результат. *Суб'єктом педагогічної діяльності постає сам вчитель* – активна, свідома особистість, яка організовує освітній процес. Його головними «інструментами» є професійні знання, педагогічні вміння й навички, життєвий досвід, моральні якості, емоційна культура, воля та здатність до саморефлексії. Саме особистість учителя значною мірою визначає характер і результативність навчання й виховання.

Об'єктом педагогічної діяльності є учень, але він не залишається лише пасивним об'єктом впливу. У сучасній педагогіці учень розглядається і як суб'єкт власного розвитку, здатний до самонавчання, самовиховання та саморозвитку. Тому педагогічна взаємодія будується на засадах партнерства, співпраці та взаємної відповідальності.

Метою педагогічної діяльності є всебічний і гармонійний розвиток особистості учня, його підготовка до активного життя в суспільстві, залучення до культурних, моральних і громадянських цінностей. Мета конкретизується у навчальних, виховних і розвивальних завданнях, які визначають спрямування кожного уроку та освітнього процесу загалом.

Зміст педагогічної діяльності полягає в організації засвоєння учнями соціокультурного досвіду, наукових знань, способів діяльності, норм і цінностей. Він охоплює навчальний матеріал, виховний вплив, розвиток мислення, мовлення, творчих і комунікативних здібностей учнів.

Засобами педагогічної діяльності є методи й прийоми навчання та виховання, підручники й навчальні посібники, технічні та цифрові засоби навчання, освітні технології, а також особистісний приклад самого вчителя. Саме вміле поєднання різних засобів дає змогу досягти поставлених педагогічних цілей.

Результатом педагогічної діяльності є позитивні зміни в розвитку учня: зростання рівня його знань і компетентностей, сформованість самостійності, відповідальності, здатності до саморозвитку й критичного мислення.

У структурі педагогічної діяльності виокремлюють також основні її

види. Навчальна (дидактична) діяльність спрямована на засвоєння знань і формування вмінь та навичок. Виховна діяльність забезпечує формування особистісних якостей, ціннісних орієнтацій і соціальної поведінки. Організаторська діяльність пов'язана з управлінням навчальним процесом і колективом учнів. Комунікативна діяльність проявляється у взаємодії з учнями, батьками та колегами. Дослідницька (гностична) діяльність охоплює самоаналіз, вивчення педагогічних ситуацій, прогнозування результатів. Важливе місце також займають управлінська, консультативна та самоосвітня діяльність учителя.

Педагогічна діяльність реалізується через низку послідовних етапів. *Орієнтовно-прогностичний етап* передбачає аналіз умов, особливостей учнів і прогнозування розвитку освітнього процесу. *Конструктивний етап* полягає в плануванні й конструюванні уроку, доборі змісту, методів і форм роботи. *Організаторський етап* пов'язаний із практичною реалізацією запланованого, управлінням діяльністю учнів. *Комунікативний етап* забезпечує педагогічну взаємодію та співпрацю. Завершальним є *аналітичний етап*, який передбачає оцінювання результатів, коригування діяльності та визначення шляхів подальшого вдосконалення освітнього процесу.

Таким чином, структура педагогічної діяльності вчителя відображає її цілісність, багатофункціональність і спрямованість на розвиток особистості учня, що є головним показником професійної майстерності педагога.

4. *Зміст основних психолого-педагогічних компетентностей учителя сучасного закладу середньої освіти.*

Сучасний учитель працює в умовах швидких соціальних змін, інформаційної перенасиченості та зростання ролі особистісного чинника в освіті. Тому його професійна діяльність неможлива без сформованих психолого-педагогічних компетентностей, які забезпечують не лише якісне викладання навчального предмета, а й ефективну взаємодію з учнями, створення безпечного й розвивального освітнього середовища, підтримку індивідуального розвитку кожної дитини.

Зміст психолого-педагогічних компетентностей охоплює глибокі знання з психології (загальної, вікової, педагогічної, соціальної) та педагогіки, а також уміння застосовувати ці знання в реальних педагогічних ситуаціях. Учитель має розуміти вікові та індивідуальні особливості учнів, уміти діагностувати їхні освітні потреби, навчальні труднощі, емоційні стани, добирати адекватні методи і засоби навчання та виховання. Важливою складовою є також здатність педагога до саморегуляції, саморефлексії й постійного професійного самовдосконалення.

Ключові складові психолого–педагогічних компетентностей учителя

можна умовно об’єднати в кілька взаємопов’язаних блоків.

Психолого-педагогічна грамотність передбачає володіння теоретичними основами загальної, вікової, соціальної та педагогічної психології, знання закономірностей психічного розвитку особистості, особливостей навчання й виховання дітей різного віку. Вона також включає знання педагогіки, зокрема теорії навчання і виховання, основ освітнього менеджменту, сучасних освітніх підходів і технологій. На цій основі вчитель здатний розуміти причини поведінки учнів, аналізувати педагогічні ситуації, враховувати індивідуальні та вікові відмінності у процесі засвоєння навчального матеріалу та науково обґрунтовано організовувати освітній процес.

Психолого-педагогічні уміння є практичним виявом професійної компетентності вчителя. До них належать діагностичні вміння, що дозволяють визначати рівень знань, навчальні потреби, труднощі та потенційні можливості учнів. Прогностичні вміння пов’язані зі здатністю передбачати результати педагогічної діяльності, розвиток учнів і можливі наслідки застосування тих чи інших методів. Корекційно–розвивальні вміння забезпечують добір і використання методів, спрямованих на розвиток особистості учня, подолання навчальних і поведінкових труднощів, стимулювання пізнавальної активності. Важливу роль відіграють комунікативні вміння, які дозволяють будувати педагогічно доцільні, партнерські взаємини з учнями, їхніми батьками та колегами. Окреме місце займають уміння саморегуляції, що включають керування власними емоціями, стресостійкість, здатність до самоконтролю й професійного зростання.

Професійно важливі особистісні якості є внутрішньою основою психолого–педагогічних компетентностей. До них належать емпатія, доброзичливість, чуйність, толерантність, відповідальність, повага до особистості дитини. Не менш значущими є здатність до рефлексії, критичного мислення, самоаналізу та готовність до постійного самовдосконалення, що дозволяє вчителеві адекватно оцінювати власну діяльність і коригувати її відповідно до потреб учнів та вимог часу.

Організація освітньої взаємодії передбачає вміння створювати психологічно комфортне, безпечне й мотивувальне освітнє середовище. Учитель має організовувати навчально–пізнавальну та комунікативну діяльність як усього класу, так і окремих учнів, сприяти співпраці, взаємоповазі та активній участі кожного в освітньому процесі.

Узагальнюючи, психолого–педагогічні компетентності дозволяють учителеві вийти за межі ролі простого транслятора знань і стати професіоналом, який тонко відчуває потреби дітей, ефективно взаємодіє з

ними, забезпечує їхній інтелектуальний, емоційний і соціальний розвиток та сприяє формуванню гармонійної, самостійної особистості.

5. *Закон України «Про освіту» про права й обов'язки учителя*

Стаття 54. Права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу

1. Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники мають право на:

- академічну свободу, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в педагогічну, науково–педагогічну та наукову діяльність, вільний вибір форм, методів і засобів навчання, що відповідають освітній програмі;
- педагогічну ініціативу;
- розроблення та впровадження авторських навчальних програм, проєктів, освітніх методик і технологій, методів і засобів, насамперед методик компетентнісного навчання;
- користування бібліотекою, навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою інфраструктурою закладу освіти та послугами його структурних підрозділів у порядку, встановленому закладом освіти відповідно до спеціальних законів;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку;
- вільний вибір освітніх програм, форм здобуття освіти, закладів освіти, установ і організацій, інших суб'єктів освітньої діяльності, що здійснюють підвищення кваліфікації та перепідготовку педагогічних працівників;
- доступ до інформаційних ресурсів і комунікацій, що використовуються в освітньому процесі та науковій діяльності;
- відзначення успіхів у своїй професійній діяльності;
- справедливе та об'єктивне оцінювання своєї професійної діяльності;
- захист професійної честі та гідності;
- індивідуальну освітню (наукову, творчу, мистецьку та іншу) діяльність за межами закладу освіти;
- творчу відпустку строком до одного року не більше одного разу на 10 років із зарахуванням до стажу роботи;
- забезпечення житлом у першочерговому порядку, пільгові кредити для індивідуального і кооперативного будівництва;
- забезпечення службовим житлом з усіма комунальними зручностями у порядку, передбаченому законодавством;
- працю у безпечному та здоровому освітньому середовищі;
- подовжену оплачувану відпустку;
- участь у громадському самоврядуванні закладу освіти;

• участь у роботі колегіальних органів управління закладу освіти;

• захист під час освітнього процесу від будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, від пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю.

2. Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані:

• постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність;

• виконувати освітню програму для досягнення здобувачами освіти передбачених нею результатів навчання;

• сприяти розвитку здібностей здобувачів освіти, дбати про їхнє фізичне і психічне здоров'я, брати участь у забезпеченні та розвитку безпечного, здорового та інклюзивного чи спеціального освітнього середовища;

• дотримуватися академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами освіти в освітньому процесі та науковій діяльності;

• дотримуватися педагогічної етики;

• поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу;

• настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства;

• формувати у здобувачів освіти усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України;

• виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико–культурного надбання України та навколишнього природного середовища;

• формувати у здобувачів освіти прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;

• захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь–яких форм фізичного та психологічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь–якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам;

• додержуватися установчих документів та правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, виконувати свої посадові обов'язки;

• у разі виявлення ознак насильства або жорстокого поводження з

дитиною:

• вжити невідкладних заходів для припинення насильства або жорстокого поводження з дитиною;

• за потреби надати домедичну допомогу, викликати бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги та звернутися до органів Національної поліції України;

• повідомити керівника закладу освіти та принаймні одного з батьків або інших законних представників дитини, яка вчинила насильство або жорстоке поводження, та дитини, яка постраждала від насильства або жорстокого поводження;

• у разі вчинення жорстокого поводження з дитиною керівником закладу освіти – невідкладно повідомити про це засновника закладу освіти та/або уповноважений ним орган (особу).

Питання для самоконтролю

1. Які загальні риси педагогічної діяльності? Які її особливості?
2. У чому полягають основні функції сучасного вчителя?
3. Яка структура педагогічної діяльності вчителя?
4. Які основні компоненти психолого-педагогічної компетентності учителя?
5. Які права має вчитель за Законом України «Про освіту» (2017 р., зі змінами)?
6. Які обов'язки покладені на вчителя за Законом України «Про освіту» (2017 р., зі змінами)?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Педагогічна діяльність у найширшому розумінні – це:

A) діяльність вчителя з реалізації цілей освіти;

B) виховна діяльність учасників освітнього процесу;

C) цілеспрямована робота з виховання й розвитку підростаючого покоління;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

2. Структурний підхід до змісту педагогічної діяльності зосереджується на …

A) ролі й функціях, які виконує педагог у процесі роботи;

B) внутрішніх складниках – мотивах, цілях, педагогічних діях, уміннях і навичках учителя;

C) взаємодії та спілкуванні;

D) доборі та організації навчального матеріалу.

3. Серед поданих слів визначте функції, притаманні діяльності вчителя.

A) навчальна (дидактична);

B) гностична;

C) виховна;

D) розвивальна.

4. Основними структурними компонентами педагогічної діяльності вчителя є …

A) цільовий, організаційно-виконавський, когнітивний, контрольний;

B) основа, ядро, наслідки, результат;

C) суб'єкт, об'єкт, мета, зміст, засоби та результат;

D) серед відповідей A–C немає правильної.

5. Професійно важливими особистісними якостями вчителя є …

A) емпатія, доброзичливість, чуйність, толерантність, відповідальність, повага до особистості дитини;

B) насамперед, знання предмету, який він викладає та психолого–педагогічні знання та уміння;

C) діагностичні, прогностичні, корекційно–розвивальні та комунікативні вміння;

D) Серед відповідей A–C немає правильної.

Індивідуальні практичні завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення по п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Напишіть есе на тему «Яким я бачу ідеального вчителя моєї предметної спеціальності».

ТЕМА 17
ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ

Мета: сформувати у студентів знання про особливості, структуру, функції педагогічного спілкування; вивчити правила і стилі педагогічного спілкування, сформувати поняття про маніпуляції у спілкуванні.

План

1. Особливості, функції педагогічного спілкування.
2. Структура педагогічного спілкування.
3. Стиль педагогічного спілкування.

4. Правила педагогічного спілкування.

5. Поняття про маніпуляції у спілкуванні.

Ключові слова: *спілкування, педагогічне спілкування, функції педагогічного спілкування, стиль педагогічного спілкування, маніпуляції у спілкуванні.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. *Особливості, функції педагогічного спілкування.*

Сфера педагогічної праці відноситься до такого виду професійної діяльності, в якому провідну роль відіграє спілкування. Спілкування є основним засобом, через який здійснюється реалізація завдань навчання і виховання. У цьому контексті педагогічне спілкування містить в собі могутній резерв підвищення професійної майстерності педагога, удосконалення організації педагогічної діяльності і навчально–виховного процесу.

Професійно-педагогічне спілкування є системою способів та прийомів соціально–психологічної взаємодії педагога і вихованців, змістом якої є обмін інформацією, здійснення виховного впливу, організація взаємовідносин.

Причому, педагог виступає як ініціатор цього процесу, організує його і керує ним.

Педагогічне спілкування – професійне спілкування вчителя з учнем, яке має ряд функцій і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату в системі «учитель – учень» і «учень – учень».

Підкреслюючи значимість навчально–виховних функцій педагогічного спілкування, О. Леонтьєв відзначає, що “*оптимальне педагогічне спілкування* – таке спілкування вчителя (і ширше – педагогічного колективу) із школярами в процесі навчання, яке створює найкращі умови для розвитку мотивації учнів і творчого характеру навчальної діяльності, для формування особистості школяра, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання (зокрема, перешкоджає виникненню психологічного бар’єру), забезпечує управління соціально-психологічними процесами в дитячому колективі і дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні властивості вчителя”.

Педагогічне спілкування передбачає виконання системи важливих *функцій.*

- обмін інформацією між педагогом та учнями,
- міжособистісне пізнання,
- організація та регуляція взаємостосунків і спільної діяльності,

- здійснення виховного впливу,
- педагогічно доцільна самопрезентація педагога.

Педагог у своїй діяльності прагне реалізувати всі функції спілкування: бути і джерелом інформації, і людиною, що пізнає іншу людину або групу людей, і організатором колективної діяльності та взаємовідносин. Педагогічне спілкування допомагає вчителеві організувати взаємодію на уроці і поза ним як цілісний процес. Не обмежуючись лише інформаційною функцією, воно створює умови для обміну ставленнями, переживаннями, допомагає самоутвердженню школяра в колективі, забезпечує співробітництво і співтворчість у класі.

За статусом педагог і учні діють з різних позицій: учитель організовує взаємодію, а учень сприймає, залучається до неї. Для того, щоб учень став активним співучасником педагогічного процесу, необхідно забезпечити суб'єкт–суб'єктний характер педагогічних стосунків, який полягає у рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній спрямованості, активності педагога та учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів та переживань, готовності до прийняття аргументів співрозмовника, взаємодії з ним.

Головними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному рівні є: особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити і розуміти співрозмовника), рівність психологічних позицій співрозмовників (недопустиме домінування педагога у спілкуванні, він повинен визнавати право учня на власну думку, позицію), проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери вслухаються, розділяють почуття одне одного, співпереживають, має особливий педагогічний ефект), нестандартні прийоми спілкування (відхід від суто рольової позиції вчителя).

Залежно від типу (суб'єкт-суб'єктне, суб'єкт-об'єктне) спілкування вчителя може бути функціонально–рольовим або особистісно–орієнтованим. *Функціонально-рольове спілкування* є суто діловим, стандартизованим, обмеженим вимогами рольових позицій. Особисті мотиви, ставлення педагога й учня не враховуються й не виявляються. Головна мета його полягає у забезпеченні виконання певних дій. *Особистісно-орієнтоване спілкування* є складною психологічною взаємодією, яка передбачає виконання певних нормативних функцій з виявом особистого ставлення, почуттів. Головна його мета спрямована не так на виконання завдань, як на розвиток особистості учнів. Вимагає такого рівня внутрішньо детермінованої активності особистості, за якого вони не йдуть за обставинами, що складаються в педагогічному процесі, а здатні самі створювати ці обставини, виробляти свою стратегію, свідомо і планомірно удосконалювати себе.

Психологічний портрет учителя, налаштованого на особистісно–орієнтоване спілкування: відкритість, доступність, створення для дітей можливостей висловлювати свої думки і почуття; справедливість, довіра до дітей, визнання їх неповторності, гідності; зацікавленість життям учнів, увага до їхніх проблем; емпатійне розуміння (здатність бачити поведінку учня його ж очима, відчувати його внутрішній світ); готовність завжди допомогти учням.

Для пізнання технології професійно-педагогічного спілкування доцільно у процесі безпосередньої педагогічної комунікації виділити певні елементи, етапи.

2. *Структура педагогічного спілкування*

Структуру процесу професійно-педагогічного спілкування складають такі чотири етапи:

1. *Прогностичний етап*. На цьому етапі окреслюються контури майбутньої взаємодії: планування й прогнозування змісту, структури, засобів спілкування. Змістом спілкування є формування мети взаємодії (для чого?), аналіз стану співрозмовника (чому він такий?) та ситуації (що сталося?). Тоді ж передбачають можливі способи комунікації, прогнозують сприймання співрозмовником змісту взаємодії. Цільова установка вчителя має вирішальне значення. Передусім він повинен подбати про залучення учня до взаємодії, створення творчої атмосфери, відкрити простір для його індивідуальності. Це вимагає від нього вміння сприймати й відповідно оцінювати людину.

2. *«Комунікативна атака»* – завоювання ініціативи, встановлення емоційного і ділового контакту. Педагогові важливо володіти технікою швидкого входження у взаємодію, прийомами динамічного впливу.

До найефективніших механізмів впливу належать:

- *зараження* (підсвідомий емоційний відгук у взаємодії з іншими людьми на підставі співпереживання з ними. Має невербальний характер);
- *навіювання* (цільове свідоме «зараження» однією людиною
- інших мотиваціями певних дій, змістом чи емоціями в основному за допомогою мовленнєвого впливу на основі некритичного сприйняття інформації);
- *переконання* (усвідомлений аргументований і вмотивований
- валив на систему поглядів індивіда);
- *наслідування* (засвоєння форм поведінки іншої людини на
- основі підсвідомої і свідомої ідентифікації себе з нею).

3. *Керування спілкуванням* – свідома і цілеспрямована організація взаємодії з коригуванням процесу спілкування відповідно до його мети. На цьому етапі відбувається обмін інформацією, оцінками інформації, взаємооцінка

співрозмовників. Важливою є атмосфера доброзичливості, в якій учень зміг би вільно виявляти своє «Я», відчувати позитивні емоції від спілкування. Уступаючи учневі ініціативу, педагог делегує йому право й необхідність самостійного аналізу подій» фактів. Він мусить виявляти інтерес до учня, сприймати інформацію від нього (активно слухати), висловлювати судження, передаючи учневі свій оптимізм і впевненість в успіху, ставити перед ним яскраві цілі, окреслювати шляхи їх досягнення.

Головне на початку взаємодії вчителя з учнями – встановити цілісний контакт з ними, привернути їх увагу. Досягають цього насамперед мовленнєвими засобами. Педагог вітає учнів, пояснюючи значущість наступної комунікації, повідомляючи їм цікаву інформацію чи формулюючи проблемне запитання. Водночас він організовує простір навчальної взаємодії: розвішує таблиці, оформлює дошку, готує наочне приладдя, дидактичні матеріали. Цим він актуалізує увагу учнів, спонукає їх до участі в навчально–пізнавальній діяльності. Привернути увагу може і пауза. Але найчастіше поєднують кілька елементів: голосову розрядку, гумористичну репліку, казус, запитання до аудиторії, коментування тощо.

Методи завоювання уваги аудиторії поділяють на пасивні й агресивні. Пасивні методи полягають у тому, що вчитель фокусує увагу аудиторії на своїй особистості, послідовно організуючи її. Агресивні методи використовують сильні, впевнені в собі експресивні педагоги, миттєво привертаючи до себе увагу аудиторії, неначе гіпнотизуючи її. Такий стан аудиторії вони утримують стільки, скільки потрібно для вирішення педагогічного завдання. Нерідко використовують темпоритми і педагогічну монотонність, за допомогою яких педагог ніби «пробивається» у свідомість слухачів, присипляючи, а потім напружуючи її, доводячи до кульмінації почуттєвих переживань.

4. *Аналіз спілкування* – порівняння мети, засобів з результатами взаємодії, моделювання подальшого спілкування (етап самокоригування).

3. *Стиль педагогічного спілкування.*

Стиль педагогічного спілкування – це сукупність методів і прийомів, які використовує вчитель у процесі педагогічної взаємодії з учнями.

Існують різні класифікації стилів педагогічного спілкування. Наприклад, класифікація стилів спілкування за М. Березовіним і Я. Коломинським зосереджується переважно на *педагогічному спілкуванні*, виділяючи активний та пасивний підходи, які далі розгалужуються на підтипи, що відображають ступінь орієнтації на учня (наприклад, авторитарний vs. демократичний), де акцент робиться *на взаємодії вчителя з учнями*, а не на загальних стилях комунікації, як у інших класифікаціях. Їхня модель аналізує,

як педагог керує взаємодією (активність/пасивність) та яку позицію займає (авторитарну, демократичну, ліберальну), що формує основу для розуміння ефективності навчання та виховання:

Активно-позитивний стиль – характеризується емоційно–позитивним ставленням до учнів і педагогічної діяльності, яке адекватно реалізується в поведінці педагога. Водночас у комунікативних впливах можуть проявлятися замкнутість, сухість, категоричність і педантизм.

Ситуативний стиль – відзначається емоційною нестабільністю; під впливом конкретних ситуацій у поведінці викладача виявляються як позитивні, так і негативні риси стилю спілкування.

Активно-негативний стиль – характеризується відкрито вираженою емоційно-негативною спрямованістю, що проявляється в різкості, дратівливості, акцентуванні уваги на недоліках студентів, частих зауваженнях і покараннях.

Пасивно-негативний стиль – властивий педагогам, які не демонструють негативне ставлення відкрито, але воно виявляється в емоційній в'ялості, прихованій неприязні, сухості, відчуженості, байдужості до успіхів і невдач студентів, формалізмі в роботі.

Класифікація стилів педагогічного спілкування за Куртом Левіним містить три основні стилі: *авторитарний (директивний), демократичний (колегіальний) та ліберальний (потуральний)*. У цій класифікації кожен стиль визначається ставленням вчителя до учнів, рівнем контролю та характером прийняття рішень.

Ці стилі характеризуються низкою ознак, які умовно поділяються на формальні та змістовні.

Формальна ознака відображає форму звертання, характер взаємин між суб'єктами й об'єктами педагогічного процесу.

Змістовна ознака визначає сутність дій і вчинків педагога, що в сукупності становлять основу його професійної діяльності.

Авторитарний стиль педагогічного спілкування

Формальні ознаки:

1. Учитель звертається до учнів у формі жорстких наказів, розпоряджень і вказівок.

2. Мовлення має командний характер.

3. Вимоги до учнів завищені, без урахування їхніх реальних можливостей і умов.

4. Пригнічує будь–які прояви почуттів учнів, не враховує їхніх індивідуальних особливостей; не зважає на реакції та дії дітей.

5. Негативно сприймає більшість учинків учнів; притаманні негативні

установки щодо неформального спілкування; оцінювання діяльності учнів формально об'єктивне, з перевагою формальних показників.

6. Учні, як правило, не прихильні до такого вчителя, нерідко надають йому прізвиська.

Змістовні ознаки:

1. Ставиться до учнів як до безправних об'єктів діяльності.

2. Чітко планує власну діяльність і вимагає аналогічного від інших.

3. Проявляючи власну ініціативу, не допускає її з боку учнів.

4. Не вірить у здібності дітей, вважає власну думку єдино правильною; часто є ініціатором конфліктних ситуацій.

5. Орієнтується на усереднений образ учня.

Авторитарний стиль є неприпустимим в організації освітньої діяльності.

Ліберальний стиль педагогічного спілкування

Формальні ознаки:

1. Форма звертання до учнів часто змінюється.

2. Відсутня система чітких і послідовних вимог.

3. Тон мовлення нерішучий або надмірно поблажливий через невпевненість учителя у виконанні вимог.

4. Часто забуває попередні вимоги та згодом може висувати протилежні.

5. Схильний до самовихваляння, завищує оцінки учням; низькі результати подає як значні досягнення.

6. Виконує пасивну роль у виховному процесі.

Змістовні ознаки:

1. Уникає активного втручання в життя колективу, проблеми вирішує формально.

2. Легко підпадає під сторонні, іноді протилежні впливи.

3. Прагне підтримувати добрі стосунки з дітьми за будь–яку ціну.

4. Не має чіткого плану роботи.

5. У конфліктних ситуаціях виявляє емоційну нестійкість, прагне викликати співчуття.

Демократичний стиль педагогічного спілкування

Формальні ознаки:

1. Тон звертання доброзичливий, товариський; мовлення спокійне й привітне.

2. Вимоги до учнів адекватні їхнім можливостям з урахуванням рівня розвитку та індивідуальних особливостей.

3. Уміє уважно вислуховувати учнів.

4. Уміє заохочувати й підтримувати дітей.

5. Прислухається до думки учнівського колективу.

6. Підтримує спілкування з учнями й у позанавчальний час.

Змістовні ознаки:

1. Виявляє власну ініціативу та підтримує корисні починання учнів.

2. Здатний критично оцінювати власні дії, сприймає критику без переслідувань.

3. Має чіткий перспективний план діяльності.

4. Щиро піклується про учнів.

5. Працює з усім класом, ураховуючи індивідуальні властивості, досвід, активність і потреби кожного школяра; уникає стереотипів у поведінці.

6. Готовий до педагогічного ризику у виборі форм і методів навчально–виховної роботи.

У чистому та ідеальному вигляді зазначені стилі майже не існують. У педагогічній практиці сформувалася система різноманітних моделей стилів спілкування.

Педагогічний такт є важливим проявом стилю педагогічного спілкування. Значущою складовою педагогічної взаємодії є використання формул українського мовленнєвого етикету (добрий день, добридень, вельми вдячний, дякую за відповідь, успіхів, хай щастить тощо).

У наукових дослідженнях педагогічний такт визначається як моральна поведінка вчителя, що передбачає прогнозування наслідків власних учинків, їх сприймання вихованцями, вияв високої гуманності, чуйності та турботи про учнів. Сутність педагогічного такту полягає в педагогічно доцільному ставленні й впливі на вихованців, дотриманні почуття міри у спілкуванні та глибокій повазі до особистості дитини.

4. *Правила педагогічного спілкування.*

Правила педагогічного спілкування ґрунтуються на повазі до особистості учня, емпатії та індивідуальному підході. Ефективна педагогічна взаємодія передбачає вміння уважно слухати учня, не перебиваючи його, будувати спілкування, виходячи з його потреб, інтересів і можливостей, а не з позиції власних переконань чи зручності педагога. Важливо поважати гідність дитини, розмежовувати оцінку вчинків і оцінку особистості, уникаючи приниження, знецінення чи негативних ярликів. Значну роль у педагогічному спілкуванні відіграють позитивна мотивація, доброзичливий тон, усмішка, заохочення й підтримка, а також постійний самоаналіз власної комунікації з метою запобігання конфліктам і зловживанню владою.

Одним із провідних принципів педагогічного спілкування є орієнтація на учня. Учитель має моделювати взаємодію з урахуванням інтересів, потреб і внутрішнього світу дитини. Мотивація навчальної діяльності повинна бути індивідуальною, адресною та зрозумілою кожному учневі. Не менш важливим

є *принцип поваги до особистості*, що виявляється в коректності висловлювань, тактовності зауважень і готовності визнавати право дитини на власну думку. Критика в педагогічному спілкуванні має стосуватися конкретних дій чи результатів, а не особистісних якостей учня.

Важливою складовою педагогічної взаємодії є *активне слухання*, яке передбачає щиру увагу до висловлювань учня, емпатійне ставлення, уміння поставити запитання, що підтримують діалог і сприяють самовираженню. Педагог повинен уміти тимчасово зупинити власне мовлення, щоб почути дитину, зрозуміти її емоційний стан і позицію. Водночас *необхідно дотримуватися високої емоційної культури, керувати власними почуттями, уникати роздратованості та імпульсивних реакцій*. Доброзичливість, позитивний настрій, схвалення й підтримка створюють сприятливу атмосферу довіри й співпраці.

Тактовність і педагогічна етика є обов'язковими умовами ефективного спілкування. Навіть за необхідності вказати на помилку педагог має залишатися коректним, стриманим і справедливим, уникаючи суперечок, образливих висловлювань і демонстрації власної переваги. Важливе значення має й *мовленнєва культура вчителя*: мова повинна бути чіткою, доступною, образною, позбавленою штампів, а невербальні засоби спілкування – міміка та жести – природними й доречними.

Педагогічне спілкування потребує *динамічності та ініціативності з боку вчителя, уміння швидко встановлювати контакт і підтримувати взаємодію*. Водночас слід уникати домінування, визнавати право учня на самостійне судження та не зловживати службовим становищем. Важливо постійно аналізувати власний стиль спілкування, оцінювати його ефективність і вплив на учнів, прагнучи до професійного самовдосконалення.

У педагогічному спілкуванні варто уникати орієнтації виключно на власну позицію без урахування інтересів і потреб дитини, абстрактної або узагальненої критики, що викликає опір, використання мовленнєвих штампів, порушення регламенту й неорганізованості. Неприпустимими є негативне ставлення до окремих учнів, ігнорування їхнього настрою, психологічного стану та емоційних переживань, оскільки це знижує рівень довіри та ефективність педагогічної взаємодії.

5. *Поняття про маніпуляції у спілкуванні.*

Маніпуляція у спілкуванні є прихованим психологічним впливом на людину з метою досягнення власних цілей, нерідко всупереч її інтересам. Вона передбачає цілеспрямоване управління думками, почуттями або поведінкою партнера шляхом непрямих дій, обману, навіювання почуття провини чи використання емоційних реакцій. Основною метою маніпуляції є

встановлення контролю над іншою людиною та спонукання її до дій, вигідних маніпулятору, а не самій особистості. Така взаємодія, як правило, супроводжується внутрішнім напруженням, емоційним дискомфортом і почуттям безпорадності з боку того, на кого спрямований вплив.

Визначальною характеристикою маніпуляції є її прихований характер: справжні наміри маніпулятора не декларуються відкрито, а реалізуються опосередковано, «за лаштунками» спілкування. Маніпулятор прагне отримати особисту вигоду або домінування, використовуючи неправдиву інформацію, спотворюючи факти чи підмінюючи об'єктивні дані власними інтерпретаціями. Важливим інструментом маніпулятивного впливу є емоційний тиск, що проявляється у викликанні почуття провини, страху, тривоги, образи або безпорадності. За таких умов справжній діалог між партнерами порушується: співрозмовнику нав'язується хибний вибір, категоричні твердження або установки на кшталт «іншого варіанту не існує».

У процесі спілкування маніпуляція може реалізовуватися через різноманітні прийоми. Поширеним є створення образу безпомічної, слабкої людини, яка нібито потребує постійної допомоги й підтримки, що змушує партнера брати на себе надмірну відповідальність. Іншим типовим прийомом є систематичне формування почуття провини через докори, натяки або порівняння з «правильними» зразками поведінки. Маніпулятор також може прагнути тотального контролю, приймаючи рішення замість партнера, втручаючись у його особисте життя, інтереси та вибір. Часто використовується чергування надмірної уваги й турботи з холодністю, ігноруванням або емоційними спалахами, що підтримує постійну напругу у стосунках. До маніпулятивних стратегій належать також звинувачення й осуд, коли власні проблеми перекладаються на інших, супроводжуючись висміюванням або приниженням.

Розпізнати маніпуляцію допомагають певні психологічні сигнали. Після спілкування з маніпулятором часто виникає відчуття внутрішнього дискомфорту, незрозумілої провини, тривоги або емоційного виснаження. Людина може усвідомлювати, що її змушують діяти всупереч власним бажанням і потребам, а також помічати уникання прямих відповідей, перекручування фактів і небажання партнера визнавати власні помилки. Характерною ознакою є постійна потреба виправдовуватися, доводити свою правоту або пояснювати очевидні речі.

Варто зазначити, що маніпуляція не завжди має свідомо злий намір і може застосовуватися несвідомо як засвоєна модель поведінки. Проте розуміння її механізмів, ознак і наслідків є важливою умовою формування

чесного, відкритого та психологічно безпечного спілкування, заснованого на взаємній повазі та довірі.

Маніпуляції у педагогічному спілкуванні розглядають як різновид прихованого психологічного впливу, до якого можуть вдаватися різні учасники освітнього процесу – педагоги, здобувачі освіти, батьки, представники адміністрації. Їхня мета полягає у досягненні власних цілей шляхом неявного тиску, емоційного впливу або викривлення інформації. Такі практики суперечать засадам педагогічної етики, принципам партнерської взаємодії та суб'єкт-суб'єктного підходу, на яких має ґрунтуватися сучасна освіта.

Специфіка педагогічного спілкування створює особливе середовище, у якому маніпуляції можуть виникати й маскуватися під зовні прийнятні форми. Освітня взаємодія характеризується асиметрією ролей, коли педагог наділений владними повноваженнями, здійснює контроль і оцінювання, тоді як здобувачі освіти перебувають у більш залежному становищі. Водночас діти й підлітки відзначаються підвищеною емоційною вразливістю, гостро реагують на оцінку, схвалення чи осуд. Регламентованість і ієрархічність освітнього середовища додатково підсилюють ці особливості, унаслідок чого маніпулятивні дії можуть подаватися як «виховний вплив», «педагогічна доцільність» або прояв «турботи».

З боку педагога маніпуляції найчастіше виявляються в емоційній, оціночній, авторитарній або інформаційній формах. Поширеними є апеляції до почуття провини учнів, залякування можливими негативними наслідками, публічне соромлення перед колективом. Маніпуляції авторитетом проявляються у використанні статусу вчителя як беззаперечного аргументу та ігноруванні альтернативних думок здобувачів освіти. Оціночні маніпуляції пов'язані з поєднанням навчальних результатів із особистим ставленням, непрямими погрозами зниження оцінки або вибірковим оцінюванням. Інформаційні маніпуляції включають приховування критеріїв оцінювання, подання матеріалу в упередженому чи неповному вигляді, створення ситуацій штучної невизначеності.

Маніпулятивні стратегії можуть застосовувати й самі здобувачі освіти. Серед них поширеними є демонстративна безпорадність, апеляція до жалю чи співчуття педагога, колективний тиск або імітація старанності без реальної навчальної діяльності. У підлітковому та юнацькому віці такі прояви часто зумовлені недостатньо сформованою відповідальністю, невмінням відкрито висловлювати власні потреби та будувати конструктивну комунікацію.

Окремим джерелом маніпуляцій можуть виступати батьки й адміністрація закладу освіти. Батьківські маніпуляції зазвичай пов'язані з

тиском через апеляцію до «інтересів дитини», прихованими погрозами звернень зі скаргами або перекладанням відповідальності за навчальні труднощі на вчителя. Адміністративні маніпуляції проявляються у фокусуванні на формальних показниках успішності, прихованому тиску через нормативні вимоги, використанні страху перевірок чи санкцій.

Наслідки маніпулятивного педагогічного спілкування є вкрай негативними. Воно призводить до зниження довіри до педагога й освітньої інституції загалом, формування у здобувачів освіти зовнішньої, а не внутрішньої мотивації, розвитку тривожності, конформізму або протестної поведінки. Для самих педагогів систематичне перебування в маніпулятивному середовищі часто стає чинником професійного вигорання та деформації ціннісних орієнтацій.

Профілактика та подолання маніпуляцій у педагогічному спілкуванні потребують цілеспрямованих зусиль усіх учасників освітнього процесу. Важливими умовами є дотримання педагогічної етики й принципу прозорості, розвиток асертивної, відкритої комунікації, чітке формулювання правил, критеріїв та очікувань. Не менш значущою є рефлексія власних комунікативних стратегій педагогом, а також формування у здобувачів освіти навичок критичного мислення, відповідальності та усвідомленої участі в освітній взаємодії.

Питання для самоконтролю

1. Які функції педагогічного спілкування ви можете назвати? Охарактеризуйте їх.

2. З яких етапів складається структура педагогічного спілкування? Дайте їм стислу характеристику.

3. Які стилі педагогічного спілкування виділяються у класифікації К. Левіна? Який із цих стилів вам, як майбутньому вчителю, імпонує найбільше? Обґрунтуйте свою відповідь.

4. На чому ґрунтуються правила педагогічного спілкування? Назвіть їх.

5. Що варто уникати у педагогічному спілкуванні?

6. Які типові прийоми застосовуються під час маніпуляції? Які психологічні сигнали допомагають розпізнати маніпуляцію?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Які із зазначених виразів є функціями педагогічного спілкування?

A) обмін інформацією між педагогом та учнями;

B) здійснення виховного впливу,

C) організація та регуляція взаємостосунків і спільної діяльності;

D) міжособистісне пізнання.

2. Які з наведених виразів є головними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному рівні?

A) особистісна орієнтація співрозмовників;

B) емпатія вчителя;

C) рівність психологічних позицій співрозмовників;

D) проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника.

3. До якого з етапів педагогічного спілкування належить порівняння мети, засобів з результатами взаємодії, моделювання подальшого спілкування?

A) керування спілкуванням;

B) аналіз спілкування;

C) «комунікативна атака»;

D) прогностичний етап.

4. Орієнтація на учня, повага до особистості відносяться до ….

A) методів виховання;

B) функцій педагогічного спілкування;

C) принципів педагогічного спілкування;

D) суб'єкт-суб'єктного спілкування вчителя.

5. Звинувачення й осуд, коли власні проблеми перекладаються на інших, супроводжуючись висміюванням або приниженням, є …

A) булінгом;

B) психологічним впливом;

C) одним із прийомів маніпуляції;

D) одним із наслідків порушення правил педагогічного спілкування.

Індивідуальне практичне завдання

Завдання 1. Підготуйте короткі (конспективні) повідомлення до п. 1–5, одне з питань (на вибір) розкрийте поглиблено, розробивши до нього презентацією.

Завдання 2. Окресліть зміст прогностичного педагогічного спілкування з учнем, який не підготував домашнє завдання з предмету вашої предметної спеціальності, систематично порушував дисципліну на уроці. Що необхідно знати вчителю, щоб ефективно підготуватися до такого педагогічного спілкування?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ ІІ

1. Задорожна–Княгницька Л. В., Тимофєєва І. Б.. Загальні основи педагогіки : навч. посіб. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 192 с. URL: https://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/2109/1/np_zagalni_osnovy.pdf.

2. Княжева І. А. Педагогіка: навчальний посібник для здобувачів освіти першого освітнього рівня (бакалавр) спеціальності 014.021 Середня освіта (Англійська мова та література). Одеса : Університет Ушинського, 2023. 110 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/17055/1/Knyazheva.pdf

3. Конспект для підготовки до єдиного фахового вступного випробування з педагогіки / укладачі: Р. В. Соцівник та інші. Київ : НУБіП, 2024. 149 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u278/1_konspekt_do_iefvv_z_pedagogiki_ta_psihologiyi.pdf.

4. Педагогіка : навч. посіб. / Анєнкова І. П., Байдан М. А., Горчакова О. А., Руссол В. М. Львів : Новий Світ2000, 2020. 567 с.

5. Педагогічна освіта в Україні: теорія і практика : словник / укл. М. П. Вовк, Ю.В. Грищенко, С.О. Соломаха, Н.О. Філіпчук, С.В. Ходаківська; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 328 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Osvita/Navch_metod_d_t/Navch_metod_materiali/Pedagogika/Ped_osvita_v_Ukraini_slovnik.pdf.

6. Поясок Т. Б., Беспарточна О. І. Педагогіка : навч. посіб. Кременчук : НОВАБУК, 2024. 208 с.

7. Сікорський П. І. Нова педагогіка : підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 540 с.

ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Зміст освіти – це:

A) система знань про світ, людину, способи її діяльності та стосунків із собою і навколишнім світом, що складають культурну спадщину людства і забезпечують його подальший розвиток;

B) система наукових знань про світ і людину, що засвоюється у процесі освіти;

C) певний перелік предметів, що вивчаються на певному рівні освіти;

D) соціально–орієнтована і педагогічно адаптована система знань, умінь, навичок, способів діяльності, досвіду творчої діяльності і емоційно–ціннісного ставлення, засвоєння яких забезпечує соціалізацію і розвиток особистості.

ANSWER: D

2. Індивідуально–типологічна характеристика людини, яка виражається в силі, напруженості, швидкості та врівноваженості перебігу її психічних процесів – це:

A) темперамент;

B) здібності;

C) характер;

D) задатки;

ANSWER: A.

3. Інтеріоризація – це:

A) процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, предметної;

B) процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами у внутрішні, ідеальні;

C) метод пізнання психічних властивостей людини шляхом самопізнання;

D) зміна співвідношення між зовнішнім і внутрішнім у процесі розвитку людини.

ANSWER: B.

4. Особистість є

A) людиною як представником людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації тощо);

B) суспільно–історичним утворенням, здатним діяти усвідомлено;

C) соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин;

D) сукупність зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей.

ANSWER: C.

5. Розвиток людини – це:

A) процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання;

B) формування комплексу фізіологічних, психологічних і соціальних якостей людини, яке відбувається у процесі навчання, виховання і самовиховання;

C) кількісні зміни людської істоти, тобто збільшенням одних і зменшенням інших її ознак (фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили тощо);

D) якісні зміни мислення, мовлення, емоцій, потреб учня, що виявляються у процесах запам'ятовування і відтворення, створенні уявлень про ситуації, яких не було у попередньому його досвіді.

ANSWER: A.

6. Рушійними силами розвитку людину є …

A) успадковані людиною задатки, які закладені в її генотипі і виявляються у процесі формування фенотипу людини;

B) зовнішні і внутрішні суперечності, що виникають в житті людини і спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання;

C) зовнішні суперечності, що виникають в результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем і спонукають її до активності;

D) процеси асиміляції та дисиміляції, збудження і гальмування, порушення й відновлення рівноваги між організмом і середовищем.

ANSWER: B.

7. Спадковість – це:

A) природні особливості людини, які є передумовою для розвитку індивіда;

B) здатність організму відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності;

C) важлива умова ефективного розвитку особистості, джерело її активності, яке виявляється у рухах, пізнанні навколишньої дійсності, спілкуванні;

D) умови природного й суспільного середовища, необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти і праці, реалізації можливостей розвитку.

ANSWER: B.

8. Як називається сукупність стійких психічних властивостей людини, які виявляються у її поведінці й діяльності?

A) темперамент;

B) здібності;

C) характер;

D) задатки.

ANSWER: C.

9. Яке із тверджень A–D є правильним?

A) розвиток передує навчанню. Без досягнення відповідного рівня розвитку ефективне навчання неможливе;

B) навчання передує розвитку. Без створення відповідної навчальної бази ефективний розвиток неможливий;

C) навчання і розвиток не пов'язані між собою;

D) інтенсивне навчання гальмує розвиток.

ANSWER: B.

10. Основними стилями спілкування є:

A) корекційний, організаційний та загально дидактичний;

B) авторитарний, демократичний, ліберальний;

C) виховний, освітній і розвиваючий;

D) лінійний, цілісний, асоціальний.

ANSWER: B.

11. У сучасному гуманістичному процесі виховання вихователь і вихованець зв'язані …

A) суб'єкт-об'єктними відносинами;

B) суб'єкт-суб'єктними відносинами;

C) об'єкт-суб'єктними відносинами;

D) об'єкт-об'єктними відносинами.

ANSWER: B.

12. Дидактика – це:

A) складова частина педагогіки, що визначає специфічні закони і закономірності організації навчання у загальному процесі освіти і виховання людини;

B) самостійна наука, що вивчає закони і закономірності процесу освіти, галузь педагогічного знання про засоби та форми викладання предметів;

C) сукупність цілей, форм, методів і засобів навчання;

D) теорія, що відповідає на питання «Як вчити?»;

ANSWER: A.

13. Укажіть основні типи уроків з точки зору їх дидактичної мети:

A) урок–лекція, урок формування умінь і навичок, урок індивідуальної роботи, урок ілюстрації навчального матеріалу, урок контролю знань, урок–диспут;

B) урок ілюстрації навчального матеріалу, урок контролю знань, урок–диспут;

C) урок заучування напам'ять, комбінований урок, екскурсія, індивідуальна робота з учнями, урок формування понять та умінь, демонстраційний урок;

D) урок вивчення нового матеріалу; урок закріплення і застосування знань, умінь і навичок; урок повторення та узагальнення знань і вмінь; урок перевірки й контролю результатів навчання.

ANSWER: D.

14. Принцип виховання – це:

A) система впливів на особистість, здійснюваних з метою формування у неї бажаних якостей;

B) основа, база, вихідні положення, які є фундаментом змісту, форм, методів, засобів і прийомів виховного процесу;

C)система методів і засобів, спрямованих на створення оптимальних умов для виховання дітей;

D) систематичність, усебічність, індивідуалізація, об'єктивність.

ANSWER: B.

15. В якій групі перераховано методи стимулювання поведінки і діяльності вихованців?

A) бесіда, створення виховних ситуацій;

B) вправи, заохочення;

C) змагання, покарання, заохочення;

D) привчання, вимога, доручення.

ANSWER: C.

16. Функція процесу спілкування ...

A) пізнання особистості;

B) інформаційна;

C) відтворювальна;

D) управлінська.

ANSWER: B

17. Наказ, вказівка, інструкція – головні форми взаємодії стиля спілкування …

A) стиль–залякування;

B) ліберальний стиль;

C) авторитарний стиль;

D) стиль–дистанція.

ANSWER: D.

18. У чому сутність індуктивного методу?

A) метод передбачає вивчення предметів, явищ, рухаючись від загального до одиничного;

B) вербальний метод навчання, за допомогою якого вчитель розкриває сутність певного явища, закону, процесу;

C) метод передбачає вивчення предметів, явищ, рухаючись від одиничного до загального;

D) це метод навчання, за допомогою якого педагог у словесній формі розкриває сутність явищ, наукових понять, процесів, які перебувають у логічному зв'язку, об'єднані загальною темою.

ANSWER: C.

19. Обов’язкова вимога до технології навчання:

A) відтворюваність;

B) системність;

C) наочність;

D) організація.

ANSWER: A.

20. Які види контролю залежно від дидактичної мети використовують у педагогіці?

A) перевірка глибини усвідомлення знань;

B) використання знань у стандартних умовах;

C) попередній, поточний, повторний, тематичний, періодичний, підсумковий, комплексний;

D) формувальний, поурочний, розділовий, остаточний, об’єктивний.

ANSWER: C.

ІНДИВІДУПЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Максимально можлива оцінка за індивідуальне завдання – 20 балів. Індивідуальне завдання виконується студентами у формі есе, захист якого здійснюється на практичному занятті. Обсяг есе – до 3 сторінок формату А4, шрифт Times New Roman, кегель 14 pt з інтервалом 1,5 між рядками, з відступами від країв аркуша по 2 см зліва та згори і по 1,5 см знизу та справа. Обов'язково повинна бути титульна сторінка. Закінчується есе списком літератури, оформленим належним чином. Посилання на літературу: в квадратних дужках номер джерела, у випадку цитування виставляється після номера джерела сторінка. Наприклад, [2, с. 45].

ТЕМИ ЕСЕ

1. Моя професія – вчитель (вказати спеціальність).
2. Професійна культура сучасного вчителя.
3. Дидактичні можливості сучасних комп'ютерів.
4. Сучасне розуміння патріотизму і проблеми його формування як якості особистості.
5. Гра як феномен педагогічної діяльності.
6. Формування моральної культури особистості школяра.
7. Особистісно орієнтована освіта в сучасній школі.
8. Гуманістичні принципи сучасного виховання.
9. У майбутньому я хочу стати директором школи, тому що …
10. Яким я бачу учнівське самоврядування.

При написанні есе слід дотримуватися такого порядку викладу:

1. Актуальність проблеми.
2. Теза. Студент повинен чітко сформулювати тезу, яку він хоче довести або спростувати..
3. Пояснення суті даної тези.
4. Особисте ставлення до висунутих положень.
5. Висновок.

Критерії оцінювання есе:

- релевантність (есе повинно відповідати темі та повністю розкривати питання. При розкритті теми студент може використовувати конкретні прикладах або ж власні розмірковування) – 6 балів;
- оригінальність та самостійність (незалежність та спроби автора розкрити тему в контексті власної позиції, самостійність у пошуку інформації.

Цитування, використання або повторення чужого тексту (навіть у зміненому вигляді) без наявності посилання буде розцінено як плагіат) – 8 балів;

- логічність (есе має бути єдиним і логічно зв'язним текстом. Студент висуває певну тезу й потім підкріплює і розвиває їх за допомогою аргументів (можливо, аргументів за і проти) і посилань на ті чи інші джерела. Якщо у роботі буде міститися набір розрізнених і погано обґрунтованих тверджень, то вона отримає низький бал за даним критерієм) – 6 балів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н. П. Педагогіка : навчальний посібник. 4-те вид. Київ : Академвидав, 2012. 616 с. URL: http://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/library/volkova.pdf.

2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20%281%29.pdf.

3. Задорожна–Княгницька Л. В., І. Б. Тимофєєва. Загальні основи педагогіки : навч. посіб. Херсон : ОЛДІ–ПЛЮС, 2020. 192 с. URL: https://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/2109/1/np_zagalni_osnovy.pdf.

4. Зайченко І. В. Педагогіка. Підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 608 с. URL: http://lira–k.com.ua/preview/12225.pdf.

5. Княжева І. А. Педагогіка: навчальний посібник для здобувачів освіти першого освітнього рівня (бакалавр) спеціальності 014.021 Середня освіта (Англійська мова та література). Одеса : Університет Ушинського, 2023. 110 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/17055/1/Knyazheva.pdf

6. Конспект для підготовки до єдиного фахового вступного випробування з педагогіки / укладачі: Р. В. Соцівник та інші. Київ : НУБіП, 2024. 149 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u278/1_konspekt_do_iefvv_z_pedagogiki_ta_psihologiyi.pdf.

7. Крупський Я. В., Михалевич В. М.. Тлумачний словник з інформаційно-педагогічних технологій : словник. Вінниця : ВНТУ, 2010. 72 с.

8. Кухта М. І., Маляр Л. В. Педагогіка. Конспект лекцій : навч. посіб. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 104 с.

9. Локарєва Г. В., Садовенко С. Г. Психолого-педагогічна компетентність викладачів спеціальних дисциплін: когнітивно-аксіологічний та прагматичний аспекти : монографія. Кропивницький : Поліум, 2024. 254 с.

10. Мацко Л. А., Прищак М. Д., Годлевська В. Г. Основи психології та педагогіки : навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. Вінниця : ВНТУ, 2009. 163 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Matsko_Larysa/Osnovy_psykholohii_ta_pedahohiky.pdf

11. Педагогіка : навч. посіб. / Анєнкова І. П., Байдан М. А., Горчакова О. А., Руссол В. М. Львів : Новий Світ2000, 2020. 567 с.

12. Педагогічна освіта в Україні: теорія і практика : словник / укл. М. П. Вовк, Ю.В. Грищенко, С.О. Соломаха, Н.О. Філіпчук, С.В. Ходаківська; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 328 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Osvita/Navch_metod_d_t/Navch_metod_materiali/Pedagogika/Ped_osvita_v_Ukraini_slovnik.pdf.

13. Педагогічний словник / АПН, Ін-т педагогіки ; підгот. Н. Б. Копиленко та ін. ; відп. ред. М. Д. Ярмаченко. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

14. Сікорський П. І. Нова педагогіка: Підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 540 с.

15. Словник-довідник з професійної педагогіки / За ред. А. В. Семенової. Одеса: Пальміра, 2006. 221 с. URL: https://www.pedagogic–master.com.ua/public/semenova/slovnik.pdf.

16. Сущенко Л. О., Андрющенко О. О. Теорія і методика виховної роботи : навч.-метод. посіб. для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Початкова освіта» освітньо-професійної програми «Початкова освіта». Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 210 с.

17. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с. URL: http://odnorobivka.edu.kh.ua/Files/downloads/Fitsula_M_M_–_Pedagogika_Alma–mater_–_2002.pdf

18. Ware F. Warm Demander Teachers: Healthy, Whole, and Transformational. Corwin. 2025. 168 p.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

Академічна доброчесність – це дотримання етичних принципів та правил у навчанні й науці, що ґрунтується на чесності, відповідальності та повазі до знань і праці інших, включаючи самостійне виконання завдань, посилання на джерела, надання достовірної інформації та уникнення плагіату, самоплагіату, фабрикації та списування. Це фундамент якості освіти, що формує довіру до результатів навчання та досліджень.

Булінг, або цькування – це систематичні та навмисні агресивні дії однієї особи або групи осіб, спрямовані на іншу особу, з метою заподіяння шкоди, психологічного насильства, створення негативної атмосфери та пригнічення. Це не поодинокий випадок, а певна модель поведінки, що повторюється**.**

Види контролю – попередній, поточний, тематичний, підсумковий, періодичний.

Види оцінювання – формувальне, поточне, підсумкове (тематичне, семестрове, річне) оцінювання, державна підсумкова атестація, зокрема, у формі зовнішнього незалежного оцінювання.

Виховання – це процес формування та розвитку особистості, який охоплює цілеспрямований вплив на дитину з боку дорослих, а також її самовиховання.

Взаємоконтроль – взаємна перевірка учнями усних, письмових та інших завдань.

Відчуття – це психологічний процес, який відображає окремі властивості предметів та явищ при безпосередній дії подразників на органи чуття.

Девіантна поведінка людини – система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і виявляються у вигляді порушень у збалансованості психічних процесів, неадекватності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді відхилень від морального й естетичного контролю за своєю поведінкою.

Засоби навчання – це матеріальні та нематеріальні об'єкти, які використовуються в освітньому процесі для полегшення засвоєння знань, формування навичок та розвитку учнів.

Зона найближчого розвитку – описує рівень розвитку, якого дитина може досягти за допомогою дорослого чи більш досвідченої особи. Це якби рівень потенційного розвитку, який стає реальністю у співпраці.

Індивід – конкретний представник людського роду.

Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих

державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

Інклюзія (від англ. inclusion – включення, залучення) – процес, який передбачає активну участь усіх людей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, соціальних чи інших особливостей, у житті суспільства.

Інноваційні технології навчання як процес – це цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчальний процес від визначення його мети до очікуваних результатів. У значенні продукту діяльності визначимо інновацію як оригінальні, новаторські способи та прийоми педагогічних дій і новітні засоби.

Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність.

Контроль – виявлення, вимірювання та фіксація результатів у вигляді оцінки. Основні компоненти контролю: *перевірка* **–** виявлення знань і умінь, *оцінка* – вимірювання знань, умінь і навичок, встановлення їх рівня і *облік* – фіксація результатів оцінювання у вигляді оцінок у класному журналі, щоденнику, табелі, відомостях тощо.

Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів, цілей, поглядів, цінностей, потреб, бажань, або дій між окремими особами, групами, або організаціями.

Концепція – система поглядів, що визначає певний спосіб розуміння, трактування або підходу до явища, процесу, або задачі.

Метод – сукупність заходів і операцій семінарських і теоретичних дій людини, спрямованих на пізнання об’єкта; у науці – це засіб одержання нових результатів пізнання**.**

Метод дослідження – це систематизований спосіб або підхід, який використовується для отримання нових знань, перевірки гіпотез та вирішення дослідницьких завдань.

Методика дослідження – процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань.

Метод науково–педагогічного дослідження – спосіб дослідження психолого–педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання.

Метод навчання – це спосіб взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів,

певним чином упорядкований і спрямований на досягнення поставленої мети освіти.

Методологія – (від метод і грец. логос – вчення) – 1) вчення про методи пізнання й перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

Методологія педагогіки – система знань, що відображає основні педагогічні теорії, концепції, принципи й підходи до вивчення педагогічних явищ і процесів, методи їх дослідження.

Навчання – цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються уміння й навички, набуваються цінності.

Нормативні основи – сукупність нормативно–правових актів та інших документів, які встановлюють правила, норми, вимоги та стандарти, що регулюють певну сферу діяльності або відносини. Вони визначають права, обов'язки та відповідальність суб'єктів у певній галузі.

Освіта – процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для застосування загальноосвітніх і професійних знань.

Освітній процес – система науково–методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей.

Освітня технологія – спосіб спільної діяльності вчителя та учнів, для якого притаманні передусім послідовність у реалізації дій (алгоритмічність), постійне і систематичне вимірювання рівня навчальних досягнень і сформованості виховних якостей (діагностичність), взаємозв’язок основних елементів технології, якими є мета, зміст, форми, методи, засоби взаємодії учасників педагогічного процесу, результат (системність).

Особистісно орієнтоване навчання – підхід до освіти, який ставить у центр уваги особистість учня, його унікальні потреби, інтереси та можливості. Мета такого навчання – створити умови для саморозвитку, самореалізації та формування життєвих компетентностей учня, а не просто передати йому певну суму знань.

Особистість – це складна система соціально значущих рис, що характеризують людину як члена суспільства, її соціальну сутність та індивідуальність.

Пам’ять – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні, наступному відтворенні та забуванні минулого досвіду, дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини.

Педагогічна діяльність – інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково–педагогічного) працівника або самозайнятої особи у

формальній та/або неформальній освіті, спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей.

Педагогічний процес – динамічна система, яка об'єднує процеси навчання, виховання, розвитку і самовдосконалення особистості.

Педагогічна технологія – спеціальний набір форм, методів, способів, прийомів навчання та виховних засобів, системно використовуваних в освітньому процесі на основі декларованих психолого–педагогічних установок, що приводить завжди до досягнення прогнозованого освітнього результату з допустимою нормою відхилення.

Пізнавальний (когнітивний) процес – це психічний процес, за допомогою якого людина отримує, обробляє, зберігає та використовує інформацію про світ навколо. Іншими словами, це сукупність процесів, які дозволяють нам сприймати, розуміти, запам'ятовувати та мислити.

Предмет педагогіки – цілісний педагогічний процес, спрямований на розвиток і формування особистості в умовах її виховання, навчання та освіти.

Прийоми навчання – це окремі операції, розумові чи практичні дії вчителя або учнів, які розкривають або доповнюють спосіб засвоєння матеріалу, що виражає даний метод.

Продуктивне навчання – підхід до навчання, орієнтований на створення учнем конкретного продукту, що сприяє його самовизначенню та розвитку.

Процес навчання – процес цілеспрямованої взаємодії вчителя і учнів, під час якого учні оволодівають знаннями, уміннями, навичками, у них розвиваються здібності, формується світогляд, моральні переконання, естетичні смаки, емоційна, духовна і фізична сфера, тобто відбувається освіта, розвиток і виховання школярів.

Профільна середня освіта – третій, завершальний рівень повної загальної середньої освіти в Україні, який триває 3 роки (10–12 класи).

Психічні властивості – це сталі, стійкі індивідуально-психологічні особливості особистості, які визначають її ставлення до світу, інших людей і самої себе, а також визначають особливості поведінки та реакції на різні життєві ситуації. До них відносяться темперамент, характер, здібності, а також стійкі емоційні стани, потреби та мотиви.

Психічні процеси – це основні складові людської психіки, які забезпечують відображення дійсності та регулюють поведінку. Вони поділяються на пізнавальні, емоційні та вольові.

Психічні стани – це тимчасові характеристики психічної діяльності людини, які впливають на її поведінку та сприйняття світу. Вони можуть бути

різноманітними, від емоційних станів, таких як радість чи сум, до когнітивних станів, наприклад, увага чи зосередженість.

Рейтинговий контроль – оцінювання виконання учнями різного характеру завдань у залікових одиницях, виявлення підсумкової оцінки як суми залікових одиниць, визначення рейтингу кожного учня за кількістю набраних балів.

Розвиток – процес зміни та вдосконалення, що відбувається з часом.

Розвиток особистості – безперервний процес становлення та формування людини, що охоплює зміни в її свідомості, самосвідомості та соціальній взаємодії.

Самоконтроль – самостійна перевірка та оцінювання завдань учнями.

Середовище – це сукупність умов, що оточують щось або когось, впливаючи на їх існування та розвиток.

Система (від грец. σύστημα – сполучення, ціле, з'єднання) – множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють між собою та з середовищем, і мають певну мету.

Спадковість – передача ознак з покоління в покоління, збереження й відтворення у нащадків основних ознак зовнішньої та внутрішньої будови, фізико–хімічних особливостей і життєвих функцій батьків.

Сприйняття (англ. perception) **–** це складний психічний процес, який полягає в активному відображенні людиною предметів і явищ навколишнього світу, їх сукупності та зв'язків при безпосередній дії на органи чуття.

Стиль педагогічної діяльності – стійка система методів, прийомів та способів, які педагог використовує у своїй роботі зі здобувачами освіти, що відображає його індивідуальні особливості та підхід до навчання.

Суперечність (рідше протиріччя) – відношення двох суджень, кожне з яких є запереченням іншого.

Таксономія цілей навчання – система класифікації освітніх цілей за рівнями складності та специфіки.

Технологія перевернутого уроку – інноваційна модель навчання, де традиційний розподіл часу між вивченням нового матеріалу та закріпленням знань змінюється. Учні самостійно вивчають теорію вдома, а в класі відбувається активна робота з матеріалом: обговорення, семінарські завдання, групові проєкти.

Форми контрою – фронтальна (фронтальне опитування), групова, індивідуальна (індивідуальне опитування), комбінована (ущільнене опитування).

Форми організації навчання – це зовнішній вираз узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється в певному порядку та режимі.

Цілі навчання – чітко сформульовані очікувані результати навчання, які вчитель хоче, щоб учні досягли в кінці навчального процесу.

Юнацький вік – це період життя, що настає після підліткового віку і передує дорослому**.**

Якість освітньої діяльності – рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг

Навчальне видання
(українською мовою)

Олександр Іваницький, Ірина Козич

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності А4 Середня освіта
(за предметними спеціальностями)

Рецензент *А. М. Андрєєв*
Відповідальний за випуск *І. В. Козич*
Коректор *О. О. Чепур*